

Realisaties 2016–2019 (selectie)

3

Woord vooraf

Leo Van Broeck

37

**Elk project is een openruimteproject.
Pleidooi voor een landschaps-
ecologische aanpak**

Sylvie Van Damme

39

**Kijken en laten zien. Over de
Bouwmeester Scan en de nood
aan een integrale benadering
van de ruimte**

Els Nulens & Jeroen Ruitenbeek

47

**De verkaveling voorbij.
Een diversiteit aan woondromen**

Julie Mabilde

52

**Een lelijk land? Over de betekenis
en de esthetiek van plaatsen**

Bart Verschaffel

59

**Publieke architectuur tot de
derde macht. 20 jaar Open Oproep**

Maarten Liefoghe

73

**Kiezen voor architectuur.
Kwesties voor een toekomstig
bouwmeesterschap**

Véronique Patteeuw

77

**Bouwen aan een gemeenschap.
Prijs Wivina Demeester voor
Excellent Bouwheerschap 2019**

Stefan Devoldere

82

**Prijs Wivina Demeester voor
Excellent Bouwheerschap 2016**

98

**Scholen van Morgen.
Vijftien jaar scholenbouw**

Anne Malliet

106

**Meesterproef 2017.
Erfgoed en Herbestemming**

Birgit Cleppe

115

**Van godshuis naar sociale hub.
De herbestemming van onze kerken**

Sara Vermeulen

127

**Pilootprojecten Kunst in Opdracht.
Ruimte voor experiment bij
beleidsontwikkeling**

Katrien Laenen

130

Street Rambling

Ria Pacquée

137

Van Leefstraten naar Leefbuurten

Julie Mabilde

153

**Kan onderhandelingsstedenbouw
leiden tot meer ruimtelijke kwaliteit?**

Julie Mabilde

159

**De opstand van Eva (You Me We).
IABR 2018+2020 — The Missing Link**

Joeri De Bruyn

167

**LABO RUIMTE, drie verkenningen
in radicaal realisme**

André Loeckx

175

**LABO RUIMTE Gent, transitie
in mobiliteit en ruimte**

Olmo Peeters

189

**Het misverstand van de eeuw.
In gesprek met Vlaams Bouwmeester
Leo Van Broeck**

Joeri De Bruyn

207

**Tussen Bouwmeester en
bouwmeesterschap. In gesprek
met de expertengroep**

Joeri De Bruyn

223

**Werk aan de winkel 2016–2019.
In gesprek met de teamleden**

Joeri De Bruyn

227

Feiten & cijfers

265

Realisaties 2016–2019 (selectie)

313

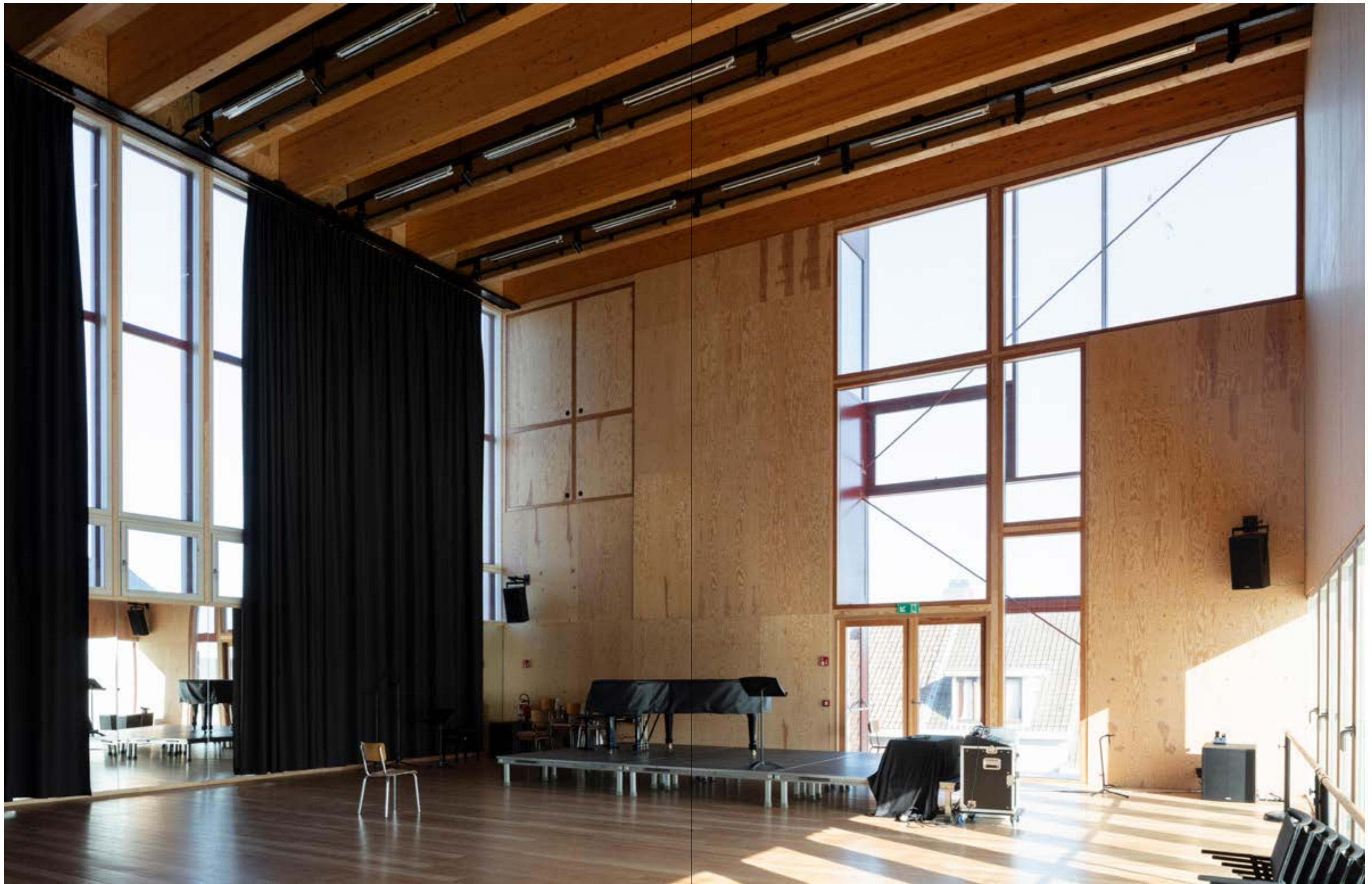

Fictie

← De Leestkamer
De Toetssteen
↑ ↑ ↑

DE KAZEMATTEN

OO 1906 De Kazematten Gent, met zicht op zee architecten, 2019. © Tim Van de Velde

Woord vooraf

Dit boek bevat, in de vorm van een gevarieerde bloemlezing, de neerslag van vier jaar bouwmeesterschap. Medio 2016 mocht ik van toenmalig waarnemend Vlaams Bouwmeester Stefan Devoldere de fakkel overnemen. Er volgden vier intense jaren, waarin samen met het team, de leden van de eerste Bouwmeester expertengroep en met talloze partners, ontwerpers en publieke opdrachtgevers bergen werk zijn verzet. Al deze mensen hebben mijn mandaatstermijn als Vlaams Bouwmeester inhoud en kleur gegeven.

Dit *Bouwmeester Rapport* getuigt: de inhoud was veelzijdig en de kleur intens. We leven dan ook in spannende tijden. Het planetaire ecosysteem wankelt, soorten sterven massaal uit, het klimaat begint op te warmen. We zijn met te velen, er is niet genoeg plaats meer voor alle levensvormen, we groeien onszelf economisch en materieel aan flarden. We worden als soort bedreigd door onze eigen massale aanwezigheid. Terwijl de covid-19-pandemie slachtoffers maakt, alle landen in lockdown gaan en mensen moeten binnenblijven, herademt wel de natuur.

Deze crisis relativeert het belang van architectuurkwaliteit, goede stedenbouw en ruimtelijke ordening niet, maar maakt het net pijnlijk duidelijk. Enerzijds zijn er meer dan waarschijnlijk causale verbanden aan te wijzen tussen de huidige pandemie en het rücksichtslose verstoren van bepaalde ecosystemen door de mens. Anderzijds werden we de voorbije maanden nog eens heel concreet geconfronteerd met het feit dat de kwaliteit van woningen, de publieke ruimte en de nabijheid van natuur bepalend zijn voor het psychisch welbevinden en de gezondheid van de burgers.

Als we daaruit besluiten dat de afgelegen verkavelingswoning in het groen de oplossing is, dan bestrijden we het symptoom, maar pakken we de oorzaak niet aan en maken we die op lange termijn nog erger. We kunnen het tij keren, door ons ruimtebeslag te verkleinen en anders te gaan bouwen en wonen. Tegelijk moeten we ervoor zorgen dat eenieder toegang heeft tot betaalbaar, kwalitatief wonen in de nabijheid van goed openbaar vervoer, voorzieningen, collectieve open ruimte en natuur. Goede architectuur kan die schijnbare tegenstelling oplossen, kan meer doen met minder. Door de aandacht te vestigen op behoud en

creatie van open ruimte en natuur, en met de ontwikkeling van de Bouwmeester Scan, heb ik de gemeentebesturen helpen uitzoeken hoe ze het ruimtebeslag kunnen terugdringen zonder daarbij te verliezen. Ik hoop van harte dat zij met de aanbevelingen aan de slag gaan en daarvoor ook steun krijgen van een slagkrachtige overheid.

Niet alles kan immers door de gemeenten en door een kwalitatief ontwerp worden opgelost. Er zijn ook belangrijke politieke knopen door te hakken. Wij helpen sociale huisvestingmaatschappijen met het ontwerpen van kwalitatieve woningen, maar als die woningen op onbereikbare locaties liggen of niet nabij werk en voorzieningen, dan kan een goed ontwerp daar weinig aan verhelpen. We kunnen gemeenten helpen kwalitatieve, verdichte woonontwikkelingen met groen te realiseren, maar als men daarvoor woonuitbreidingsgebied blijft aansnijden, dan wringt dat. Dan verlang je als Bouwmeester naar een overheid die de voorwaarden schept om die ruimteconsumptie definitief aan banden te leggen, een overheid die het ruimtebeslag binnen zijn huidige grenzen beperkt en nadien de moed heeft om te beginnen aan de krimp van onze ruimtelijke voetafdruk.

Dat ik de eer heb genoten om dergelijke cruciale maatschappelijke vraagstukken onder de aandacht te mogen brengen, dat ik de kans gekregen heb om een paar stenen in de rivier te helpen verleggen, doet me met veel dankbaarheid terugkijken op dit mandaat. Niet alleen dankbaar voor die opdracht, maar vooral voor de mensen met wie ik heb mogen samenwerken. Het hele Team Vlaams Bouwmeester, de ontwerpers en andere deskundigen, de diverse instituten en overheidsinstellingen, de ambtenaren, de ministeries, de kabinetsmedewerkers, en de twee opeenvolgende minister-presidenten onder wie ik heb mogen dienen, de talloze vertegenwoordigers van lokale besturen die met diverse vragen, projecten en problemen naar ons zijn gekomen... Aan hen allen wil ik dit rapport opdragen, in de hoop en stellige verwachting dat het werk onvermoeibaar zal worden verdergezet.

Dank.

Leo Van Broeck
Vlaams Bouwmeester
mei 2020

Sylvie Van Damme

Elk project is een openruimte- project. Pleidooi voor een landschapsecologische aanpak

¹
Meerjarenprogramma 2017-2020. Ruimte maken voor mens en natuur, Vlaams Bouwmeester, Brussel, 2017.

²
www.vlaamsbouwmeester.be/nl/nieuws-publicaties/plannen-voor-plaats

Dat open ruimte belangrijk is, zal niemand vandaag nog ontkennen. De praktijk wijst echter uit dat het behouden, laat staan het uitbreiden ervan, geen evidentie is. In ons drukbevolkte en overbevroegde Vlaanderen zijn open ruimte en bebouwing immers twee communicerende vaten: wil je meer van het ene, dan heb je minder over van het andere. Maar het kan ook anders.

Het *Meerjarenprogramma 2017-2020* van de Vlaamse Bouwmeester¹ blokletterde als eerste strategisch doel: 'Anders ontwerpen en bouwen voor meer levenskwaliteit en open ruimte.' Die aandacht van een Vlaamse Bouwmeester voor open ruimte is niet nieuw. Ook voor b0b Van Reeth, Marcel Smets en Peter Swinnen was het helder: goede architectuur weeg je holistisch af ten opzichte van alle omgevingswaarden en bouw je in een bredere ruimtelijke, landschappelijke en sociale context. Meer nog dan zijn voor-

gangers zet Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck open ruimte en ecologie expliciet op de eerste plaats. Met 'ruimtelijke nederigheid' als grondhouding, en gaandeweg ook steeds meer aandacht voor de klimaatopgave, ijvert hij voor open ruimte als een duurzaam en publiek goed. Aandachtspunten in het *Meerjarenprogramma* zijn – in die volgorde – het inzetten op samenwerking voor meer aaneengesloten open ruimte en het projectmatig bevorderen van verdichting en kernversterking.

Met de slagzin 'Verdichten voor meer openheid' verwijst Leo Van Broeck naar de ecologische en economische nadelen van de gefragmenteerde bebouwing in Vlaanderen. De film *Plannen voor plaats. Of hoe de Vlaamse Bouwmeester ruimte wil maken voor mens en natuur*² toont aan hoe we door de juiste inzet van architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur een nieuw ruimtelijk model kunnen ontwikkelen. De film voert

een pleidooi voor gebalde, verdichte steden en dorpen, waardoor er plaats vrijkomt voor bos, landbouw en natuur in de buurt. Aan de hand van een veelbesproken illustratie tracht Van Broeck deze complementariteit in een dorpse situatie te duiden: 'Rijwoningen met tuinen, een paar woontorentjes, opnieuw een school, een crèche, een café, een restaurant – compacte dorpen die groot genoeg zijn om met het openbaar vervoer te bedienen en die dichtbij velden en bossen liggen.'³ In het publieke debat werd dit echter gaandeweg begrepen als een pleidooi voor hoogbouw in dorpen, voorbijgaand aan de context en identiteit van elk dorp op zich. Het illustreert hoe de goedbedoelde en ambitieuze keuze voor 'verdichting voor meer openheid' al jarenlang gepaard gaat met tendentieuze interpretaties. Er is meer dan ooit nood aan een eerlijk en genuanceerd *evidence-based* debat, en aan verder onderzoek en goede praktijkvoorbeelden om deze ambities waar te maken.

Ook de context van Vlaanderen noopt tot de nodige realiteitszin. Ondanks grote woorden over de *betonstop* – of nu de *bouwshift* – verkwanselen we elke dag nog open ruimte. Recente peilingen leren dat de krimp van de open ruimte met zes hectare per dag sinds de aankondiging van de betonstop zelfs nog oploopt. Het genuanceerde pleidooi voor verdichting wordt door ontwikkelaars en bouwfederaties met veel plezier eenzijdig geïnterpreteerd. 'Verappartementisering' en dichter bouwen zijn populair, maar de winst voor open ruimte, ecologie en biodiversiteit is meestal klein. Te vaak krijgt de open ruimte een symbolisch (rest)plekje in de vorm van een kort gemaaid graspijt of een monotone beplanting boven een ondergrondse parking. Het bereiken van de gewenste – lees: economisch interessantste – dichtheid van het bouwproject primeert.

De uitdagingen zijn niet min. Open ruimte en stedelijkheid zijn in Vlaanderen extreem verweven en dus complementair. Meer open ruimte betekent minder ruimte voor wonen, werken, infrastructuur – en vice versa. Tegelijkertijd wordt het steeds duidelijker dat de *urban sprawl* onze samenleving heel wat kost en zal blijven kosten.⁴ Vandaar de nood aan innovatieve oplossingen en het uittesten van nieuwe modellen via voorbeeldprojecten die zo veel mogelijk winsten opleveren voor iedereen, zowel voor de open ruimte als voor de verstedelijking. Het zijn trajecten waarin

stedelijke ontwikkelingen expliciet worden gekoppeld aan de uitbreiding van duurzame en kwalitatieve openruimtestructuren.

Vertrekken vanuit open ruimte

Er is nog heel wat te leren. We moeten naar een attitude waarbij we elke inname van open ruimte zoveel mogelijk vermijden, minstens zeer grondig afwegen, en, waar die onafwendbaar is, ook compenseren. Ook sloop⁵ moeten we doordacht inzetten als een strategie om onze extreme *urban sprawl* te corrigeren en meer open ruimte te maken. Er is nood aan stedenbouwkundige projecten en processen waarin open ruimte minstens op eenzelfde echelon staat als de zogenaamde 'harde functies' die het economisch voor het zeggen hebben. Uitgaande van het bestaande of wenselijke fysisch-landschappelijke systeem moeten we eerst overwegen waar en hoeveel open ruimte we moeten behouden, versterken of bijmaken. En we moeten nadenken over hoe open ruimte optimaal tijdsbestendig en veerkrachtig kan functioneren: als duurzaam voedsellandschap, als natuurgebied, als energielandschap, enzovoort. Eens dit alles helder is, kunnen we waar nodig verdichting op maat overwegen, met aandacht voor bereikbaarheid en respect voor de eigenheid van de dorpse of stedelijke kernen en het omliggende landschap. Zo'n attitude komt niet vanzelf. Ze vergt heldere kaders vanuit diverse overheden die aangeven waar en hoeveel open ruimte we moeten creëren, en pas daarna ook waar en hoeveel we mogen verdichten, en waar niet.

Nu de betonstop op zich laat wachten en de Vlaamse overheid de hete aardappel doorschuift, nemen sommige lokale besturen het heft in handen. In toonaangevende steden en gemeenten ontwikkelen overheden samen met middenveldorganisaties en burgers voorbeeldstellende projecten die open ruimte, infrastructuur en bebouwing op een kwaliteitsvolle en evenwichtige manier met elkaar verweven. Her en der worden woonuitbreidingsgebieden geschrapt of wordt een bouwpaauze ingelast. Ook worden er stedenbouwkundige visies of masterplannen ontwikkeld met het oog op de identiteit van de kernen in relatie tot stadse en dorpse open ruimtes, groene netwerken en het omliggende landschap.

3 Van Broeck L., keynote Vlaamse klimaatop, 19 april 2016, www.youtube.com/watch?v=1Se-r40a60tc

4 VITO, Common Ground en VRP i.o.v. Departement Omgeving, *Monetarisieren van de impact van urban sprawl in Vlaanderen*, 2019, www.ruimtevlaanderen.be/Portals/108/UrbanSprawl_EindRapport_1.pdf

5 Onder het *Bouwmeester Label* werd door Ruben Joye en Sylvie Van Damme (beiden HoGent-KASK) en Hans Leinfelder en Bruno Notteboom (beiden KU Leuven) in het project *Ruimte voor sloop* de fysieke en mentale ruimte voor sloop verkend. Het leidde tot een tentoonstelling in deSingel en een begeleidende publicatie, vlaamsbouwmeester.be/sites/default/files/uploads/068_RVS_Krnt_2019-ok-digitaal.pdf

6 www.vlaamsbouwmeester.be/nl/subsite/bouwmeester-scan

7 www.vlaamsbouwmeester.be/nl/subsite/productief-landschap

8 Van Broeck L., Bogdan en Van Broeck Architects, *Expertenadvies sensibilisering bouwcultuur en ruimtelijk rendement*, studie in opdracht van de Vlaamse overheid – Ruimte Vlaanderen (2014). www2.ruimte.vlaanderen.be/ruimtelijk/onderzoek/studies/RUREO_expertenadvies_Bogdan-VanBroeck.pdf

9 www.vlm.be/nl/themas/platteland/openruimteplatform/Paginas/default.aspx

10 Departement Omgeving, *Ruimterapport Vlaanderen (RURA). Een ruimtelijke analyse van Vlaanderen*, 2018, issuu.com/vlaanderen-be/docs/10a01193-b9b0-4ebd-9d5b-913b582fe0c0/1?ff

Deze veelbesproken figuur beschrijft de voordelen van verdichting in een dorpse situatie: meer centrum én meer open ruimte. Dit is de originele tekening uit het *Expertenadvies sensibilisering bouwcultuur en ruimtelijk rendement*⁸ dat Leo Van Broeck opmaakte in opdracht van het Departement Omgeving, nog voor zijn ambtstermijn als Vlaams Bouwmeester. Later werd ze herwerkt en zonder begeleidende tekst in onder andere de film *Plannen voor plaats* en diverse presentaties gebruikt.

Boven een Vlaams dorp vandaag: een dorpsplein omringd door een zee van verkavelingen, een eenzame cultuurwoestijn waarin je voor alles afhankelijk bent van de auto. Het platteland is veraf. Onder hoe een verdicht dorp er in de toekomst zou kunnen uitzien. Een levendig dorpsplein met alle voorzieningen (school, winkels, kinderdagverblijf, horeca, enzovoort), een treinstation, enkele woontorens en veel rijwoningen met tuin. Het dorp ligt als een compacte Mont-Saint-Michel in een zee van groen: natuur en landbouwgebieden zijn vlakbij.

© Bogdan & Van Broeck

De groeiende ambitie om stedelijke ontwikkeling te laten aansturen door de open ruimte – in plaats van omgekeerd – weerspiegelt zich ook in de huidige projecten van de Vlaamse Bouwmeester. Open ruimte is een van de vier thema's van de Bouwmeester Scan. Dat is een nieuw instrument dat de gemeenten bijstaat in de transitie naar 'een aangename, gezondere, beter uitgeruste en meer inclusieve leefomgeving, gekoppeld aan een zorgzamere en duurzamere omgang met het leefmilieu en met natuurlijke hulpbronnen.'⁶ Ook de Pilotprojecten Productief Landschap,⁷ opgestart tijdens het bouwmeesterschap van Peter Swinnen, bundelen interessante inzichten over de manier waarop we de open ruimte functioneel kunnen invullen in symbiose tussen boer, landschap en maatschappij. Mogelijk krijgen ze een vervolg in een programma Voedsellandschappen, geïnitieerd door het Open Ruimte Platform. Bij aanvang van het mandaat van Leo Van Broeck werd het Team Vlaams Bouwmeester uitgebreid met een projectverantwoordelijke open ruimte. In uiteenlopende projecten waar open ruimte een essentiële rol speelt, zijn teamleden van de Vlaamse Bouwmeester betrokken of zetelen ze in stuurgroepen. Ten slotte is de Vlaamse Bouwmeester ook expliciet geëngageerd in het Platform voor Plattelandsonderzoek, het Open Ruimte Platform en de Open Ruimte Beweging,

allemaal initiatieven van de Vlaamse Landmaatschappij.⁹ Opvallend is trouwens dat de frequente samenwerking tussen het Team Vlaams Bouwmeester en meer architecturale of stedenbouwkundige partners zoals het Vlaams Architectuurinstituut of het Departement Omgeving uitgebreid is met een aantal belangrijke spelers op het vlak van open ruimte zoals het Agentschap voor Natuur en Bos, de Vlaamse Landmaatschappij of het Instituut voor Landbouw, Visserij- en Voedingsonderzoek. Het weerspiegelt de groeiende aandacht voor open ruimte, ecologie en landschapsarchitectuur in Vlaanderen. Ook binnen de projecten van de Open Oproep is de aandacht voor open ruimte nooit weg. Gezien de focus op architectuur en het bebouwde weefsel, vertrekken deze projecten echter meestal niet vanzelfsprekend vanuit een openruimte-perspectief en een uitdrukkelijke lezing van het landschap.

Open ruimte versus landschap

Open ruimte en landschap worden nogal eens over dezelfde kam geschoren. Tijdens overleg en in de projectpraktijk leidt dit tot begripsverwarring, met moeizame processen tot gevolg. Open ruimte betekent in de volksmond meestal grofweg het complement van de bebouwde ruimte. Volgens het *Ruimterapport*¹⁰ omvat het enerzijds de gebieden die buiten de kernen liggen en niet

door ruimtebeslag ingenomen worden en anderzijds de onbebouwde delen van parken, golfterreinen en overige recreatie. Het begrip open ruimte is volgens het *Ruimterapport* niet helemaal identiek aan het 'niet-verharde' deel van Vlaanderen, want ook in de kernen komt bijvoorbeeld niet-verharde ruimte voor die niet tot de open ruimte wordt gerekend. Ook binnen de open ruimte bevindt zich verharding, hoewel ze heel beperkt is. Naast de letterlijk 'open' ruimte – waar je onbelemmerd ver kunt zien, zoals akkers, grasland of braakland – bestaat het landgebruik uit meer gesloten gehelen zoals struikgewas, bossen of maïsakkers.¹¹ Naargelang de context en de interpretatie zijn er uiteenlopende definities. Maar in essentie wordt open ruimte getypeerd door zogenaamde 'zachte functies' zoals landbouw, bos, natuur en groen, in tegenstelling tot 'harde functies' zoals bebouwing, infrastructuur of bedrijvigheid. In die zin worden openruimtestructuren meestal visueel herkend en getypeerd omdat ze relatief meer biotische componenten bevatten in de vorm van natuurlijke of culturele begroeiing zoals plantsoenen of landbouwgebruik.

Landschappen verwijzen naar de interactie tussen de specifieke natuurlijke (abiotische en biotische) en menselijke factoren op een bepaalde plek. Projecten die de open ruimte au sérieux nemen, baseren zich op landschappelijke structuren. Het fysisch systeem en de landschappelijke structuren zijn immers de bepalende logica's voor een kwalitatief ontwerp en dito ontwikkeling van de open ruimte. Ze vormen bovendien de basis voor de belangrijke ecosystemendiensten die de open ruimte levert. Niet alleen in landelijke maar ook in (binnen) stedelijke gebieden zijn landschappelijke structuren bijzonder relevant. Zo bepaalt de samenhang tussen bodem, reliëf en watersysteem waar waterbuffering nodig en mogelijk is en wat de minimaal nodige dimensies zijn om overstromingsbekkens te laten werken. Maar vanzelfsprekend moeten we ook rekening houden met relaties met aanwezige historische en toekomstige bebouwing en landgebruik. En om groenblauwe dooradering ecologisch effectief te laten functioneren, is niet alleen de omvang of de functie van de open ruimte in verstedelijkte gebieden belangrijk, maar ook de ligging binnen en de samenhang met het

onderliggende fysisch systeem. Bovendien zal ook het gebruik en het beheer ervan door de mens – mensvrije ruimte of recreatieve infrastructuur – een belangrijke invloed hebben.

Onder landschappelijke structuur begrijpen we zichtbare en betekenisvolle vormen van samenhang in het landschap. Allerlei patronen en processen in het landschap – cultuurhistorische, ecologische, bodemkundige, enzovoort – worden hiervoor met elkaar in relatie gebracht. Het is een holistische benadering die haar oorsprong vindt binnen de landschaps-ecologie en focust op het landschap dat als een duurzaam en samenhangend systeem functioneert op verschillende schaalniveaus, eerder dan op de afzonderlijke landschapselementen. Vandaag is deze zienswijze vermaard geworden door het systeemdenken. Deze wetenschappelijke benadering tracht bij complexe problemen overzicht van het geheel te behouden, in plaats van zich te concentreren op afzonderlijke onderdelen. Een systeemdenker kijkt niet enkel naar wat zichtbaar is – de resultaten, effecten of fenomenen – maar gaat op zoek naar achter- of dieperliggende structuren en processen. Door te zoeken naar relaties en 'wat als'-vragen te stellen over mogelijke toekomstige ertvan, probeert hij of zij creatieve en duurzame oplossingen te zoeken voor systemen als geheel. Donella Meadows, een van de grondleggers van het systeemdenken, stelt: 'Structure is the key to understanding not just *what* is happening, but *why*.'¹²

Landschapsecologie gaat ervan uit dat een landschappelijke structuur een natuurlijk organisatieprincipe is dat de ruimte vormt en richting geeft. Landschappelijke structuren zijn het resultaat van een evenwichtige samenhang tussen ruimtelijke patronen – van lagen zoals de geologie, de bodem en begroeiing maar ook de infrastructuur en het gebruik zoals landbouw en bebouwing – en hun processen. De structuur toont op een hoger abstractieniveau hoe een landschap in elkaar zit. Er kan een boom wegvallen uit een laan, of een huis uit een rij, maar de laan en de rij blijven bestaan. Pas als een groot deel van de bomen of huizen verdwenen is, verdwijnt ook de lijn. Veel kleinschalige veranderingen in een landschap kunnen plaatsvinden zonder dat dit de bestaande landschapsstructuur aantast. Grootscha-

11 Poelmans L., Janssen L., Hamsch L., *Landgebruik en ruimtebeslag in Vlaanderen, toestand 2016*, uitgevoerd in opdracht van het Vlaams Planbureau voor Omgeving. Departement Omgeving, 2019.

12 Meadows D., *Thinking in systems, Earthscan*, London, Sterling, 2009.

13 Van Kuijk, M., 'Landschapsstructuurkaarten – landschappelijke samenhang gevisualiseerd', in Simons, W., van Dorp, D. (red.), *Praktijkgericht onderzoek in de ruimtelijke planvorming – methoden voor analyse en visievorming*, Uitgeverij Landwerk, 2014.

14 Lyle, J.T., *Design for Human Ecosystems*, Island Press, Washington, 1999.

15 Lyle, J.T., 'Can Floating Seeds Make Deep Forms?', in Swaffield (ed.), *Theory in landscape architecture: a reader*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2002.

16 Cohen-Shacham, E., Walters, G., Janzen, C. and Maginnis, S. (eds.), *Nature-based Solutions to address global societal challenges*. Gland, IUCN, 2016.

lige en ingrijpende veranderingen, zoals bij grote stedelijke groei of grote infrastructuurwerken, kunnen een landschapsstructuur vernietigen.¹³

De landschappelijke structuur maakt op verschillende schaalniveaus duidelijk hoe de ruimte in elkaar zit, hoe bepaalde menselijke en natuurlijke elementen met elkaar in relatie staan en hoe zij functioneren ten opzichte van elkaar. Het uitgangspunt is de veronderstelling dat een landschappelijke structuur een zekere robuustheid en taaiheid heeft, die een gebied zijn veerkracht verleent tegen veranderingen of schokken, zoals overstromingen of hittegolven. Hierdoor fungeert ze als een samenhangende, duurzame en stabiele drager die bij concrete projecten op het snijvlak tussen open ruimte en bebouwing de ruimtelijke kwaliteit kan waarborgen. De landschapsontwerper of -planner gaat op zoek naar een aantal grote lijnen in het landschap waarop hij zijn ontwerp kan baseren, zonder op detailniveau verder gebonden te zijn. Door landschappelijke structuren te begrijpen en voor te stellen, probeert hij sterke concepten van expliciet of impliciet aanwezige orde te ontdekken die de diverse deelelementen in een landschap en hun onderlinge relaties samenhouden.¹⁴ De landschappelijke structuur vormt het kader voor meer dynamische functies waarvoor een grotere ruimtelijke flexibiliteit noodzakelijk is.

Binnen het ruimtelijk ontwerp bestaat de uitdaging erin om een landschappelijke structuur te bewerkstelligen die een duurzaam ruimtegebruik mogelijk maakt. De Amerikaanse professor in de landschapsarchitectuur en denker rond ecologisch ontwerp John Tillman Lyle,¹⁵ noemt dit het zoeken naar *deep form*: naar plekken die gevormd zijn door interacties van innerlijke ecologische processen en menselijke visie, die de onderliggende orde zichtbaar en betekenisvol kunnen maken. Ze staan in scherp contrast met plekken met een zogenaamde *shallow form*, die alleen een oppervlakkige, perceptieve orde hebben en de stevigheid van coherente, diepgaande processen missen. Dit onderscheid maakt duidelijk dat landschappelijke – want 'diepe' – structuren veel meer zijn dan op het zicht herkenbare openruimtestructuren, blauwgroene netwerken of *green infrastructures*. Het zouden *nature-based solutions*¹⁶ moeten zijn die op basis van holistisch

systeemdenken hun fundamenten vinden in de combinatie tussen ons fysisch systeem en het menselijk gebruik ervan. Het is duidelijk dat een grondige landschapsanalyse de aanleiding en de onontbeerlijke basis vormt om deze landschappelijke structuren bloot te leggen.

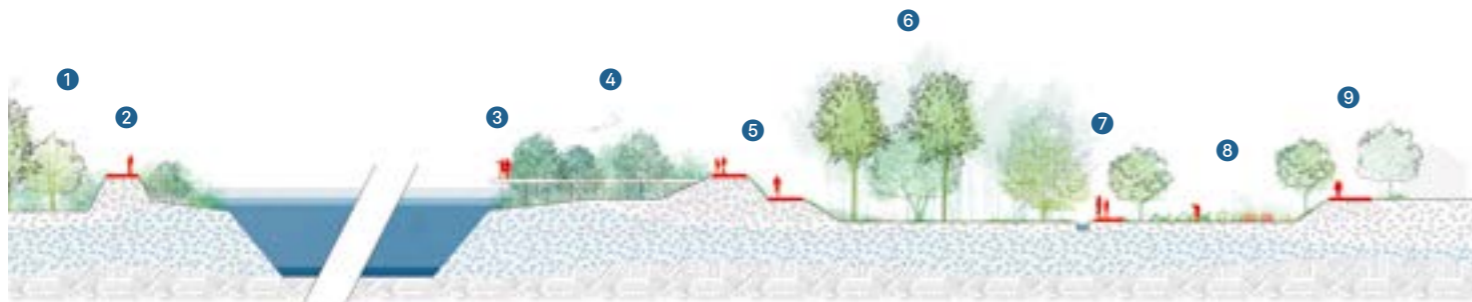
De Scheldekaaien van Sint-Amands en het graf van de dichter Emile Verhaeren (1855–1916). © Tim Van de Velde (+ p. 39)

Op zoek naar de landschappelijke structuur van Sint-Amands

Een mooi voorbeeld van een landschaps-ecologische aanpak is het masterplan voor de kaai en aanpalende dorpskern van Sint-Amands. Op vraag van het gemeentebestuur van Puurs-Sint-Amands werd via de Open Oproep (OO 3710) een ontwerpteam geselecteerd: Atelier Horizon en OFFICEU architects in samenwerking met Buro MOVE ontwerp. Sint-Amands is een authentieke dorpskern langs de Schelde waarin de kaai, de omgeving van het kerkplein en de historische dorpsstraten – in het bijzonder de karaktervolle Dam – beeldbepalend zijn. Het studiegebied omvat een ruimere zone waarin enerzijds het verdichtings- en ontwikkelingspotentieel wordt verkend en anderzijds enkele knelpunten, zoals de recreatieve ontsluiting en het parkeren, een oplossing moeten krijgen. Het project wil ook de Scheldeboorden, van de grens met Mariekerke tot aan de

Het masterplan voor de kaai en de dorpskern van Sint-Amands schrijft een hernieuwde link met het landschap en een versterking van het ecosysteem van de Schelde voor. Dankzij een robuust netwerk voor traag verkeer, dat de lokale diensten en ontwikkelingen ten goede komt, ontstaat een nieuwe synergie tussen lokale ontwikkelingen en toerisme.

De authentieke dorpskern van Sint-Amands en de Scheldekaaien.
© Tim Van de Velde

Doorsnede van de Scheldemeersen met getijdennatuur, broekbossen en volkstuinen.

1. Het Zwijn, natuurgebied
2. Dijk (wandel en fiets)
3. Uitkijkpunt
4. Natuurzone
5. Wandelpad met recreatief fietsverkeer (boven) en snel fietsverkeer (onder)
6. Bosgebied (beheer > biodiversiteit)
7. Beekpad
8. Volkstuinen
9. Wandelroute oude dijk met daarachter de wijk 'den Dam'

© Atelier Horizon en OFFICEU architects i.s.m. Buro MOVE ontwerp

Steenovens nabij de grens met Buggenhout, recreatief breder ontsluiten, waarbij de beleving van de Schelde en het rivierenlandschap centraal staat.

Sint-Amands kent een rijk cultuurhistorisch verleden als geboortedorp van Emile Verhaeren, een Belgische, Franstalige auteur en een van de markante figuren van de symbolistische stroming. In Sint-Amands zijn het geboortehuis en het graf van de dichter te vinden, evenals het Provinciaal Museum Emile Verhaeren. Opdracht was om te onderzoeken hoe deze cultuurhistorische herkenningspunten, in dialoog met de unieke landschappelijke context, de identiteit van Sint-Amands kunnen versterken.

Het geselecteerde ontwerperscollectief vertrekt van een grondige lezing van het landschap, met de Schelde als leidraad. De dynamiek, het rijke ecosysteem, de gelaagde vegetatie en de weidsheid van het Scheldelandschap staan voorop. De landschapsstructuren verweven zich met de vele dynamieken in het projectgebied, maar zijn determinerende uitgangspunten voor het masterplan. Dorpsroutes – tracés van bestaande stegen of oude tracés van trage wegen – verbinden als perpendiculaire structuren het achterliggende land met de Scheldekaaien. Ze zorgen voor een herstructurering van het grondgebied en worden soms gekoppeld aan verdichtingsoperaties. De verdichting gebeurt strategisch door te zoeken naar uitgelezen locaties en dichtheden op maat, maar vooral ook naar een evenwicht tussen bebouwde sites, erfgoedwaarden en (ongerept) landschap. Door van de kaai een waardevolle, langgerekte, centrale publieke ruimte te maken, ontstaat een publiek plein aan het water, waar meteen ook het nieuwe Museum voor Water en Woord aan gelinkt wordt, alsook een nieuwe groene parkruimte in het centrum van Sint-Amands. De kaai mondt uit in een alluviaal park dat eerder natuurlijke landschappen en landschappelijke publieke ruimtes voorziet, in nauwe relatie met het Scheldelandschap.

De groene Scheldeboorden worden geïnterpreteerd als een coherent geheel met de natuurgebieden binnen het Sigmaphan (het Zwijn, de Kleine en Grote Wal, het Groot Schoor), met de Schelde als centrale as. In het gebied is ruimte voor wetlands en broekbossen, maar ook voor een landbouwpark en een verfijnde recreatieve padenstructuur.

Tegelijk wordt er specifieke aandacht besteed aan de perspectieven doorheen dit landschap en de zichtbaarheid – niet noodzakelijk toegankelijkheid – van verschillende waardevolle natuurzones. Verder stellen de ontwerpers punctuele interventies aan de dijk voor, die toelaten om uitkijktplatformen, informatiepunten, vissersplekjes, pontons of programmaboten te installeren. Deze minimale interventies veranderen de dijk van een pure infrastructuurlijn in een gebruiks- en belevingsroute. Ten slotte stellen de ontwerpers voor om een uitkijktoren te voorzien in natuurgebied het Zwijn aan de overzijde van de Schelde. Die is vanuit Sint-Amands enkel bereikbaar via de veerboot en biedt zicht op de volledige oever van Sint-Amands.

Het zicht op en de samenhang met de Scheldemeersen blijven behouden door het nieuwe Museum voor Water en Woord slim te lokaliseren tussen het Emile Verhaerenmonument en het historische centrum. Het gebouw linkt de Schelde en het dorpsweefsel via een spel van uitzichten, doorzichten en niveauverschillen. Door subtiele zichten in het museum wordt de voorbijganger van op de kaai geprikkeld tot een verdere ontdekking ervan. Er ontstaat een nieuw doorzicht dat de verdwenen relatie tussen dorp en Schelde herstelt. Een landschappelijk zicht op de Scheldebocht en het grafmonument van Emile Verhaeren wordt gekadreed net boven de kaaimuur, terwijl een zicht omhoog naar de kerktorens spits het museum verbindt met de geschiedenis van het dorp. Een zicht naar de Marthe Massintuin maakt daarbij een diverse beleving van landschap, dorp en museum mogelijk.

Het ontwerpvoorstel voor Sint-Amands illustreert hoe een openruimteperspectief en een uitdrukkelijke lezing van het landschap bepalend kunnen zijn in projecten waarin open ruimte, infrastructuur en bebouwing op een kwaliteitsvolle manier worden verweven. Het masterplan genereert een totaalvisie die uitgaat van de identiteit van het kleine dorp in relatie tot zijn landschap. Een intense samenwerking en een gedeeld auteurschap tussen experts op het vlak van open ruimte en experts op het vlak van de bebouwde ruimte zijn hiervoor essentieel. De in het team aanwezige expertise op het vlak van landschap en open ruimte reflecteert zich in de manier waarop de landschappelijke structuur richtinggevend is voor de ontwikkeling

van het gebied. Ze beïnvloedt bijvoorbeeld de keuze voor de locatie van het museum en de uitzichttoren. Grondig inzicht in de dynamiek van de Schelde en het belang van de landschappelijke samenhang bepaalt de doordachte visie op de inrichting en het beheer van het meersengebied – de groene Scheldeboorden – en de constructie van het terras aan het water. Het voorstel verenigt op een evenwichtige manier ambities op het vlak van landschapsarchitectuur met architectuur, stedenbouw en de inrichting van de publieke ruimte.

Naar een openruimteaanpak in Vlaanderen

Zelfs waar besturen overtuigd zijn van de meerwaarde van open ruimte, landschap en groen, is het vaak niet evident om projecten ook daadwerkelijk tot een goed einde te brengen en uiteindelijk meer open ruimte te realiseren. De processen zijn vaak onontgonnen terrein en de instrumenten en financieringskanalen zijn onvoldoende gekend. Bovendien is de koppeling tussen de ontwikkeling van bebouwing en open ruimte vaak complex, bijvoorbeeld doordat elke opgave afzonderlijk wordt opgelost of de nodige expertise ontbreekt.

De Vlaamse Bouwmeester, het Departement Omgeving en de Vlaamse Landmaatschappij werken daarom aan een traject voor een oproep aan publieke opdrachtgevers en ontwerpteams voor de uitwerking van openruimteprojecten. De opzet van dit nieuwe instrument, dat 'Landpact' zal heten, is om aan lokale overheden proactief een concreet en kwaliteitsvol ontwikkelingsperspectief en een uitvoeringsstrategie te bieden voor het realiseren van een actuele ruimtelijke ontwerpogave in samenhang met openruimteontwikkeling. Uitgangspunt is om door systeemdenken en een uitgesproken omgang en binding met het natuurlijke substraat, stedelijke ontwikkeling te koppelen aan de ontwikkeling van duurzame en kwalitatieve open ruimtes. De kenmerken, de kwaliteiten en het potentieel van het landschap zijn hierbij bepalend. De initiatiefnemers willen via deze aanpak specifieke projecten inhoudelijk, procesmatig en financieel ondersteunen. Waar nodig kan dit tot gevolg hebben dat de bouw- of ontwikkelingsopdracht moet worden geherdefinieerd.

Het team Voorland, Architecture Workroom Brussels en Universiteit Hasselt werkte een procedure uit met de ambitie om een oproep voor dergelijke projecten te lanceren. Bedoeling is om een begeleidingstraject te ontwikkelen voor lokale besturen die een concrete bouwopgave willen realiseren maar die tegelijkertijd expliciet een substantiële verbetering van de kwaliteit van de leefomgeving en de werking van ecosystemen ambiëren. Dergelijke projecten zetten in op ontwerpkracht op het vlak van stedenbouw en landschapsarchitectuur. Maar daarnaast is juridische en financiële expertise onontbeerlijk om bijvoorbeeld convenanten af te sluiten tussen samenwerkende private en publieke partners zodat kwaliteitsvolle en samenhangende realisaties op het terrein versneld kunnen worden gerealiseerd. Het nieuwe instrument Landpact is in eerste instantie een bijzonder instrument gericht op een bijzonder soort van project, maar uiteindelijk, op lange termijn, zou het moeten leiden tot een attitude waarbij open ruimte en landschap in elk project volwaardig worden meegenomen. Want elk bouwproject is ook een openruimteproject.

Sylvie Van Damme is lector en onderzoeker landschapsontwerp aan HoGent – KASK. Zij is lid van de Bouwmeester expertengroep.

¹ 'De begroting van de ruimte, die in de tweede herziening van het RSV (Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen) werd opgenomen, legt de kwantitatieve streefcijfers vast van de toe- en afnamen van de oppervlakten van de verschillende bestemmingscategorieën. [...] De ruimteboekhouding RSV (RBH RSV) is het monitoringsinstrument waarmee de opvolging van deze streefcijfers met betrekking tot bestemmingscategorieën berekend wordt. Het gaat om een monitoring van gepland landgebruik. Bijgevolg geeft die geen informatie over het feitelijke ruimtegebruik weer.'
Zie: omgeving.vlaanderen.be/ruimteboekhouding-rsv

² Geciteerd uit: Frits Palmboom, *IJsselmeergebied, een ruimtelijk perspectief*, Nijmegen, 2018, p. 28.

Els Nulens & Jeroen Ruitenbeek Kijken en laten zien. Over de Bouwmeester Scan en de nood aan een integrale benadering van de ruimte

De Bouwmeester Scan is een nieuw instrument van het Team Vlaams Bouwmeester. Het heeft de voorbije jaren zijn plaats gekregen in de toolbox van het bouwmeesterschap, naast andere methodes om het publieke opdrachtgeverschap te ondersteunen en de architectuurcultuur te versterken. De kracht van de Bouwmeester Scan bestaat erin dat zij op een onbevangen en integrale wijze aan de ruimtelijke vraagstukken van een gemeente werkt. Vijf teams van stedenbouwkundige ontwerpers en landschapsexperten, aangevuld met onder meer mobiliteitsdeskundigen en energie-experten, zijn in januari 2018 aangesteld en nemen elk een reeks van zes gemeenten per jaar onder de loep. Wijzelf maken deel uit van een van de teams. In wat volgt willen we een beeld geven van hoe de Bouwmeester Scan werkt, wat er precies op het spel staat en hoe we het nog prille instrument in de toekomst zouden kunnen verfijnen of verbeteren.

De ogen openen

We analyseren, observeren, stellen een diagnose en geven advies. De Bouwmeester Scan verplicht tot niets, maar opent de ogen voor mogelijkheden voor een betere ruimtelijke ordening. We gebruiken data en statistieken om de ontwikkeldynamiek te achterhalen en opgaven in te schatten. Daarnaast kijken we ter plaatse. Wat treffen we aan? Leveren de dagelijkse praktijk en de opeenvolgende projecten een kwalitatief ruimtelijk beeld op? Is er zoiets als 'schoonheid' te vinden? Welke kwaliteiten staan onder druk? Tot slot informeren we ons over toekomstige ontwikkelingen en projecten. Na zes afgewerkte Scans stellen we een aantal opvallende

zaken vast. Een van de hoofdvragen bij elke Scan is hoe het met de open ruimte is gesteld. Het Vlaamse ruimtelijk beleid is er immers – op papier althans – op gericht om de open ruimte in de toekomst te vrijwaren van verdere bebouwing en de verspreide verstedelijking in Vlaanderen een halt toe te roepen. We analyseren zowel de kwantiteit als de kwaliteit van de onbebouwde ruimte. De Scan is dus als het ware een aanvulling op de veel toegepaste 'ruimteboekhouding'.¹ Open ruimte is immers niet alleen een kwestie van juridische bestemming, kwantiteit of ecologie, maar vooral ook van *visuele ervaring*. In het kijken naar de ruimte komen diverse opgaven samen, maar door de sterk sectoraal aangestuurde ruimtelijke planvorming ontbreekt de ervaring van de ruimte steevast in onze beleidsvorming. Zelfs al is het aandeel open ruimte of onbebouwde ruimte in sommige gebieden ogenschijnlijk groot, de ervaring van die open ruimte is toch vaak heel anders. Frits Palmboom zegt hierover: 'De opgaven in de stedenbouw komen voort uit een waaier van sociale, economische, commerciële en ecologische verlangens, die op zichzelf lang niet altijd ruimtelijk geformuleerd zijn. Ze worden geformuleerd in woorden en cijfers, in doelstellingen, aantallen, opbrengsten, enzovoort. Van de ontwerper wordt verwacht deze in ruimte te vertalen. De ruimte zelf is echter geen "leegte zonder eigenschappen".'²

Nood aan ontwerp als instrument voor samenhang

Wanneer we de ruimte niet zien als een 'leegte zonder eigenschappen' maar als bron van ecosysteemdiensten en zintuigelijke ervaringen, kunnen we tot aanbevelingen

komen voor het ruimtelijk beleid. We doen dat met een ontwerpende blik, waarbij we voorstellen ontwikkelen over hoe we de diverse opgaven samen kunnen voegen tot een krachtige ruimtelijke structuur. In die benadering pleiten we ervoor het klassieke onderscheid tussen 'bebouwde' en 'onbebouwde ruimte' als basis voor het beleid los te laten, maar juist te focussen op een effectieve ruimtelijke samenhang tussen beide.

Op die manier kunnen we de discussie over het al dan niet schrappen van woonuitbreidingsgebieden verrijken en nuanceren. Ook de problematiek van onbebouwde percelen of zonevreemde woningen kunnen we in minder absolute termen bekijken. Slecht bereikbare woonuitbreidingsgebieden moeten we vanzelfsprekend schrappen, maar soms kan met een klein woonproject de aansluiting tussen landschap en dorpskern net vorm krijgen. Een goede verwevenheid tussen kernen en open ruimte biedt dan weer condities om eventueel in de kernen te verdichten op maat zonder de leefbaarheid onder druk te zetten. Die benadering laat ons toe kernversterkende projecten te formuleren.

In Ronse, Opwijk, Overijse en Galmaarden hebben we bijvoorbeeld voorgesteld om te werken aan woonprojecten die een ruimtelijke schakel kunnen vormen tussen de dorpskernen en het omliggende landschap. Het gaat dan niet om klassieke verkavelingen achter linten, maar om projecten die bijdragen aan het verweven van plekken en routes tussen kern en buitengebied. Achterkanten worden voorkanten, en de ervaring van de open ruimte is onderdeel van het ontwerp. Sint-Katelijne-Waver zou daarentegen dringend werk moeten maken van het herbestemmen van (onbebouwde) bouwpercelen of woonuitbreidingsgebieden en het herlokaliseren van zeer slecht gelegen woningen, om op die manier samenhang en iets van een duurzaam ruimtegebruik terug te winnen.

Daarnaast stellen we vast dat de noodzakelijke klimaatadaptatie een sterk onderbelichte opgave is in de vormgeving van de ruimte. Het is geen geheim dat Vlaanderen achteroploopt met het halen van de klimaatdoelstellingen. Het gebrek aan *sense of urgency* stellen we niet alleen vast in onze omgang met de nederzettingenstructuur, maar ook in onze waterhuishouding en land-

Analyse van de sterktes en zwaktes van de gemeente Opwijk in vergelijking met andere gemeenten in Vlaanderen. © LAMA-Blauwdruk-Palmbout

De dorpskern van Mazenzele in Opwijk. Een grote infrastructuur (N47) doorsnijdt het historische dorpsweefsel. De overmaat aan asfalt, parkeerterreinen en het gevaarlijke verkeer drukken zwaar op de leefbaarheid van het dorp.

bouw. In het Kempense Peer bijvoorbeeld, wordt vandaag voorbijgegaan aan de belangrijke rol die de gemeente kan vervullen in het garanderen van voldoende drinkwater op Vlaamse schaal. Herstel van het brongebied voor grote delen van de stad door transitie in de landbouw en *re-naturing* is aan de orde. In Galmaarden zien we dat de landbouw de kwaliteit van het watersysteem ernstig belast en de erosiegevoeligheid negeert die gaat opspelen bij hevige neerslag. Bovendien wordt vrij spel gegeven aan ontwikkelingen die tot verdere verdroging zullen leiden. De Scans geven ons de kans om de gebrekkige kennis van het watersysteem te agenderen en de klimaatdoelstellingen om te zetten in ruimtelijke voorstellen die mede de inrichting van het landschap in Vlaanderen kunnen bepalen.

Tot slot spelen de planning en vormgeving van infrastructuur een nadrukkelijke rol in de Scans. Wegen en spoorlijnen bepalen immers in belangrijke mate de ervaring en het functioneren van de omgeving. Bovenlokale infrastructuur is doorgaans sterk doorsnijdend en heeft grote invloed op de van oudsher fijnmazigere lokale structuren van paden, landwegen en straten. Daarmee is de bovenlokale infrastructuur sterk bepalend voor de ruimtelijke kwaliteit van vele gemeenten in Vlaanderen. De Scans brengen verscheidene grote opgaven aan het licht, zoals bijvoorbeeld de herinrichting van gewestwegen in dorpskernen. Die zijn vaak volledig afgestemd op het autogebruik, ten koste van voetgangers en fietsers. In Mazenzele, maar ook in Overijse (en in vele andere gemeenten), staat daardoor de leefbaarheid sterk onder druk. Een betere balans tussen gebruikers van de ruimte is hier dringend gewenst. Ze kan de leefbaarheid en de veerkracht in de dorpen verbeteren, zodat we weer goede dorpen krijgen om in te wandelen en elkaar te ontmoeten. Ook valt op hoe nieuwe infrastructuur nog vaak benaderd wordt als een verkeerstechnische opgave, en niet als een integrale, ruimtelijke opgave. Een nieuwe N60 in Ronse kan behalve een betere verkeersafwikkeling ook een kans bieden om in de sterk gefragmenteerde westelijke stadskant voor verbinding en samenhang te zorgen.

Ook de sluiting van overwegen is een terugkerende infrastructurele opgave. De overwegen worden in vele plannen

vervangen door een kleiner aantal tunnels of viaducten. De ruimtelijke inpassing ervan en de gevolgen voor het lokale netwerk worden nauwelijks verkend of mee gewogen in ontwerpbeslissingen. Hiermee dreigt een sluipmoord op het functioneren van de kernen.

Het vormgeven van nabijheid

Wil men de open ruimte vrijwaren, dan moet men nadenken over de vormgeving van compacter wonen. Veel gemeenten worstelen met die opgave. Ontwikkelaars komen vaak met bouwplannen voor appartementen die slecht passen bij het ruimtelijk karakter van bestaande kernen. Aan de andere kant van het spectrum worden pilootprojecten aangereikt die nadrukkelijk op zoek gaan naar een grote mate van collectiviteit voor de bewoners. De vraag is dan of er een voldoende grote 'markt' is om dit als toekomst voor landelijk wonend Vlaanderen te zien. Volgens ons is er meer nodig en mogelijk om compact te bouwen en nabijheid op een aantrekkelijke wijze vorm te geven en een antwoord te bieden op de woonwensen van de Vlaming.

Nabijheid impliceert meer mogelijkheden tot contact. De openbare, gedeelde ruimte is daar bij uitstek voor geschikt. Niet iedereen zal in gelijke mate behoefte hebben aan ontmoetingen, maar een goed ingerichte openbare ruimte nodigt daar tenminste toe uit. Door bij de verdichting van woongebieden aandacht te geven aan de ruimte tussen de gebouwen en ervoor te zorgen dat vanuit de woningen contact mogelijk is met de straat, kunnen we ook met meer traditionele woningtypes op kwalitatieve wijze verdichten. De rijwoning zou voor veel dorpskernen een volwaardig alternatief kunnen zijn, als ook de inrichting van de straten op orde is en ruimte biedt aan meer dan auto's alleen.

Met een grotere aandacht voor de inrichting van het openbaar domein – inclusief landschap en infrastructuur – ontstaat een kwalitatieve context waarin de veelgeprezen Vlaamse architectuurpraktijk levensvatbaar wordt. Ze kan dan effectief bijdragen tot het ontwikkelen van compactere woonvormen die beantwoorden aan diverse gradaties van collectiviteit.

Verbeelding als communicatiemiddel

De Scans zijn bedoeld om, behalve het stellen van een diagnose, ook een ambitie te verkennen en een transitieagenda op te maken. Hiertoe zetten we ontwerpend onderzoek in, en wel op meerdere schaalniveaus. We integreren vraagstukken met betrekking tot landschapsbeheer, dorpskernversterking, verduurzaming en infrastructuurontwerp tot samenhangende ruimtelijke perspectieven. Door ze te tekenen en te verbeelden overstijgen we de tweedimensionale kaartbeelden die voornamelijk bestemmingen laten zien, en proberen we vooral de samenhang tussen de verschillende opgaven in beeld te krijgen. We werken toe naar een aantal concrete strategische projecten die op schaal van de gemeente hanteerbaar zouden moeten zijn en die daadwerkelijk tot meer veerkracht en ruimtelijke kwaliteit leiden. We zetten zo met de Scans de stap van het *kijken* naar het *laten zien van mogelijkheden*.

Ambitie en onmacht

De Scans worden uitgevoerd op verzoek van gemeenten. De Scans hebben dus een lokale impact en geven gemeentebesturen handvaten om het ruimtelijk beleid bij te sturen. De ontwikkeling en uiteindelijke goedkeuring van de Scans worden begeleid door een stuurgroep met vertegenwoordigers van Vlaamse agentschappen, maatschappijen, verenigingen en een provinciale vertegenwoordiging. Hierdoor kunnen ruimtelijke en organisatorische opgaven die lokaal niet kunnen worden opgelost, worden geagendeerd op Vlaams niveau of bij de provincie. De Bouwmeester Scan is daarmee een instrument dat zowel het lokale, provinciale als gewestelijke niveau een spiegel voorhoudt.

Het werken aan de Scans is als een soort Ronde van Vlaanderen. We doorkruisen het hele gewest en komen op uiteenlopende plekken. Als sluitstuk van de Scan formuleren we een transitieagenda, een reeks ruimtelijke opgaven in de vorm van *quick wins*, strategische projecten en programma's. Behalve de verschillen en parallellen in de problematiek van de ruimtelijke ordening (het *wat*), zien we veel overeenkomsten in de zoektocht naar de aanpak en de oplossingen (het *hoe*).

De ruimtelijke ontwerpogaven vragen meestal om samenwerking over disciplines,

beleidsdomeinen en bevoegdheden heen. De organisatorische middelen om die opgaven naar werkelijk integrale projecten om te zetten, blijken vandaag echter veelal te ontbreken. De huidige verkokering van de Vlaamse administraties is een probleem waar de Scanteams bij zowat elke transitieopgave op botsen. Dit leidt bij sommige gemeenten tot ontgoocheling. Is dit nu wat de Scan ons brengt? Ook de stuurgroep kan vandaag in organisatorisch opzicht weinig oplossingen aanreiken. Dat is een belangrijk aandachtspunt bij de verdere ontwikkeling van het instrument. Daarnaast stellen we bij diverse besturen en gemeentelijke ambtenaren wel eens weerstand vast in de erkenning van opgaven, of een zekere gelatenheid. Soms beweren ze dat ruimtelijke chaos deel is van het lokale DNA, soms lijkt de moed die

Het huidige dorpsplein van Mazenzele heeft weinig verblijfskwaliteit. De kerk staat op een rondpunt van asfalt. De auto domineert. De leefbaarheid kan verbeterd worden door parkeerplaatsen en een rijbaan te verwijderen. Er ontstaat een pleintje met ruimte voor een terras voor het café en meer groen.
© LAMA-Blauwdruk-Palmbout

nodig is om beter sturing te geven aan de omgeving bijna opgegeven. Een belangrijke oorzaak van deze houding is volgens ons dat gemeenten die het anders zouden willen (en juist die melden zich vaak aan voor een Scan) weinig grip hebben op de ontwikkelingsdynamiek en de (al dan niet gemeente-overstijgende) opgaven. Gemeenten staan bijvoorbeeld bij de (her)aanleg van wegen vaak machteloos aan de zijlijn en lijken afhankelijk van besluiten op provinciaal of gewestelijk niveau, ook als het wegen in de dorpskernen betreft. Bij de aanpak van landschappelijke opgaven stuiten ze steeds weer op de verdeeldheid van bevoegdheden tussen diverse overheden en agentschappen. De bijsturing van private woonprojecten is een ander vraagstuk: zeker de kleinere gemeenten vinden weinig houvast om weerwerk te bieden tegen ongewenste ontwikkelingen. Tot slot speelt als bijkomend probleem het gebrek aan middelen. Gemeenten die duurzame ruimtelijke ambities koesteren, zoals het schrappen van woonuitbreidingsgebieden, zien zich vervolgens geconfronteerd met een veelal onbetaalbare plan-schadekost.

We brengen met de Scans dus zowel een reeks ruimtelijke als organisatorische opgaven aan het licht. De nochtans uitgebreide Vlaamse regelgeving blijkt in de praktijk niet effectief, staat een integrale benadering van projecten vaak in de weg en er blijken (te) weinig middelen beschikbaar. De uitvoering van de transitieagenda is daarmee geen gemakkelijke opgave.

Hoe kan de Scan toch effectief bijdragen aan het ruimtelijk beleid?

Wat de Bouwmeester Scan nu al kan doen, is het maatschappelijk debat op gang brengen over de wijze waarop we Vlaanderen inrichten. Het helpt dan dat een externe groep experts via de Scan een reeks ambities en een agenda formuleert die de gemeente bij een bredere groep kan toetsen op draagvlak en haalbaarheid. Het formuleren van concrete ruimtelijke opgaven stelt een gemeente anderzijds in staat zelf al projecten op te starten en verkennende studies te lanceren. Om echt impact te hebben, zouden echter alle beleidsniveaus zorg moeten dragen voor de uitwerking en implementatie van de getekende adviezen uit de Scans. Een vervolgtraject, gecoördineerd

vanuit het Team Vlaams Bouwmeester en mede ondersteund door de Scanteams, lijkt ons noodzakelijk voor het welslagen van de Scan als nieuw instrument. Het Team Vlaams Bouwmeester is immers gekend om zijn projectmatige en interdisciplinaire aanpak, en als bruggenbouwer tussen de verschillende administraties en beleidsniveaus.

Daarnaast lijkt het belangrijk dat overheden, parallel aan de uitvoering van de Scans door de ontwerpteams, werk maken van de organisatorische opgave. Er zou gewerkt moeten worden aan een flexibeler en meer samenhangend instrumentarium en aan een werkwijze die op projectniveau effectief kan worden ingezet. De noodzaak daarvan hebben de Scans duidelijk aan het licht gebracht. Vooruitlopend zou er in de praktijk al 'geoeffend' kunnen worden. We hopen dat er een spontane reflex ontstaat bij de verschillende overheden om zich over formele grenzen heen te zetten, en samen te werken en te handelen over de grenzen van disciplines heen. We ervaren bij heel wat gemeenten een grote terughoudendheid om initiatief te nemen, aarzeling om het 'gewoon te proberen' en een actievere, regisserende rol op te nemen. We zouden de verschillende gemeenten hiertoe van harte willen aanmoedigen, met de Scan als inhoudelijk fundament. Op die manier kan er vanuit de gemeenten een zelfbewuste, nieuwe praktijk worden geïnitieerd, die bijdraagt aan een kwalitatieve duurzame inrichting van Vlaanderen. Zowel de verder te versterken architectuurcultuur als de open ruimte zullen erbij gebaat zijn.

Els Nulens is partner bij het stedenbouwkundige bureau Blauwdruk en lid van de Bouwmeester expertengroep. Jeroen Ruitenbeek is partner bij het Nederlandse bureau Palmbout Urban Landscapes. Het team bestaande uit LAMA i.s.m. TML, Blauwdruk, Palmbout, Zero emission solutions, Driekwartgroen en DLA piper is een van de vijf teams die instaan voor de uitvoering van de Bouwmeester Scans. Meer over de Bouwmeester Scan op pagina 238.

De verkaveling voorbij. Een diversiteit aan woondromen

Een van de speerpunten in het Meerjaren-programma 2017-2020 van Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck is de transformatie van ons woonlandschap. Met het onderzoeks- en tentoonstellingsproject Voorbij de verkavelingsdroom gingen we op zoek naar antwoorden. Drie ontwerpteamen werkten alternatieve woontypologieën uit voor dorpskernen, steden en (goed gelegen) verkavelingen.

Hoe kunnen we, via de inzet van ontwerp en een wervende verbeelding, mee bouwen aan een nieuw woonlandschap, met een groter, kwaliteitsvoller en betaalbaar aanbod aan woningen op goed gelegen locaties? De vraag luidt ook: kunnen we tegenover de huidige droom van het vrijstaande wonen een nieuwe woondroom plaatsen? Daarbij hoeft niet één woonvorm dominant te zijn. Doel is net om in te zetten op een diversiteit aan vormen, die met elkaar gemeen hebben dat ze kwaliteitsvoller, compacter en collectiever georganiseerd zijn, en een echt alternatief bieden aan wie niet op de ontwikkelaarsmarkt terecht wil of kan en wie niet zelf, op z'n eentje, wil gaan bouwen of verbouwen.

Na een oproep aan geïnteresseerden stelde het Team Vlaams Bouwmeester drie ontwerpteamen aan om concrete ruimtelijke voorstellen uit te werken voor kwaliteitsvolle alternatieve woontypologieën in diverse contexten. Bovenbouw – Labo S – Orientes nam de strategische herontwikkeling van stedelijke verkavelingen onder de loep. De Smet Vermeulen architecten onderzocht het grootschalig collectief wonen in een stedelijke context. Schenk Hattori Architecture Atelier ten slotte, voerde onderzoek naar duurzame dorpskernversterking. Rond die ontwerpen en de visie van de Vlaamse Bouwmeester organiseerden we een

reeks gespreksavonden.¹ De resultaten waren in de zomer en het najaar van 2018 te bezichtigen in de tentoonstelling *You Are Here* in de WTC I-toren in de Brusselse Noordwijk.²

Selectiviteit in verdichtingsplekken, diversiteit in levensstijlen

Het verspreide wonen in Vlaanderen heeft een enorme impact op milieu en klimaat. Het nieuwe ruimtelijk beleid – in de volksmond 'de betonstop' – wil daar verandering in brengen, maar het maatschappelijke en politieke debat rond die betonstop is besmet geraakt door een valse tegenstelling tussen stad en platteland. Die tegenstelling uitspelen is weinig zinvol, al was het maar omdat de scheidingslijn tussen stad en platteland in Vlaanderen niet zo eenvoudig te trekken valt. Bovendien is Vlaanderen historisch gegroeid als een polycentrisch netwerk van kleine en middelgrote steden en heeft de regio daarmee ook een troef in handen om de verdichting niet enkel in de grootsteden op te vangen. Waar het maatschappelijk debat wel op moet inzetten, is de afweging van het gemeenschappelijk belang tegenover het private belang, en hoe die afweging nieuwe investeringen en beleid kan sturen. In het licht van de klimaaturgentie zullen we selectiever moeten bepalen waar we nog wel en niet meer bouwen. Tussen nu en 2050 komen er in Vlaanderen 450.000 huishoudens bij, die allemaal een plek moeten vinden op de woonmarkt. Die bijkomende woningnood moeten we trachten te verzoenen met tal van andere uitdagingen: de verdichting rond kernen, de omslag naar een duurzame mobiliteit, een klimaatrobuust landschap, veranderende gezinssamenstellingen, vergrijzing, de nood aan renovatie van verouderde woonomgevingen, betaalbaarheid, levenskwaliteit, enzovoort.

Tentoonstelling *You Are Here* in de WTC I-toren, Brussel, najaar 2018. © Tim Van de Velde

1

In het najaar van 2018 organiseerden we vier publieksavonden en een workshop rond de ontwikkeling van een nieuw woonlandschap. De deelnemers aan de publieksavonden waren Leo Van Broeck, Ruth Soenen, Pascal De Decker, Els Vervloesem, Dirk Somers, Gwenny Moris, Oswald Devisch, Barbara Roosen, Linda Boudry, Joachim Declerck, Steven Schenk, Erik Wieërs, Els Nulens, Karel Lhermitte, Mieke Belmans, Maarten Van Acker, Jürg Keller, Paul Vermeulen, Lode Waes, Bert Grugeon en Anne Malliet.

2

You Are Here was het Brusselse programma van expo's, stadsdebatten en werksessies in het kader van IABR2018 – *The Missing Link*.

3

Heylen, K. & Vanderstraeten, L., *Wonen in Vlaanderen anno 2018*, Steunpunt Wonen, Leuven, 2019.

Uit een van de gespreksavonden leerden we dat het belangrijk is om de achterliggende motieven en bekommernissen van burgers beter te leren kennen en om de diversiteit in hun woonwensen te erkennen. Ruth Soenen, die als antropologe onderzoek verricht naar vormen van collectief ruimtegebruik in Vlaanderen, maakt daarbij terecht het onderscheid tussen 'woonvorm' en 'levensstijl'. Densere en meer collectieve woonvormen worden vaak geassocieerd met hippe stedelingen. Collectief wonen – in onze definitie gaat 'collectief' veel breder dan enkel cohousing, maar hebben we het ook over meer compacte, gestapelde vormen van groepswooningbouw in allerlei vormen – betekent nochtans niet per definitie ook het overnemen van de levensstijl, het ideeëngoed of het waardenpatroon van stedelijke 'hipsters'.

Om verschillende levensstijlen in collectieve woonvormen mogelijk te maken, zullen we als ontwerpers wel werk moeten maken van een grotere diversiteit in het aanbod. En omdat niet iedereen te overtuigen is met theoretische overwegingen, hebben we ook concrete voorbeeldprojecten nodig die het discours rond het nieuwe wonen in de praktijk brengen. Hier ligt dus een belangrijke rol voor ontwerpers die samen met opdrachtgevers kunnen sturen op de diversiteit van het woonaanbod: het aanbod creëert immers mee de vraag. Hoewel nog steeds bijna driekwart van de Vlamingen de wens uit om in een open of halfopen bebouwing te wonen, 10% de rijwoning beschouwt als ideale woonvorm en 17% een appartement of studio verkiest,³ wordt de daadwerkelijke woonkeuze gestuurd en beperkt door het beschikbare budget en wat de markt hiervoor aanbiedt.

Verdichting, schaalvergroting en groepswooningbouw in binnensteden en dorpskernen zijn al enige tijd aan de gang. Het aanbod appartementen stijgt er ten nadele van grondgebonden woningen, gedreven door stijgende grondprijzen. Het aanbod op de ontwikkelaarsmarkt blijft echter te eenzijdig gericht op de typologie die de grootste opbrengst per vierkante meter oplevert: kleine koopappartementen met één of twee slaapkamers, gericht op de hogere middenklasse en investeerders. De nieuwe verdichtingsprojecten zijn vaak ook van een te lage architectuurkwaliteit of gaan ten koste van het karakter van stads- en

dorpskernen. Wanneer we het aanbod aan compactere en collectievere woonvormen divers, kwaliteitsvol en bovendien betaalbaar willen houden, moeten we ook nadenken over andere opdrachtgeversmodellen en op zoek gaan naar locaties waar de dichtheid en de bereikbaarheid sterk verbeterd kunnen worden, maar waar de grondprijzen nog niet uit de pan rijzen, zoals de twintigste-eeuwse randen van onze steden.

Toch vinden collectieve woonvormen nog geen aansluiting bij de grote massa. Socioloog Pascal De Decker ziet hiervoor twee redenen. Ten eerste is er geen enkele actor met voldoende gewicht die het initiatief neemt om collectieve woonvormen uit te rollen. Hij ziet hierin een belangrijke rol voor de overheid. Ten tweede moeten we, via voorbeeldprojecten, aantonen dat die nieuwe collectieve woonvormen even veel, of zelfs meer kwaliteiten bezitten dan andere woonvormen, inclusief betaalbaarheid. Ruth Soenen ziet ook het gebrek aan *sense of urgency* als een mogelijke oorzaak. Mensen beseffen niet dat er, door een combinatie van demografische groei en gezinsverdunding, een woningtekort komt, en dat de ruimte waarop we nieuwe woningen moeten realiseren beperkt is indien we ook het hoofd willen bieden aan andere uitdagingen op het vlak van bijvoorbeeld klimaat of ecologie. Op die *sense of urgency* heeft Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck gedurende zijn mandaat sterk ingezet. Collectieve woonvormen, in al hun diversiteit, ook meer bekend maken bij de Vlaming, door verbeelding maar ook door letterlijk te gaan bouwen, is een noodzakelijke vervolgoopdracht. De drie gevoerde onderzoeken bieden alvast inspiratie om verder aan de slag te gaan.

De verkaveling in transitie

Bovenbouw Architectuur onderzocht, in samenwerking met Gwenny Moris van Orientes en Michiel Dehaene van de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de Universiteit Gent, hoe we de 'verkaveling' het archetype van wat geassocieerd wordt met de Vlaamse woondroom, kunnen vertimmeren en verduurzamen. Het onderzoeksteam nam de wijk Wondelgem nabij Gent als testgebied en meer bepaald een verkavelingswijk met vrijstaande woningen gebouwd in de jaren 1970, 1980 en 1990. De wijk kent een lage dichtheid van tien

woningen per hectare, maar is goed ontsloten met een tramverbinding en ligt op slechts een kwartiertje fietsen van het centrum van Gent. Dat maakt van de wijk een geschikte locatie om de Gentse bevolkingsgroei op te vangen. In een trendvolgend scenario zou de dichtheid in het volledige gebied tot slechts twaalf woningen per hectare stijgen, allesbehalve stedelijk dus. In zo'n scenario worden de nieuwere kavels en de resterende open ruimte tussen de woningen steeds kleiner. Daardoor gaat de woonkwaliteit in de wijk erop achteruit, terwijl het prijskaartje allesbehalve democratisch te noemen is. Omdat jonge gezinnen die bedragen en wat er aan renovatiekosten bovenop komt, niet kunnen neerleggen, raakt dit type woningen ook steeds moeilijker verkocht. Toch blijkt van deze woonvorm een bepaalde aantrekkingskracht uit te gaan. Bovenbouw wilde daarom aan de slag met alle elementen die deel uitmaken van de identiteit van de verkaveling – de hagen, de opritten, de tuinhuisjes, de 45-graden-regel, de privacy – in de zoektocht naar manieren om bewoners te laten meestappen in een incrementele verdichting van de buurt. Vooral kantelpunten in het leven van de gezinnen – zoals kinderen die het huis verlaten, een zorgbehoefte die groter wordt, een grondige verbouwing die eraan zit te komen – bieden kansen om de huidige bewoners mee te nemen in een nieuw woonmodel. Het toevoegen van nieuwe kwaliteiten en de mogelijkheid te delen in de financiële meerwaarde zijn extra argumenten om bewoners te overtuigen van het verdichtingsverhaal, maar de winsten van die verdichtingsoperatie moeten ook gedeeltelijk worden ingezet om ze opnieuw te investeren in open ruimte of publieke voorzieningen. Zo zou de buurt op termijn kunnen evolueren naar een wijk waar de onderliggende groenblauwe netwerken weer blootgelegd worden, waarin plaats is voor kwaliteitsvollere en collectievere vormen van architectuur, een duurzamere mobiliteit, een betere publieke ruimte en alle voorzieningen en diensten die een groeiende bevolkingdichtheid nodig heeft. Ook een stapsgewijze verdichtingsstrategie zou, zonder dat één grote projectontwikkelaar of overheid grote stukken grond opkoopt, tot een forse verdichting kunnen leiden, rekening houdend met het DNA van de verkaveling, de typische structuur en perceelgroottes en met het oorspronkelijke

idee van wonen in een luwere, parkachtige omgeving en toch dichtbij de stad.

Omdat de bedachte transformatie gebaseerd is op de huidige perceelgroottes en eigendomsstructuren, kan die in principe al van start gaan wanneer één of een aantal verenigde bewoners, een cohousinggroep of een kleine ontwikkelaar overtuigd zijn om zelf aan de slag te gaan en het perceel anders te ontwikkelen. Als we een transitieproces willen ontwerpen dat aan die verdichting ook een ruimtelijke en architecturale kwaliteit en een collectievere aanpak kan koppelen, lijkt er een belangrijke regierol weggelegd voor lokale overheden. In een vervolgtraject dat samen met het Departement Omgeving werd opgestart onder de naam *Verkavelingswijken in transformatie*, wil het Team Vlaams Bouwmeester een aantal lokale besturen ondersteunen om aan de slag te gaan in verkavelingswijken waar groei gewenst is.

Uiteraard komen niet alle verkavelingen in aanmerking voor verdichting, integendeel zelfs. De grootste angst van de bedenkers van het incrementeel verdichtingsmodel voor Wondelgem is dat dit als passe-partout gebruikt zou worden, ook voor slecht gelegen verkavelingen, wat zou leiden tot een te weinig selectieve verdichting.

Een gebouw als een telraam

Hoe kunnen we ook in een stedelijke context bouwen aan betaalbaarheid, schaalvergroting, collectiviteit en straatleven? Hoe ontwerp je een gebouw met honderd woningen? Dat was de opzet van het onderzoek van De Smet Vermeulen architecten. De ontwerpers ontwikkelden geen uit te voeren plan, maar bedachten een gebouw als een telraam, dat toelaat in modules te redeneren en na te gaan hoe je aan betaalbaarheid en collectiviteit kan sleutelen. Ze gingen na wat een nieuwbouwappartement gemiddeld kost, hoe die kost is samengesteld en door welke factoren de verkoopprijs wordt beïnvloed. Niet enkel door de grondprijs en de bouwkost, zo blijkt, maar ook door wat geïnteresseerde kopers kunnen betalen. Een gemiddeld appartement van 60 m² met één slaapkamer kost al gauw meer dan 200.000 euro. Voor bewoners met een bescheiden inkomen, vaak alleenstaand, die een maandelijks huur- of afbetaalbedrag van ongeveer 650 euro kunnen neertellen, ligt die marktprijs al veel te hoog of vergt

Bovenbouw Architectuur onderzocht hoe we de verkaveling kunnen vertimmeren en verduurzamen.

Huidige situatie
10 woningen per hectare. 100 vrijstaande woningen. Het geselecteerde gebied is bijna volledig bebouwd. Een aantal villa's nemen 2 of 3 percelen in beslag en rechts-onder is een groter stuk bouwgrond nog braakliggend.

Transitiestap 1
12 woningen per hectare. 98 vrijstaande gebouwen en 21 appartementen. De eerste groepswoningbouwprojecten – of de 'stammen' – worden gebouwd op hoekpercelen of op grotere of gecombineerde percelen, plekken met minder kans tot conflicten met directe burens.

Transitiestap 2
15 woningen per hectare. 95 vrijstaande woningen, 21 appartementen en 17 rijwoningen. Eenmaal de groepswoningbouwprojecten of 'stammen' gerealiseerd, kan een ander afstandsregime ten opzichte van deze stedelijker typologie gehanteerd worden: aangrenzende rijwoningen – de 'takken' – kunnen tot op de rooilijn van de 'stammen' gebouwd worden. Tegelijk wordt er ook gewerkt aan een luwere inrichting

Transitiestap 3
19 woningen per hectare. 90 vrijstaande woningen, 43 appartementen en 33 rijwoningen. Wanneer een opeenvolgende reeks van 'stammen' en 'takken' gerealiseerd is, ontstaat ook een interessant nieuw landschap van private en collectieve ruimtes. De meerwaarde die voortkomt uit het dener bebouwen van de percelen, kan afgeroomd en overgeheveld worden naar een wijkfonds dat dient om onbebouwde – en groen te behouden – percelen op te kopen of om in nieuwe publieke voorzieningen te investeren.

Transitiestap 4
25 woningen per hectare. 85 vrijstaande woningen, 100 appartementen en 65 rijwoningen. De collectieve tuinen, de luwere inrichting van de straat en de nieuwe publieke en groene ruimtes vormen een aantrekkelijke parkachtige woonomgeving aan een dichtheid dubbel zo groot als de initiële toestand. De dichtheid van 25 woningen per hectare kan in de daarop volgende jaren verder groeien tot meer dan 50 woningen per hectare.

© Bovenbouw Architectuur, Orientes en Michiel Dehaene

Huidige situatie

Transitiestap 1

Transitiestap 2

Transitiestap 3

Transitiestap 4

hij een startkapitaal waarover ze niet beschikken.

Omdat het grondaandeel al een behoorlijke hap uit het budget neemt, vooral in stedelijke centra, stelt De Smet Vermeulen voor om daarop te sturen met heffingen en een aangepast beleid. Of, wanneer de grond ter beschikking wordt gesteld door de lokale overheid, is het slimmer om die niet te verkopen maar te verpachten. Dat kan bijvoorbeeld via het systeem van de *Community Land Trust* (CLT), waarbij een vereniging of de overheid gronden verwerft en in bezit houdt, en er betaalbare woningen op ontwikkelt die ook collectief beheerd kunnen worden. De bewoners zijn in zo'n geval eigenaar van de woning, maar de grond blijft in handen van de CLT en bij verkoop vloeit een deel van de meerwaarde terug naar de trust, waardoor, volgens het principe van een rollend fonds, de middelen opnieuw ter beschikking komen van nieuwe bewoners met een bescheiden inkomen. Zo wordt betaalbaarheid op lange termijn gegarandeerd.

Kopen versus huren

De winsten in de verkoopprijs die naar ontwikkelaars en makelaars gaan, kan je beperken door in te zetten op een gegarandeerde afname van de woningen, waardoor het risico- en marketingaandeel van die ontwikkelaars kleiner wordt. De gegarandeerde afzet kan bijvoorbeeld gerealiseerd worden door samen te werken met sociale verhuurkantoren die het beheer van de huurwoningen op zich nemen. Een andere manier om wonen betaalbaar te maken, is uiteraard het ontwikkelen van andere opdrachtgeversmodellen voor collectief wonen, door een alternatieve woonmarkt te creëren waarbij toekomstige eigenaars of huurders niet meer louter aangewezen zijn op private ontwikkelaars die met hun woningbouwproductie ook winst moeten maken.

Buitenlandse wooncoöperatieven, zoals die in Zürich, waarover Jürg Keller getuigde op de gespreksavond gewijd aan betaalbaar verdichten, bieden inspiratie om aan de slag te gaan met mengvormen op het vlak van eigenaarschap. De *Genossenschaften* in Zürich bieden 'wonen tegen kostprijs' aan. De woningen zijn zo'n 30% goedkoper dan op de reguliere vastgoedmarkt.

Ze combineren de voordelen van huur en eigendom. Ze ontlasten het individu van de zorgen van het eigenaarschap en beheren hun gebouwen collectief en professioneel. Ze zorgen voor een passende woning in elke levensfase en meer residentiële mobiliteit. Ze bieden woonzekerheid en spaarmogelijkheden via aandelen in de coöperatie. Mensen die recht hebben op een huurtoelage of een sociale woning maken 'onzichtbaar' deel uit van het bewonersbestand. Wonen wordt zo ook betaalbaar voor wie geen groot startkapitaal heeft en de doorverkoopwaarde is minder aan grondspeculatie onderhevig. Zoals bij de *Community Land Trust* (CLT) vloeit een deel van de meerwaarde bij verkoop terug naar de coöperatie, waardoor wonen betaalbaar blijft voor een volgende generatie bewoners. De vaste kosten voor de bewoners kunnen verlaagd worden door het delen van voorzieningen, ruimtes en investeringen (zoals energetische renovatie) met andere bewoners, of door kosten variabler te maken voor diensten zoals zorg die je er in bepaalde levensfasen wel of niet bij neemt.

Angst voor de grote schaal

Vlamingen hebben een onwennige verhouding met flexibel wonen in grotere flatgebouwen, aldus De Smet Vermeulen, omdat we ervan uitgaan dat we een appartement in zo'n groter geheel minder goed naar onze hand kunnen zetten. De collages die Eagles of Architecture maakten op vraag van De Smet Vermeulen tonen echter dat zo'n cascoflat veel vrijheid biedt voor de inrichting van de woning. Een andere angst is die voor de 'capsulaire samenleving', verzinnebeeld door de anonieme woontoren: we rijden met de auto de garage in, gaan met de lift naar het eigen appartement en komen nergens nog in contact met buurtbewoners. Maar net door een grotere groep bewoners samen te brengen in één gebouw, wil De Smet Vermeulen meer variatie brengen in het aanbod aan collectieve ruimtes, en voor meer gradatie zorgen in de manieren van samenwonen. Wie echt aan cohousing wil doen, kan dit, en zij zorgen als gangmakers onmiddellijk voor een aanbod aan gedeelde ruimtes en faciliteiten waarop ook de minder overtuigden kunnen inhaken.

Om ook de straat en het gelijkvloers levendig te houden, inspireerde De Smet Vermeulen zich op een historische, utopische

De collages die Eagles of Architecture maakten op vraag van De Smet Vermeulen tonen dat een casco flat veel vrijheid biedt voor de inrichting van de woning. © Eagles of Architecture en De Smet Vermeulen architecten

referentie: een project voor een *boulevard à redans* van Eugène Hénard uit 1903. Alle plinten van woongebouwen vullen met winkels of commerciële functies is, zeker gezien de opkomst van e-commerce, niet haalbaar. Naar het voorbeeld van Hénard, die de gebouwen langs zijn laan ontwierp met inspringende gemeenschappelijke en semipublieke ruimtes, worden collectieve tuinen aan de straatzijde afgewisseld met diensteneconomie zoals eetplekken, kinderopvang of strijkateliers.

Dorpsstedelijkheid

Veel Vlaamse dorpen staan vandaag voor een nieuwe uitdaging, namelijk de levendigheid van hun kernen in stand houden. Door de prangende problematiek rond klimaat, mobiliteit, waterhuishouding en energie wordt de noodzaak om het landschap te 'ontsnippen' groter, en komen niet enkel de steden, maar ook de verdichtingsmogelijkheden in dorpskernen in het vizier. Vandaag zien we echter hoe de verdichting van die dorpskernen vaak gebeurt zonder enige aandacht voor de authentieke kwaliteiten van het dorp en de collectieve ruimte.

Schenk Hattori Architecture Atelier verkende, via ontwerpend onderzoek, alternatieven voor de generieke 'ver-appartementisering' in de Vlaamse dorpen. Als plattegrond voor hun ontwerpwerk tekenden ze een imaginair dorp samengesteld uit typische fragmenten die we in veel Vlaamse dorpen terugvinden: van een kern met rijhuizen, een aantal overgebleven landhuizen of hoeves, culturele relictten, en het station ietwat aan de buitenkant van het dorp, is het dorp gegroeid en heterogener geworden door de toevoeging van nieuwe, grootschaligere industriegebouwen in of naast het dorpsweefsel, en door nieuwe verkavelingen of minder compacte dorpsuitbreidingen die grote braakliggende binnengebieden deden ontstaan en steeds meer ruimte opsoupeerden. In een meer recente fase werden daar ook de zogenaamde 'jumbofermettes' ter verdichting van de dorpskern aan toegevoegd. Al die elementen maken deel uit van de geschiedenis en de evolutie van dat dorp, en genereren bepaalde beeldkwaliteiten waarmee we aan de slag kunnen bij de volgende stap in het verdichtings- of veranderingsproces.

Omdat de focus in het maatschappelijk debat vandaag heel erg op de kwantiteit van de verdichtingsoperatie ligt, willen de ontwerpers met hun voorstellen vooral kwaliteit en identiteit op de voorgrond plaatsen. Het beeld van het dorp wordt mee bepaald door de bouwcultuur en de vorm die de publieke ruimte aanneemt. In vergelijking met bijvoorbeeld Zwitserland, waar het reliëf en het landschap bepalend waren voor waar je wel en niet kon bouwen, en waar grote en dure ingrepen zoals bruggen en weginfrastructuren nodig waren om het land bruikbaar en bebouwbaar te maken, was de zelfbouwer in het vlakke Vlaamse landschap veel minder gehinderd om zijn woondroom eigenhandig te construeren. Het resultaat is een veel informeler karakter van de bebouwing, met een groot aandeel aan weinig compacte eengezinswoningen, en vele aanbouwsels die in de loop der jaren werden toegevoegd. Schenk Hattori gaat op zoek naar een nieuwe schaal van bouwen, naar nieuw toe te voegen ensembles die de dichtheid gevoelig kunnen opdrijven maar tegelijk ook in interactie gaan met de bestaande bebouwde en onbebouwde dorpsfragmenten.

Collage en 'ensemble'

Schenk Hattori Architecture Atelier ging aan de slag met referenties en collages. De architecten verkenden welke typologieën van ensembles kunnen interageren met het dorp en welke nieuwe vormen van 'gemeenschap' – een begrip dat we heel erg met het dorp associëren – die ensembles kunnen introduceren. In een eerste voorstel voegen de ontwerpers grote, langwerpige, ietwat structuralistisch ogende ensembles toe die aan de kopse zijde op het bestaande stratenpatroon aansluiten, maar van daaruit tot diep in de braakliggende binnengebieden binnendringen. Het is een typologie waarbij elke woning een adres heeft op het gelijkvloers, langs de autoluwe paden die het binnengebied toegankelijk maken. Het gebouw kan, door het modulaire karakter, meerdere functies opnemen en ook plaats bieden aan kleine ambachten of kmo's en zorgwonen. Een tweede type toont hoe compacte meergezinswoningen zich als kleine dorpspalazzo's inpassen binnen de typische perceelgroottes van een verder heel homogene verkaveling. Een viertal woningen zit als een driedimensionale puzzel in elkaar geschoven in die nieuwe, vier verdiepingen tellende bouwblokjes. In een derde collage onderzocht het team hoe het ook de langwerpige infrastructuur van de spoorweg zou kunnen aangrijpen om er een groter ensemble te ontwikkelen. Het langgerekte gebouw werpt een buffer op tussen spoor en dorp en krijgt door het overmaatse perron dat eerder plein wordt, een erg stedelijk karakter in het dorp.

Ontwerpen aan het weefsel

De transformatie van dorpen gaat over meer dan verdichting. Net zoals dat voor verkavelingen geldt, zijn niet alle dorpen op een geschikte locatie gelegen. Verdichting heeft bovendien pas zin wanneer we ook de voorzieningen kunnen opdrijven, wanneer er minstens een bakker, een basisschooltje of een crèche in de buurt is, wanneer er ook ruimte is voor een mix van wonen en werken, of voor kleine ambachten, en wanneer die kleine kern voldoende kritische massa heeft om duurzaam ontsloten te worden.

Wat deze drie oefeningen en de debatten rond woonwensen alvast wel illustreren, is dat er, zoals Dirk Somers van Bovenbouw aangaf, voor architecten ook een grote uit-

daging ligt in het ontwerpen van het weefsel. Of dat nu gaat over het inpassen van grote gebouwen met honderd woningen in een hyperstedelijk bebouwd weefsel, over het reorganiseren van het suburbane weefsel van een goed gelegen verkaveling of over het inpassen van nieuwe ensembles in een traditioneel en kleinschalig dorpsweefsel. Om aan de diversiteit aan woonwensen te voldoen, moeten we ook in die verschillende weefsels aan de slag.

Julie Mabilde is ingenieur-architect en werkt sinds 2013 bij het Team Vlaams Bouwmeester.

Schenk Hattori Architecture Atelier onderzocht alternatieven voor de generieke 'verappartementisering' in de Vlaamse dorpen. In een typisch maar imaginair Vlaams dorp voegen de ontwerpers nieuwe ensembles toe die de dichtheid gevoelig opdrijven en in interactie gaan met de bestaande bebouwde en onbebouwde dorpsfragmenten. Type 1 (boven): langwerpige ensembles; type 2 (midden): compacte meergezinswoningen; type 3 (onder): ensemble langs spoorweg. © Schenk Hattori Architecture Atelier

Bart Verschaffel Een lelijk land? Over de betekenis en de esthetiek van plaatsen

Wat is een 'lelijk land'? Renaet Braem heeft reeds in 1968, in zijn pamflet *Het lelijkste land ter wereld*, het probleem aangekaart dat vandaag bovenaan de maatschappelijke agenda staat: de ecologische crisis (mede) veroorzaakt door het ongeplande, kortzichtige, door speculatie gestuurde grondgebruik, door onze wooncultuur, en door de mobiliteitscrisis die daar een gevolg van is.¹ Braems bladzijden over 'De primaire levensvereisten' zijn vooruitziend en uiterst actueel in het aanklagen van de vernietiging van ons leefmilieu (lucht, water, zon, aarde, energie...) en in het bepleiten van een totaal andere aanpak van het bodembeheer, met alle beleidsmatige, economische en politieke veranderingen die daar volgens hem voor nodig zijn. Opmerkelijk is echter dat Braem zijn verontrustende diagnose nadrukkelijk in esthetische termen formuleert: 'De wanorde inzake urbanisme, productieplanning, of liever de afwezigheid van werkelijke ordening (...); de onsamenvattendheid van ons bouwen, de hele zenuwslopende, de waardigheid kwetsende vormenkakofonie' maakt België tot *het lelijkste land ter wereld*.² Na de oorlog werden we 'bevrijd van de barbaarsheid, maar bezet door de lelijkheid'.³ In de beginbladzijden van zijn pamflet werpt hij vanuit de lucht 'een blik op de jungle' en fulmineert hij tegen de 'krankzinnig bijeengenaaide lappendeken, God weet van welke afval bijeengeknoeid, en daarop door een woest geworden reus, de inhoud van hele bazars blokkendozen rondgestrooid,' oftewel 'gekondenseerde banaliteit en mensvijandige lelijkheid'.⁴ In enkele bladzijden over 'Het urbanisme van ieder uur en overal', evocert hij de leefomgeving en 'de doorsnede van één dag leven van het gezin Peeters of Janssens', en constateert hij hoe de modale Vlamingen 'bij iedere verrichting in hun banale leventje

in botsing komen met de verkeerde dingen, steeds in verband met slecht bouwen, slechte stedenbouw, een ongeschikt levenskader, een levensplan dat geestelijk en fysiek domweg onmenselijk, ongevoelig, beestig en idioot is.'⁵ Braem mengt in zijn diagnose een objectieve analyse van de invloed van de 'financiemachten' en het medeplichtige politieke beleid met een humanistisch-moraliserende veroordeling van het Belgische hyperindividualisme en conservatisme, de 'bevattelijkheid voor politieke demagogie', het gebrek aan solidariteitsbewustzijn en de 'tegenzin voor orde en discipline', de 'tegenzin voor planning', en de 'kulturele armoede, slechte smaak en nieuwe-rijken-mentaliteit'.⁶ Het is opmerkelijk dat deze verbinding met het esthetische in de discussie over milieu en ruimte vandaag geheel afwezig is. Dit heeft allicht te maken, met de urgentie waarmee de problematiek zich opdringt. Wanneer de nood zo hoog is doet schoonheid er toch niet meer toe? Anderzijds lijkt het (te) moeilijk om over esthetiek, toch voornamelijk een zaak van smaak en van wat iedereen zelf voelt en vindt, objectief of wetenschappelijk te spreken, en een consensus te bereiken, en daar beginnen we dus niet aan.

Over de manier waarop een gebouw of architectuur mooi of lelijk kan zijn, valt wellicht iets te zeggen. Maar hoe kan een eerste, onmiddellijke verschijning van een omgeving bevallen, teleurstellen of storen, zo dat men ze banaal, lelijk, of mooi vindt, ze zelfs kan ontroeren en men kan *instemmen* met wat men ziet, en – enigszins zoals de Schepper op de zevende dag – naar de wereld kan kijken 'en zien dat het goed is'?

Het spreekt voor zich dat in de esthetiek van plaatsen zeer vele en verscheiden elementen samenspielen, waarvan een groot deel zeer toevallig en afhankelijk van

- 1 Renaat Braem, et al. *Het Lelijkste Land Ter Wereld*. VAI / Centrum voor Vlaamse architectuurarchieven, Antwerpen, 2010.
- 2 Renaat Braem, o.c., p. 31.
- 3 Renaat Braem, o.c., p. 51.
- 4 Renaat Braem, o.c., p. 19-23.
- 5 Renaat Braem, o.c., p. 51.
- 6 Renaat Braem, o.c., p. 64.

allerlei omstandigheden. In de appreciatie spelen smaken, meningen, verwachtingen en culturele verschillen mee. In deze zaken is bovendien niemand het altijd met zichzelf eens. Daarbij komt dat de positie en de gesteldheid van de waarnemer gedurig wijzigen, weer en atmosfeer doorlopend wisselen, en een omgeving nooit precies ingeperkt kan worden. Desondanks bestaat er wel ruime overeenstemming over wat mooie zichten (en mooie momenten) zijn: ze zijn te zien op de prentbriefkaarten, in de brochures van de toeristische sector, en in de reportages van *Readers Digest* en *Discovery Channel*, en worden als *lockscreen* gebruikt. We weten dus hoe de wereld er op zijn best uitziet. Maar vreemd genoeg kunnen we daaruit niet afleiden wat we moeten doen. Men kan – zo blijkt – deze kwaliteit niet ontwerpen, of produceren door de goede voorbeelden te volgen. Het objectiveren van het esthetische, de ‘beeldkwaliteit’ van stad of landschap regelen en normeren, of stad en wereld inrichten met een beeld voor ogen, mislukt noodzakelijk en werkt contra-productief. De wereld inrichten volgens de toeristische modellen – als dat al zou kunnen – levert enkel kitsch op. Het spreekt vanzelf dat de manier waarop we bouwen en de ruimte inrichten het uitzicht van plaatsen bepaalt. En de gevoeligheid voor de kwaliteit van landschap en stadsbeeld wordt algemeen gedeeld. Maar dat houdt niet in dat men de wereld kan plannen en vervaardigen zoals men een gebouw ontwerpt en bouwt. De beslissingen van architecten, stedenbouwkundigen en planologen hebben een *indirect* en uitgesteld effect. Ze zijn wel bepalend, doordat ze ingrijpen op een laag die de esthetische kwaliteit van een omgeving niet garandeert, maar als ‘drager’ wel mogelijk maakt (en dus ook onmogelijk kan maken).

Het gaat in de esthetische ervaring en de beleving van plaatsen niet om de schoonheid als dusdanig, maar om een vorm van waardering. Het gaat om esthetische kwaliteit die *aan iets toekomt*, en *in verhouding* tot die plaats beleefd en beoordeeld wordt. De kwaliteit wordt *toegekend*: het is de plek, het uitzicht, de stad, de streek of het landschap die lelijk, banaal, of prachtig is. De esthetische kwaliteit is adjectief, niet substantief. Deze schoonheidservaring vooronderstelt én affirmeert dat het inderdaad lukt om een plaats als een ‘plek’, een ‘streek’

of een ‘landschap’ te zien. De esthetische verhouding is dus geen naïeve, ongeïnformeerde gewaarwording. Ze wordt gedragen door het vatten van betekenis: onder het ‘zien’ ligt ‘lezen’. De esthetische appreciatie vooronderstelt leesbaarheid. De verwachting van of verlangen naar leesbaarheid is verbonden met – antropologisch gezien – meer fundamentele, pre-esthetische lagen van het menselijk bestaan, in het bijzonder het verlangen (of de noodzaak) te weten (en te zien) *waar men is*. Zich kunnen situeren en oriënteren vraagt dat men de verhouding tussen ‘hier’ (de plaats waar men is) en al de rest (het Geheel), of, tussen deze Plek en De Wereld, *hier kan zien*. Het vooronderstelt dat men in wat men rondom waarneemt, de *Gestalt* onderkent van een *verhouding* tussen wat men ‘hier’ ziet en wat niet hier, elders, afwezig en onwaarneembaar is, en men zich dus enkel kan *voorstellen*.

Elk lichaam is een wandelend centrum. We verdelen en benoemen ons handelingsveld in drie zones: *hier*, *daar*, en *ginder*. Wonen – ergens zijn en zich verbinden met een Plek – houdt in dat dat lichaam niet doolt en zich verwaald voelt, maar inklikt op een betekenisvolle plaats. Plekken zijn sterke, gemerkte en omschreven plaatsen, die een ‘midden’ maken en enigszins een ‘binnen’ vormen. Op de open zee, in de vlakke woestijn of in de lucht zijn er geen ‘plekken’, en kan men niet ‘ergens’ zijn. Plekken worden niet gevonden maar gemaakt en omschreven. De natuur biedt enkel aanzetten die tot Plekken gekozen en omgebouwd kunnen worden, en dan net omdat ze ‘natuurlijk’ zijn en zeer sterk en essentieel aanvoelen: heuveltoppen, oevers, grotten, geïsoleerde bomen of open plekken in het woud, oases, bronnen...: plekken waar goden, demonen en nimfen waken, en de wandelaars kiezen om te rusten of te picknicken. Maar de ruimte krijgt voornamelijk structuur en betekenis door ze, monumentaal, te centreren en te begrenzen. Door te bouwen; torens, bruggen, poorten, graven, pleinen, huizen...

Een plek is een *hier*, en is omringd door *daar*. Al wat ‘daar’ is zijn echter naburige en bekende plaatsen en plekken, die voor mij of diegenen met wie ik mijn leven deel ook een ‘hier’ geweest zijn of kunnen worden. Samen vormen ze een handelingsveld en een omgeving: *mijn/onze wereld*. En dan, daarachter, elders, verder, buiten bereik, is er *ginder*,

Recollecting Landscapes,
De Haan 6, Klemskerke
www.recollectinglandscapes.be

Linksboven
11 september 1908
51°15'42" NB 02°58'37" OL
© Jean Massart

Rechtsboven
9 september 1980
51°15'45" NB 03°01'03" OL
© Georges Charlier en
Plantentuin Meise

Linksonder
20 mei 2004
51°15'41" NB 02°59'58" OL
© Jan Kempenaers

Rechtsonder
22 september 2014
51°15'42" NB 02°59'59" OL
© Michiel De Cleene

waar men alleen komt door te vertrekken en te reizen. Ginder, voorbij *mijn* wereld, is *De Wereld*. De smaak, reuk en tastzin scannen het ‘hier’ en niet De Wereld. We verstaan niet meer wat gezegd wordt, maar horen nog wel de geluiden die van ‘daar’ komen. Die Wereld is wel te zien: we kijken ver voorbij ons handelingsveld, tot aan de sterren. De Wereld verschijnt zo binnen ons gezichtsveld als verte. We kunnen De Wereld niet smaken of voelen maar wel zien in het samenspel van *l’Arrière-pays*, de horizon en de lucht. Aristoteles noemt het zicht dan ook terecht het meest meditatieve en daarom edelste zintuig. En ook al is het zo dat wij niet meer, zoals de oude culturen, geloven dat alles is zoals we het zien, dat wij niet (meer) geloven dat de aarde effectief een rand heeft, of de zon écht opkomt en ondergaat en de dag écht een begin en einde heeft, toch blijft het zo, geheel onwetenschappelijk, dat wat we zien nog steeds voor ons een gebeurtenis is: de zonsopgang en het vage blauw aan de einder zijn geen optisch effect maar het begin van een nieuwe dag, een aankondiging van Verre Landen.

Wat de verte is voor de ruimtebeleving kan men ook ontwikkelen als de ‘diepte in de tijd’: een ‘heden’ (een omgeving) wordt gesitueerd en krijgt betekenis wanneer men in het hier-en-nu sporen van een geschiedenis (monumenten) en van het duren van De Tijd (het ruïneuze) ziet. Een sterke plek toont tegelijk een ‘hier’ – een centrum of ‘binnen’, een plaats om te blijven, een mogelijke bestemming – en tegelijk De Wereld (of dus ook: Geschiedenis of Tijd), en daardoor, meteen, een verhouding tussen een plek en De Wereld/Tijd.

Men kan de uitspraak van Hölderlin en Heidegger dat de mens ‘dichterlijk woont’ dus letterlijk nemen. ‘Wonen’ – ruimte betekenis geven en zich met plaatsen verbinden – houdt een symbolische arbeid in, een transformatie van wat feitelijk te zien is tot er ‘Plekken’ ontstaan en een Geheel zichtbaar wordt, door te benoemen, te merken en te bouwen. Zo komt een kader tot stand waarbinnen het leven kan plaatsvinden en de menselijke existentie zich kan ontplooiën. Wat voor ons ‘werkelijk’ is wordt getransformeerd tot Wereld. Gezien het vanzelf spreekt dat De Wereld – per bepaling iets anders dan wat we ‘hier’ voor ogen hebben – niet waarneembaar is, zal dus (een aspect of deel

van) wat hier wél waarneembaar is, poëtisch getransformeerd, dat Geheel (al dan niet) *symboliseren*.

De Wereld is – zoals de ‘Plek’ – een ‘idee’, dit wil zeggen geen deel van de natuur, geen waarneembaar kennisobject, maar een ‘constructie’. De Wereld is de idee met behulp waarvan we al wat bestaat en weten samen denken.⁷ Alle culturen hebben voorstellingen van De Wereld ontwikkeld, net zoals ze voorstellingen van de Tijd hebben ontwikkeld. In het Westen is de landkaart daar één van, naast het basisbeeld van de stapeling van hel, aarde en hemel, het (wereld)landschap, satellietfoto’s, wereldbollen, de eerste *earthrise*-foto van Apollo 8... Deze (combinatie van) schema’s, pars pro toto’s, vertegezichten, stellen elk meer voor dan er feitelijk waar te nemen is: wat er te zien is wordt echter ‘gelezen’ als een visualisering van het Geheel – en dus als een symbool. Het informatieve gehalte en de cognitieve waarde van elk van deze voorstellingswijzen verschilt, maar ook oude en gedateerde media, die vandaag cognitief nog nauwelijks ‘nut’ hebben – zoals stadsgezichten of landschappen – blijven herkenbaar ‘wereldvoorstellingen’.⁸

Een plaats krijgt betekenis doordat het een ‘sterke Plek’ – een gemerkt en omschreven ‘hier’ is – en tegelijk leesbaar de *Gestalt* belichaamt van een verhouding tot De Wereld – zich daarvan tegelijk afzondert en/of mee verbindt, en de wegen, doorgangen en eventueel tussengebieden aangeeft.

Sterke plekken zijn plaatsen waar men tegelijk *hier* is en *De Wereld* ziet. Het hoeft geen betoog dat van de zeer oude culturen tot de moderne burgerlijke westerse wooncultuur, de woonhuizen of de monumenten waarrond de huizen worden gebouwd, modellen zijn van de kosmos en de plaats van de mens in De Wereld. In de interieurs wordt de buitenwereld gesymboliseerd door middel van wand- en plafondschilderingen, zandtekeningen, tapijten, schilderijen en rariteitenkabinetten, net zoals het middeleeuwse vlakke land gemerkt wordt tot een landschap van kerktorens, en de burgerlijke interieurs eclecticisch en encyclopedisch De Wereld uitstallen tot de televisie die taak overneemt. Met vandaag de smartphone als de draagbare pocket-versie van de ‘plek’ die het ‘hier’ van het lichaam inkapselt en tegelijk De Wereld beschikbaar houdt, maar zonder dat

7

Ik steun hier op Georg Simmel, die dit Kantiaanse inzicht herformuleert in ‘Der Fragmentcharakter des Lebens. Aus den Vorstudien zu einer Metaphysik’, in: *Aufsätze und Abhandlungen 1909–1918*, Gesamt. Bd. 13, Suhrkamp, pp. 202–216.

8

Ik hergebruik hier enkele ideeën ontwikkeld in ‘De wereld van de landschap’, in: *De Witte Raaf* 16 (95): 1–4, herwerkt en uitgebreid in: ‘The World of the Landscape.’ Ed. Sofie Verraest, Bart Keunen, and Katrien Bollen. *Clcweb-comparative Literature and Culture* 14 (3), 2012, en ook ‘Rome pictured as a world: on the function and meaning of the staffage in Giovanni Battista Piranesi’s Vedute’, in Bart Verschaffel, Dirk De Meyer, Pieter-Jan Cierkens (eds.), *Aspects of Piranesi. Essays on history, criticism and invention*, A&S/books. Ghent, 2015, p.118–141.

9

Ik gebruik hier het essay van Georg Simmel over het landschap. Simmel betoogt dat het landschap als ‘begrensde oneindigheid’ geïsoleerd wordt door een pre-artistieke actieve perceptie die dan – nadien – in het landschapsbeeld geëxpliciteerd en vastgelegd wordt. Ik ga ervan uit dat deze ‘perceptie’ minder onmiddellijk en pre-artistiek is dan Simmel meent en, altijd geïnformeerd door een beeldtraditie, vooreerst een ‘basisschema’ zoekt dat (symbolische) plaatsbepaling garandeert, en vervolgens de individuele variaties daarvan verschillend esthetisch waardeert. Het is het akkoord tussen wat waarneembaar is en het ‘schema’ dat de ‘Stimmung’ oplevert die Simmel als de ‘eenheid’ van het landschap ziet. Cf. Georg Simmel, ‘Philosophie der Landschaft’, in: *Jenseits der Schönheit. Schriften zur Aesthetik und Kunstphilosophie*, Suhrkamp, Frankfurt a.M., 2008, pp. 42–51.

10

Geert Bekaert citeert Lucebert in ‘Wie wil smakeloos wonen’, in: *Verzamelde Opstellen* Vol. V, p. 452.

er nog ‘plekken’ ontstaan en zonder dat er nog verte mee verschijnt, en dus – met Walter Benjamin – zonder ‘aura’.

Men kan zich gemakkelijk oppressieve en zieke interieurs voor de geest halen: kamers zonder uitzicht, of glazen kooien waar men van alle zijden gelijkmatig zichtbaar is, de eindeloze woekering van hetzelfde, waar elk ‘hier’ verwisselbaar is met elk ‘daar’, zonder einde en zonder uitzicht – labyrinten of *Carceri*. Men kan zonder moeite omgevingen aanwijzen die onleesbaar zijn, niet op een dramatische manier die uitnodigt tot recuperatie in een sublieme artistieke voorstelling, maar op een banale, spanningsloze manier, omdat er niets te lezen valt. Verwisselbare (of generieke) plaatsen zonder ‘centra’, zonder grenzen of overgangen, zonder wegen, zonder verte, en vooral zonder lucht. De bejaarde René Magritte sprak in een interview, in het spoor van Baudelaire, over het belang van zijn witte wolken als basiselement van zijn poëtisch universum: ‘Oui, les nuages... On peut s’imaginer la vie de quelqu’un qui n’a jamais vu le ciel’ (zoals de bewoners die hun leven doorbrengen in het immense Binnen van de wolkenkrabbers van de *Downtown Athletic Club* van Rem Koolhaas), ‘mais c’est mieux de ne pas y penser.’ Dit zijn de urbane en rurale ruimtes die *niets betekenen*: ze zijn niet gecentreerd en niet omschreven, niet gearticuleerd, zonder zicht op buiten, ze maken geen verschillen en verwijzen niet naar De Wereld. Niet krachtig chaotisch dus, of krachtig lelijk, maar banaal. Plaatsen waar er niets te lezen valt. Men kan zeker in het algemeen aangeven wat de poëtische structurering mogelijk maakt en de basisvoorwaarden schept voor ‘leesbaarheid’. Basislandschappelijke elementen zoals reliëf, een rivier, of een open horizon, of een *landmark* kunnen een stad of landschap redden. Een overdaad aan signalen belast de perceptie zo dat de omgeving nagenoeg onzichtbaar wordt. Maar vooral de alomtegenwoordige herhaling van plaatselijke, wisselende combinaties van gestandaardiseerde en uniforme elementen of onderdelen van globale systemen en netwerkinfrastructuur creëert ‘generieke’, banale omgevingen. De investering van goede vormgeving of artistieke toevoeging op dergelijke plaatsen – zie de sculptuur op de rotonde – is pathetisch en vergeefs, de afwezigheid van betekenis en banaliteit schijnt onvermijdelijk

door, de inspanning levert geen verfraaiing maar kitsch op.

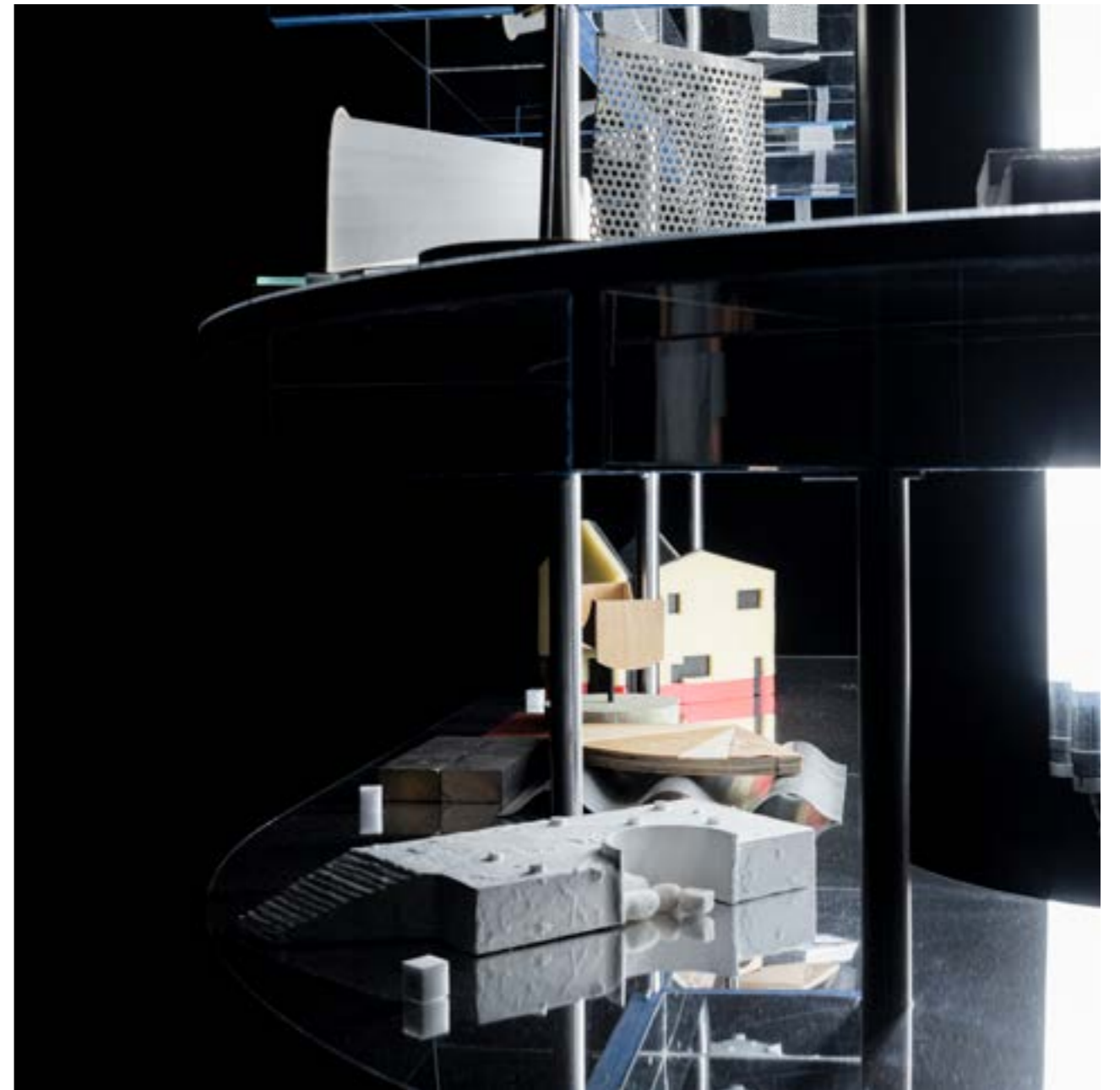
De leesbaarheid, of de herkenbaarheid van het samenspel tussen de kracht van een centrum – een ‘onbewogen beweging’, die aantrekt – en de verte – een onbepaaldheid die aanzuigt en in beweging zet – is echter wel een *noodzakelijke maar geen voldoende* voorwaarde voor het esthetisch ‘lukken’ van een omgeving. Betekenis produceert niet uit zichzelf of noodzakelijk mooi uitzicht. Plekken en dingen kunnen heel betekenisvol zijn, en bijzonder belangrijk voor mensen, zonder dat ze mooi zijn. De zorg die ze krijgen heeft niet per se met uitzicht en esthetiek te maken – het oude argument dat de boeren het landschap niet zien. Er zijn legio voorbeelden die tonen dat betekenis inderdaad primeert op esthetische kwaliteit. Waar het om gaat is dat de kleine Chinese tempel waar de voorouders van de familie geëerd worden, *bestaat* en blijft bestaan, en een ‘bestemming’ is voor de familie. Hoe die tempel past in het straatbeeld, en wat er precies achter of naast gebouwd wordt, doet er dan niet toe. Of: het traditionele interieur is het resultaat van wat mensen bij hun huwelijk gekocht en gekregen hebben, en wat er in de loop van de tijd aan souvenirs, gebruiksvoorwerpen en geschenken is bijgekomen. Elk ding heeft zijn reden. Wat die allemaal samen dan aan beeld opleveren is geen zorg, en doet niet ter zake: het interieur wordt niet als geheel gecomponeerd en gewaardeerd, het interieur is geen esthetische kwestie. En inderdaad: wanneer de dingen enkel samen zijn omdat ze bij elkaar passen, levert dat een zwak en betekenisloos geheel op.

Een (betekenisvolle) omgeving krijgt esthetische kwaliteit wanneer de gelukke structurering van de ruimte als een samenspel van Plek en Wereld ook nog *Bildfähig* is: wanneer een omgeving de esthetische blik (die sowieso een bijzondere aandacht en ‘bewerking’ inhoudt, doordat ze het uitzicht van dingen isoleert en op zichzelf waardeert) een ‘beeld’ suggereert.⁹ De esthetische blik is dan niet gericht op abstracte schoonheid – schoonheid als dusdanig – maar op *concrete* schoonheid – op schoonheid die toekomt aan een plek. Wanneer esthetische kwaliteit zo gedragen wordt door betekenis, en die betekenis niet enkel symbolisch gevat of beleefd wordt, maar *verschijnt*, en op de een of andere wijze als dusdanig gezien wordt,

is de vraag welke omgevingen een dergelijke 'figurativiteit' toekomt, en welke rol ontwerp- en planningsbeslissingen daarbij spelen. Het is zeker zo dat de kwaliteit van architectuur niet enkel te maken heeft met hoe een gebouw ontworpen en gerealiseerd wordt, en met hoe slim, performant of duurzaam het is, maar ook – en misschien vooral – met wat men ziet wanneer men er naar buiten kijkt en wat dat al dan niet vertelt over die Plek en De Wereld, en dus zo met wat men voor anderen aan de wereld toevoegt. De belangrijkste kwaliteit van architectuur is niet hoe ze op zichzelf is, maar hoe ze in de wereld staat. De leefbaarheid wordt niet enkel verzekerd door letterlijke 'duurzaamheid' – in de mate dat die al volledig berekenbaar en objectieverbaar zou zijn – maar evenzeer door zorg voor betekenis. De esthetische kwaliteit van de woon- en leefomgeving is niet iets wat men kan 'maken', maar de lelijkheid of afwezigheid van schoonheid duidt wel een groter probleem aan: een '(over)leefbare' maar betekenisloze, banale omgeving die niet – met Lucebert – 'de ruimte van het volledige leven tot uitdrukking brengt',¹⁰ maar integendeel de levens versmalt.

Bart Verschaffel is filosoof en hoogleraar aan de Universiteit Gent. Hij is lid van de Bouwmeester expertengroep. Hij schreef deze tekst mede als een reflectie over de doelstellingen van de Bouwmeester Scan.

Maarten Liefoghe

Publieke architectuur tot de derde macht. 20 jaar Open Oproep

Naar aanleiding van de twintigste verjaardag van het bouwmeesterschap vroeg het Team Vlaams Bouwmeester aan de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de Universiteit Gent om een reizende tentoonstelling te realiseren over de Open Oproep. De expositie *Open Oproep. 20 jaar architectuur in publieke opdracht* ging in september 2019 in première in het Vandenhove Centrum voor architectuur en kunst in Gent, en maakte nadien al een eerste halte in het Atelier Bouwmeester. Ze laat zien hoe de Open Oproep selectieprocedure voor ontwerpers het publiek opdrachtgeverschap in Vlaanderen naar een hoger niveau heeft getild.

Bij het wikken en wegen van titels en ondertitels voor de tentoonstelling ontstond een verrassende discussie. Iemand stelde de vraag of ‘publieke architectuur’ wel bestaat. ‘Publieke architectuur’ is als formulering beslist even onhandig als ‘private architectuur’ – het gaat immers niet over het publieke of private karakter van de architectuurdiscipline – maar er is meer aan de hand. De categorie is ook inhoudelijk onzuiver, zodat ze niet toelaat om eenduidig naar een bepaalde groep gebouwen te verwijzen, en ze brengt ook meerdere problematieken in beeld. Het is immers duidelijk dat publieke architectuur vandaag niet zo smal opgevat kan worden als gebouwen in eigendom van de overheid, gemaakt door ontwerpers van overheidsdiensten, en voor publiek gebruik. Het corpus van bijna zevenhonderd Open Oproep projecten breekt zo’n enge opvatting meteen open. De opdrachtgevers en eigenaars zijn voor het merendeel openbare besturen zoals de Vlaamse Gemeenschap of een lokaal bestuur, maar evengoed katholieke

zorg-vzw’s die voor de bouw van een rust- en verzorgingstehuis wel publieke financiering ontvangen. De overheid is dus ook niet altijd eigenaar – denk maar aan het PPS- en DBFM-programma Scholen van Morgen, waarvoor via de Open Oproep enkele model-scholen werden ontworpen. Wat gebruik betreft, zijn lokale bibliotheken of gemeentelijke administratieve centra onbetwistbaar openbare gebouwen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld loodsen voor een stedelijke groendienst, die wel overheidsinfrastructuur zijn, maar geen echte openbare gebouwen. Aan elk van die aspecten hangen uitdagingen vast voor opdrachtgevers en voor ontwerpers. We leggen ze in de tentoonstelling uiteen in drie perspectieven.

Voortraject

Ten eerste, en op zijn breedst benaderd, is de architectuur die via de Open Oproep tot stand komt publieke architectuur dankzij de intense betrokkenheid van een publieke opdrachtgever, daarin nog ondersteund door het Team Vlaams Bouwmeester. BOB Van Reeth benadrukte als eerste Vlaamse Bouwmeester graag dat het erom ging de opdrachtgever de volle mogelijkheden en verantwoordelijkheid van zijn of haar rol als bouwheer te helpen opnemen. Het Team Vlaams Bouwmeester vraagt opdrachtgevers om te beginnen hun ontwerpogave uit te werken in de vorm van een ambitieuze projectdefinitie, die als matrix kan dienen voor de verdere beslissingen in het proces. Meer dan een programma van eisen of een overzicht van allerlei randvoorwaarden formuleert die projectdefinitie een inhoudelijke visie van de opdrachtgever op de inzet en de culturele en maatschappelijke

Installaties van Joris Kerremans, Louis Seynaeve en Toon Verdonck; Ester Goris en Malgorzata Olchowska in de reizende tentoonstelling *Open Oproep. 20 jaar architectuur in publieke opdracht*. © Michiel De Cleene

Open Oproep. 20 jaar architectuur in publieke opdracht, van 20 september tot 31 oktober 2019 in Vandenhove Centrum voor Architectuur en Kunst in Gent en van 19 november tot 19 december 2019 in Atelier Bouwmeester, Brussel. De tentoonstelling reist in 2020-2021 nog naar Z33 in Hasselt, de Budafabriek in Kortrijk, de Romaanse Poort in Leuven en deSingel in Antwerpen.
© Michiel De Cleene

lijke ambities van het project. Het uitwerken van de projectdefinitie is slechts één aspect van de manier waarop de Open Oproep investeert in 'pre-architectuur' als de basis voor een goed project, zoals waarnemend Vlaams Bouwmeester Stefan Devoldere het in 2015 formuleerde. Daarin lag oorspronkelijk een van de belangrijkste verschillen tussen de Open Oproep en andere prijsvragen, en ondertussen vond een goede projectdefinitie breder ingang. De case van het masterplan voor jeugd domein De Hoge Rielen in Kasterlee (OO 01b08) illustreert hoe de Open Oproep overheden er ook toe heeft aanzet om publieke bouwprojecten als schakels in een langer ontwikkelingsperspectief te denken. In andere begeleidingstrajecten, zoals voor De Krook in Gent (OO 1801), het VRT-gebouw (OO 2801) of de Hasseltse Begijnhofsite (OO 3406), omvatte de investering in 'pre-architectuur' eerder het uitklaren van stedenbouwkundige opties, het smeden van de nodige actorencoalities rond een gedeeld project of het vergroten van de haalbaarheid door ruimtelijke en financiële scenario-evaluaties. Vervolgens is de selectie van kandidaat-ontwerpers en de keuze voor een ontwerpteam het meer zichtbare deel van de Open Oproep procedure. Bijzonder is de manier waarop deze selecties enerzijds steunen op het voortraject en de geformuleerde ambities, maar anderzijds ook ruimte laten voor de verrassende herformulering van een initiële ambitie in een concrete architectuurbenadering. De selectie van kandidaat-teams moet precies die keuze mogelijk maken tussen verschillende verwachte architectuurinterpretaties van dezelfde set ambities. De Open Oproep investeert op die manier in een zorgvuldig opgezet proces, zonder dat op slot te doen.

Gedeeld landschap

Ten tweede zijn de Open Oproep projecten publieke architectuur, omdat ze vaak de publieke verantwoordelijkheid op zich nemen voor de zorg van het grotere ruimtelijk verband. De omgeving die we bewonen, het land en het landschap waarin we plannen en bouwen, is een *common* – een gedeeld gemeen goed – en de zorg ervoor is een publieke zaak. Vanzelfsprekend kan die zorg nooit alleen door overheidsprojecten gedragen worden. Maar van overheidsprojecten, bovendien vaak op sleutellocaties,

verwachten we wel bij uitstek dat ze op dit vlak voorbeelden stellen. Uit twintig jaar Open Oproep kunnen we effectief een waaier aan 'omgevingswaarderende' masterplannen en architectuurprojecten compileren, die verloren kwaliteiten van een (stads)land-schap opnemen of nieuwe kwaliteiten realiseren, die investeren in de kwaliteit van de publieke ruimte, of in de duurzaamheid van ons ruimtegebruik. Dat verkennen we in de tentoonstelling enerzijds met een monumentale spreidingskaart van de Open Oproep projecten, en anderzijds met een panorama van nevelstad Vlaanderen. Daarin assembleren we zeven fictieve taferelen uit idealtypische deellandschappen uit onze regio's, waarin we ook telkens een aantal Open Oproep projecten integreren.

Overheidsinstellingen

Ten slotte exploreert een *Wunderkammer* met foto's en nagebouwde architectuurfragmenten de Open Oproep als een verzameling architectuurontwerpen die een gezicht geven aan overheidsinstellingen – onze smalste en duidelijkste opvatting van publieke architectuur. Hier verschijnt automatisch de diversiteit van architectuur-idioten die voortkomt uit de diversiteit van architectuurpraktijken. Wat hier op het spel staat, is het overtuigende gebruik van oude en nieuwe codes en architectuurelementen om de ruimte te differentiëren in (semi)publieke en private plekken, om instellingen en openbare voorzieningen de juiste toon van waardigheid te geven, maar ook om ze onder elkaar te differentiëren – een kinderopvang is immers geen crematorium. Ons informele tijdsgewricht, en de combinatie van programma's in verzamelgebouwen of de herbestemming van sites, vormen hier bijkomende uitdagingen, maar ook kansen voor vernieuwing.

De drie benaderingen van het publieke – het (voor)traject van publieke actoren naar (een) architectuur(opdracht), architectuurprojecten die verantwoordelijkheid opnemen voor het gedeelde landschap, en architectuur die vormgeeft aan openbare instellingen – kruisen elkaar in talloze concrete projecten. Je kunt ze gebruiken als kritisch leesrooster om de geschiedenis van twee decennia Open Oproep te scannen, maar ook als richtsnoer om de toekomst van de Open Oproep te verbeelden.

Maarten Liefoghe is als docent architectuurtheorie en -geschiedenis verbonden aan de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de Universiteit Gent. Samen met Maarten Van Den Driessche is hij curator van de tentoonstelling Open Oproep. 20 jaar architectuur in publieke opdracht. Pieter-Jan Cierkens ontwikkelde het casestudy-onderzoek. Vanuit het Team Vlaams Bouwmeester begeleidden Annelies Augustyns, Tania Hertveld, Celine Oosterlynck en Cateau Robberechts het project. Ester Goris (gordijnkaart), Malgorzata Olchowska (panoramalandschappen), Joris Kerremans, Louis Seynaeve en Toon Verdonck (wunderkammer) maakten de installaties. Kris Coremans, Eef Boeckx en Hans Lust ontwierpen de scenografie, Jeroen Wille en Ruud Ruttens verzorgden de grafische vormgeving.

Een uitgebreide versie van dit artikel verscheen eerder in A+279, september 2019. Meer over de tentoonstelling 20 jaar Open Oproep op pagina 256.

De opening van de tentoonstelling in het Vandenhove Centrum voor Architectuur en Kunst in Gent op 20 september 2019. © Katrijn Van Giel

1

Véronique Patteeuw leidde op 11 juni 2019 het debat naar aanleiding van twintig jaar bouwmeesterschap. Ze ging in gesprek met een panel van vijf experts uit het werkveld, waarna negen respondenten reageerden. Het panel was samengesteld uit Sofie De Caigny, Michiel Dehaene, Dirk Somers, Véronique Claessens en Bart Casier. De respondenten waren Leo Van Broeck, André Loeckx, Sylvie Van Damme, Peter Vanden Abeele, Maarten Liefoghe, Peter Swinnen, Stefan Devoldere, Marc Santens en Wivina Demeester.

Sofie De Caigny is directeur van het Vlaams Architectuurinstituut. Michiel Dehaene is hoofddocent stedenbouw aan de Universiteit Gent. Dirk Somers is architect bij Bovenbouw Architectuur. Véronique Claessens is directeur Ruimtelijke Ontwikkeling van de Stad Genk. Bart Casier is directeur van de intercommunale Interwaas. Leo Van Broeck is de huidige Vlaamse Bouwmeester (2016-2019). André Loeckx is emeritus hoogleraar aan het Departement Architectuur, Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening van de KU Leuven en lid van de Bouwmeester expertengroep. Sylvie Van Damme is lector en onderzoeker landschapsonwerp aan HoGent – KASK. Zij is lid van de Bouwmeester expertengroep. Peter Vanden Abeele is de Gentse Stadsbouwmeester. Maarten Liefoghe is docent architectuurtheorie en -geschiedenis aan de Universiteit Gent. Peter Swinnen is partner-architect van CRIT. architecten. Hij was Vlaams Bouwmeester van 2010 tot 2015. Stefan Devoldere is decaan van de faculteit Architectuur en Kunst van de Universiteit Hasselt. Hij was van 2011 tot 2015 adjunct Vlaams Bouwmeester en van maart 2015 tot augustus 2016 waarnemend Vlaams Bouwmeester. Marc Santens was adjunct Vlaams Bouwmeester tijdens het mandaat van b0b Van Reeth (1999-2005). Wivina Demeester is voormalig minister en een van de initiatiefnemers van het Vlaamse bouwmeesterschap.

Véronique Patteeuw

Kiezen voor architectuur. Kwesties voor een toekomstig bouwmeesterschap

Het bouwmeesterschap in Vlaanderen is twintig jaar oud en kan met tevredenheid terugblikken op de voorbije twee decennia. De vele instrumenten van het Team Vlaams Bouwmeester verrijken en verruimen de reikwijdte en de mogelijkheden van architectuur in het speelveld van ontwerpend Vlaanderen. De Open Oproep is hiervan een schoolvoorbeeld. De procedure ligt immers aan de basis van meer dan zevenhonderd projecten die getuigen van een kwaliteits-sprong binnen de overheidsopdrachten.

Hoewel het bouwmeesterschap kan terugblikken op een productieve periode, staat het instituut voor een groot aantal nieuwe uitdagingen. De maatschappelijke ontwikkelingen plaatsen het bouwmeesterschap immers voor een aantal belangrijke kwesties. Denk aan de klimaatverandering, de energie-

transitie, mobiliteit, betaalbaar wonen, de herbestemming van erfgoed, collectieve voorzieningen, het verdichtingsvraagstuk en gebiedsgerichte samenwerking op bovenlokale schaal. Al die uitdagingen vragen om een *transversale aanpak* over disciplines en beleidsgrenzen heen. Hoe kunnen ze mee vormgeven aan een bouwmeesterschap van de toekomst? Hoe kunnen we ze koppelen aan concrete ontwerpogaven? En zijn de huidige instrumenten waarover de Bouwmeester beschikt nog adequaat? Die vragen vormden het onderwerp van gesprek tijdens een debat georganiseerd door het Team Vlaams Bouwmeester op 11 juni 2019. Verschillende vooraanstaande stemmen uit het werkveld¹ spraken er over de betekenis van het bouwmeesterschap, zijn instrumentarium en zijn rol in tijden van transitie.

De ruimte om te handelen vergroten

Het Vlaamse bouwmeesterschap werd twintig jaar geleden bedacht en ontwikkeld vanuit de ambitie tot goed publiek opdrachtgeverschap. Vandaag blijft die ambitie essentieel om tot kwaliteitsvolle architectuur te komen. 'Als we twintig jaar geleden vertrokken zijn vanuit de kwaliteit van de architectuur, dan is die ambitie vandaag opengetrokken en verruimd naar de kwaliteit van de ruimte', aldus Bart Casier. 'Maar ruimte is een zeer ruim begrip. Hoe pak je zoiets aan?' Goed opdrachtgeverschap omvat immers veel meer dan het aanstellen van een goede architect. Het behelst het definiëren van de opdracht in een brede context: de essentie nagaan van de opgave, en die ook durven opentrekken door alternatieven aan te reiken. Goed opdrachtgeverschap gaat erom de culturele en maatschappelijke ambities voor een gebouw of ruimtelijke ingreep te ontwikkelen, een visie te laten neerdalen in een concrete ontwerpogave of nog samen met de ontwerpers *outside the box* durven denken. Kortom, het beoogt architectuur te koppelen aan haar ruimere omgeving en haar maatschappelijke context.

Het verruimen van het begrip 'goed opdrachtgeverschap' manifesteert zich in de eerste plaats in de schaalvergroting van de opgave. De schaal van de architectuur werd de voorbije twee decennia verruimd tot die van het publieke domein en het stadsproject, tot pilootprojecten die prangende maatschappelijke kwesties koppelen aan stedelijke of landschappelijke ontwikkelingen en tot een gebiedsgerichte werking die territoriale vraagstukken aanpakt zoals de open ruimte in een versnipperd Vlaanderen. Als de Vlaamse Bouwmeester lang tot doel had om ontwerpend en opdrachtgevend Vlaanderen een geweten te schoppen, dan lijken we bovendien met de nieuwe opgaven voorbij die signaalfunctie te zitten. 'We zijn de afgelopen jaren goed geworden in het benoemen van de opgaven', aldus Michiel Dehaene. De klimaatopgave, de vergrijzing, het filevraagstuk, het fijnstofprobleem, het biodiversiteitsverlies, het verlies aan voorzieningen in de kleine steden of betaalbaar wonen zijn stuk voor stuk opgaven die architectuur meer dan ooit relevant maken. Ze geven aan hoe we met architectuur moeten omgaan, wat haar inzet en rol kan zijn, hoe we vanuit de architectuur grensoverschrijdend kunnen

denken en de opgaven kunnen vertalen naar de kwaliteit van de ruimte. Het is echter verre van eenvoudig om de rol van een Bouwmeester ten aanzien van die vraagstukken te definiëren. Vanuit een geloof dat het ontwerp verbindend kan werken, wordt de architect bovendien (te) vaak gezien als een belangrijke schakel in de multidisciplinariteit die de vele nieuwe opgaven vereisen. 'De vraag die we bij zoveel verwachtingen moeten stellen is of we er ook aan beantwoorden. De lakmoesproef voor de werking van de Bouwmeester is of we mét de Bouwmeester meer kunnen dan zonder. Dat is nu zo, maar het is belangrijk om die vraag te blijven stellen en gericht de ruimte om te handelen te vergroten', aldus Michiel Dehaene.

Schaalvergroting betekent vaak ook dat de opdrachtgever meer stroomopwaarts in het proces moet worden bijgestaan. Daar ligt een belangrijke rol voor ontwerpers, die via ontwerpend onderzoek lokale besturen kunnen assisteren bij het opmaken van projectdefinities of masterplannen. Naast de *maitrise d'oeuvre* (het ontwerpen in de klassieke zin van het woord) zou een ontwerper een rol kunnen vervullen binnen de *maitrise d'ouvrage* en zijn of haar kennis, vaardigheden en ontwerpmethodes kunnen inzetten bij het begeleiden van een opdrachtgever in het voorbereidingstraject van een ontwerpogave. De maatschappelijke en socio-culturele veranderingen in Vlaanderen nopen ontwerpers vandaag meer dan ooit om hun rol te herdefiniëren en vaak ook te diversifiëren. Dat vergt dat architecten afstand nemen van het primaat van het auteurschap. De rol van het ontwerp kan dan in een ruimere zin worden opgevat. Dirk Somers refereerde tijdens het debat naar de 'middenveldpositie' in het voetbalspel: 'Ik denk dat architecten moeten leren bewegen. Een gezonde ploeg en een gezond spel draaien erom dat iedereen voor een stuk ook zijn middenveldrol vervult. We zouden architecten moeten leren om wat meer op en neer te lopen op het veld. Daar zit volgens mij een enorm potentieel, zeker in het licht van de huidige uitdagingen.'

We mogen niet te vroeg juichen of geloven in de grenzeloze kracht van het ontwerpen. De schaalvergroting van de opgave en de daaruit voorvloeiende diversificatie van de rol van de ontwerper vergt een degelijk kader waarbinnen de ontwerper en

Het debat naar aanleiding van twintig jaar bouwmeesterschap in het Atelier Bouwmeester op 11 juni 2019. © Katrijn Van Giel (+ p. 77 en 81)

de publieke opdrachtgever kunnen bewegen. Dat kader wordt onder meer gevormd door de regelgeving. Hoe zit het precies met die regelgeving in Vlaanderen? 'Hoe goed onze top-architectuur ondertussen ook geworden is, de impact op de alledaagse architectuurproductie blijft beperkt en onze ruimtelijke ordening is slechter dan ooit', betoogt Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck. 'Ontwerpen is essentieel. Maar de vraag die zich stelt is dan: in welke restrictieve condities speelt het ontwerpen zich af en komt architectuur tot stand?' Als we vroeger stroomopwaarts moeten ingrijpen, dan staat of valt veel bij de regelgeving en de ruimtelijke ordening die als dwingende kaders en instrumenten het ontwerp mee richting geven. Regelgeving bevat zeer veel 'impliciete architectuur' of impliciete ontwerpen waardoor de architect-stedenbouwkundige vaak moeilijk kan manoeuvreren. 'We hebben in Vlaanderen een veel te defensieve regelgeving die zich richt op dingen verbieden in de plaats van dingen mogelijk maken. Architectuur kan bottom-up subversief een signaal neerzetten en als ze geluk heeft – namelijk als de regels er toevallig niet waren of als er een uitzondering wordt gemaakt – ook gerealiseerd worden', aldus Van Broeck. Als de maatschappelijke ontwikkelingen aanleiding geven tot een nieuwe agenda voor het Bouwmeesterschap, dan wordt het alvast een uitdaging voor ontwerpers om met een zekere afstand tot het ogenschijnlijke ideaal van het individueel auteurschap, te kiezen voor architectuur in de brede zin van het woord. Architectuur is dan niet langer een eindproduct maar een instrument voor ruimtelijke kwaliteit. Een goed ruimtelijk beleid is in dit perspectief meer dan ooit een belangrijke sleutel.

Het bestaande instrumentarium uitdiepen

Het huidige instrumentarium van het Team Vlaams Bouwmeester is meervoudig: de Open Oproep, de Prijs Wivina Demeester voor Excellent Opdrachtgeverschap, de Meesterproef, de Pilootprojecten, LABO RUIJTE, het Bouwmeester Label en de Bouwmeester Scan, maar ook de Oproep aan geïnteresseerden en het Atelier Bouwmeester. Ze worden ingezet bij het begeleiden van publieke opdrachtgevers, het aanmoedigen van ontwerp praktijken en het stimuleren van speculatief en multidisciplinair onderzoek. Diezelfde instrumenten maken het

overigens mogelijk om de diverse ruimtelijke vraagstukken te vertalen naar concrete ontwerpogaven. In het licht van de nieuwe uitdagingen staat dit instrumentarium onder druk. Zijn alle instrumenten nog geschikt? Hoe kunnen bestaande instrumenten gekoppeld worden aan nieuwe uitdagingen? En hoe kunnen sommige instrumenten sterker uitgewerkt worden opdat ze tot concrete realisaties leiden?

Bij de ondersteuning op lokaal niveau blijft de Open Oproep een bijzonder goed werkend instrument. De Open Oproep biedt een overheid ondersteuning vanuit het Team Vlaams Bouwmeester bij het aanpakken van complexe vraagstukken en geeft haar toegang tot kwaliteitsvolle ontwerpteams. De schaalvergroting van de opgaven speelt zich echter vaak af tussen een lokaal bestuur en een Vlaamse administratie en vraagt om een instrumentarium waarin samenwerkingsmodellen intrinsiek zijn ingebed. 'Lokale besturen hebben vaak nood aan instrumenten die toelaten om grensoverschrijdend te werken en te schakelen tussen de verschillende beleidsniveaus', getuigt Véronique Claessens. Moeten we hierop inspelen en nieuwe instrumenten ontwikkelen of het instrumentarium uitdiepen?

'Een Bouwmeester is maar zo sterk als zijn of haar instrumenten', poneert Peter Swinnen. De proliferatie van het instrumentarium kan je kritisch benaderen, maar ook zien als een sterkte. Als de huidige instrumenten in detail worden uitgewerkt en gemaximaliseerd, kan elk van de aan die instrumenten gekoppelde vraagstukken resulteren in concrete opdrachten, met andere woorden in architectuur. Tot op heden kreeg enkel de Open Oproep vaste voet aan de grond.

André Loeckx vult aan: 'Waar blijven de realisaties van de Pilootprojecten? Waar blijft de echte impact op ruimtelijk beleid van de zeer interessante LABO RUIJTE projecten? Waar blijven de toepassingen van de Bouwmeester Scan? We kunnen dit niet alleen. We moeten allianties aangaan met anderen, coalities vormen met partners, op basis van gemeenschappelijke doelstellingen. In alliantie met andere instanties is er meer kans om vaste voet aan de grond te krijgen en de implementatie van die instrumenten te forceren.'

Als een van de kerntaken van de Bouwmeester het begeleiden is van publieke opdrachtgevers met het oog op concrete, goede architectuurprojecten, dan gaat het niet altijd over bouwen *pur sang*. Een Bouwmeester moet ook nieuwe maatschappelijke thema's detecteren en agenderen. 'Het Bouwmeesterschap staat of valt met de proactiviteit die binnen dat mandaat wordt beoefend', voert Peter Swinnen aan. Ook hier zijn een aantal instrumenten fundamenteel. De Pilotprojecten hebben de ambitie om, in een regelluwe omgeving, even buiten de lijntjes te kleuren. Ze bieden de mogelijkheid een aantal dingen te testen, samen met de administratie. Vanuit een multidisciplinaire onderzoeksfase, wordt het ontwerp ingezet als instrument. Het Bouwmeester Label is een ander belangrijk instrument in dat opzicht. 'Thema's die ontwerpend Vlaanderen aanbelangen, worden via het Bouwmeester Label geagendeerd', aldus Sylvie Van Damme. De agenda-zettende impuls van de Bouwmeester Labels vormt een interessante hefboom om de proactieve rol van de Bouwmeester kracht bij te zetten en op concrete toepassingen aan te sturen in beleid, onderwijs en bouwpraktijk.

Een groeiende taakstelling scherpstellen

De Bouwmeester staat er niet alleen voor. Hij werkt in alliantie met een groot aantal partners. Er is een uitgebouwde werking van het Vlaamse Stedenbeleid; er zijn de Impulsprojecten en de verschillende oproepen vanuit het Departement Omgeving; er zijn de gebiedsgerichte T.OP-projecten; er zijn de vervoersregio's die moeten uitgerold worden; én er zijn allianties met het VAI, de Vlaamse Landmaatschappij en de universiteiten. Het institutionele landschap rond de Bouwmeester creëert dankzij die vele allianties draagvlak voor het bouwmeesterambt. Een Bouwmeester en zijn team zullen in de toekomst, nog meer dan voorheen, integraal en transversaal moeten opereren, de tegenstrijdigheden in de regelgeving van een Vlaams verkokerd beleid moeten overstijgen en wezenlijke bruggenbouwers moeten zijn. De essentie voor de toekomst van het bouwmeesterschap ligt voor Sofie De Caigny dan ook in de onafhankelijkheid van het mandaat: 'Dankzij die onafhankelijkheid kan een Bouwmeester vrij bewegen over beleidsgrenzen heen en een wezenlijke

schakel vormen in de multidisciplinariteit die de toekomstige opgaven vereisen.' Anderzijds zou de proliferatie van platforms en institutionele of middenveldactoren die mee architectuur(cultuur) maken, beter gestructureerd kunnen worden. Michiel Dehaene suggereert een 'groot huis', André Loecx spreekt over een 'consortium, een alliantie, een coalitie'. Het huidige Open Ruimte Platform biedt volgens beiden een model. Daar worden immers nu reeds gesprekken gevoerd binnen de Vlaamse overheid, over en tussen de beleidskokers heen. Het veranderende institutionele landschap creëert een meerwaarde voor de Bouwmeester, maar maakt het ook moeilijker om de eigenheid van het bouwmeesterschap scherp te stellen. Wat is precies de essentie van het bouwmeesterschap in het licht van die vele samenwerkingsverbanden? En hoe kan de Bouwmeester in de toekomst zijn of haar positie scherp houden te midden van al die partners?

'We zouden de Bouwmeester kunnen zien als een curator in de meest directe betekenis van het woord. Iemand die een zorgende rol opneemt voor ruimtelijke en architecturale ontwikkelingen in deze regio in West-Europa. Iemand die zorg draagt voor een gezond architecturaal "ecosysteem": beloftevolle architecten kansen geven, inspirerende buitenlandse ontwerpers aan het werk zetten, zorgvuldig de juiste ontwerptitude kiezen afhankelijk van de opgave, de schaal en de inzet van een bepaald project', aldus Sofie De Caigny. 'Maar die brede curatoropdracht zou ook heel smal kunnen worden gedefinieerd', zo oppert Maarten Liefoghe. 'In plaats van zijn taken eindeloos uit te breiden, laten de allianties toe de bouwmeestertaak scherp te stellen.' De Bouwmeester is dan niet langer de eindverantwoordelijke van de optelsom van alle betrokkenen, noch de architectuurcriticus of de mediator van het architectuurdebat. Hij of zij heeft een specifieke rol te vervullen als gangmaker voor administraties van de verschillende beleidsniveaus. De inzet kan dan zijn: elk concreet project dat de overheid opzet, subsidieert en waarmee ze haar diverse beleidstaken en publieke verantwoordelijkheden invult, tot een voorbeeldig project maken. 'De Bouwmeester moet kiezen voor die werven waar hij een

leidende rol kan vervullen en het verschil kan maken', voegt Michiel Dehaene eraan toe.

André Loecx verdedigt eveneens het pleidooi voor een zeer specifieke taakstelling: 'Wat mij betreft is de *core business* van het bouwmeesterschap architectuur en bouwen. Moet een Bouwmeester transversaal opereren? Jazeker. Maar er zijn nog belangrijke actoren in het transversale veld. Waarom zou de econoom dat niet zijn? Waarom zou de sociale wetenschapper dat niet zijn? Waarom zou de burgerbeweging dat niet zijn? Moet een bouwmeesterschap inzetten op schaalvergroting? Jazeker. Moet hij inzetten op verbreden? Jazeker. Maar het gaat over vergroten en verbreden en niet over het verlaten van de eigen stelling. Ik pleit hierbij een beetje voor een *retour à l'ordre*. Betekent dat een terugkeer naar een *architecture à papa*? Misschien wel, want als je die *architecture à papa* een keer goed bekijkt, dan is die meer dan ontwerpen en bouwen. Die heeft zich altijd ingelaten met grote maatschappelijke kwesties, of raakte er in elk geval mee verstrengeld.' Daarin ligt voor Loecx de uitdaging van het bouwmeesterschap: architectuur verbinden met de vier grote maatschappelijke kwesties: het woningvraagstuk, het gelijkheidsvraagstuk, het democratievraagstuk en het identiteitsvraagstuk. 'Wij zijn geen landschapsmeesters, wij zijn geen territoriale meesters, wij zijn Bouwmeesters. Betekent dat dat we landschap en territorium moeten laten varen? Zeker niet! Maar we moeten dat brede, transversale veld bespelen vanuit de eigen rol van de architectuur en van het bouwen', concludeert Loecx.

Stefan Devoldere bouwt verder op André Loecx' redenering en formuleert het treffend: 'Voor mij heeft de Bouwmeester slechts één belangrijk instrument en dat is ontwerpen. Dat ontwerp kan leiden tot architectuur, tot stedenbouwkundig inzicht, het kan ingezet worden voor onderzoek, het kan gebruikt worden om een kader te maken voor ontwikkeling, of om draagvlak op te bouwen.' Als er één focus is die heel belangrijk is de komende jaren dan is dat de inzetbaarheid en de doorwerking van het ontwerp op al die verschillende vlakken. Ontwerpen is breder dan bouwen. 'Laten we bouwen aan een betere toekomst en het ontwerp daarvoor inzetten', besluit Devoldere.

Conclusie

De uitdagingen van het toekomstige bouwmeesterschap zijn van velerlei aard. Allianties met andere partners en beleidsorganen lijken onontkoombaar. Een toekomstige Bouwmeester zal in die allianties een specificiteit moeten zoeken én vinden. Hij of zij zal visie nodig hebben om dingen op de agenda te zetten; zorgzaam zijn en regisserend, ontwerp inzetten als verbindende kracht tussen gesprekspartners en betrokkenen, bewogen zijn met de ruimere context waarbinnen de ontwerper opereert, veel meer inzetten op de voortrajecten dan voorheen, de kwaliteit van de ruimte beschouwen in relatie tot die van de architectuur, kritisch kijken naar de vaak dwingende regelgeving, en zich inzetten door te ontwerpen en te bouwen. Is hij/zij een projectregisseur zoals Wivina Demeester en Peter Vanden Abeele suggereerden, of eerder een slimme proactieve ontwerp(st)er met zin voor coalitievorming zoals Peter Swinnen opperde?

Eén ding is zeker. Een volgende Bouwmeester zal voor keuzes staan. Die keuzes zullen in grote mate zijn of haar beleid bepalen. Welke thema's worden al dan niet opgenomen? Welke allianties worden al dan niet aangegaan? Welke instrumenten zullen centraal staan? Een toekomstige Bouwmeester zal ongetwijfeld geneigd zijn om zijn of haar bouwmeesterschap te koppelen aan nieuwe instrumenten. Het zou van veel inzicht getuigen als hij of zij veeleer zou inzetten op de uitbreiding van het team en de versterking van het bestaande instrumentarium. Het Team Vlaams Bouwmeester heeft immers twintig jaar kennis en ervaring verenigd om, zeer gericht, met het bestaande instrumentarium om te springen. De kennis en expertise binnen het team overleven overigens het mandaat van iedere Bouwmeester en verankeren het instituut van de Vlaams Bouwmeester stevig binnen zijn context. En het is binnen die context dat het instituut Vlaams Bouwmeester erover moet waken dat het gesprek over kwaliteitsvolle architectuur en over uitdagend publiek opdrachtgeverschap ook de komende twintig jaar ten volle kan worden gevoerd.

Véronique Patteuw is architect, onderzoeker en architectuurcriticus verbonden aan de École Nationale Supérieure d'Architecture et du Paysage Lille.

Bouwen aan een gemeenschap. Prijs Wivina Demeester voor Excellent Bouwheerschap 2019

Met de Prijs Wivina Demeester mikt de Vlaamse Bouwmeester op bevolgen opdrachtgevers. Niet een gebouw wordt gelauwerd, maar een proces. De prijs wil bouwheren belonen die voor kwaliteit gaan, met een doordachte aanpak en zin voor vernieuwing, zowel in het formuleren van een opdracht, in het proces dat wordt gevoerd, als in het uiteindelijke resultaat dat die ambities ook waarmaakt. In drie categorieën wordt naar goede voorbeelden gezocht: Masterplan, Architectuur en Kunst in Opdracht.

Ruimte maken voor ontmoeting

In de inkomhal van het kinderdagverblijf De Zonnebloem in Mechelen, de laureaat in de categorie Kunst in Opdracht, hangt een grote cirkelvormige spiegel. De spiegel hangt op een cruciale plek, tussen de inkomhal en de deur naar de kribbe. Bij de spiegel hoort een interactief geluidslandschap dat reageert op de aanwezigheid van bezoekers. Elke passage wordt dus niet alleen weerspiegeld, maar ook gecapteerd door een sensor die de geluiden willekeurig aanstuurt. De uiteenlopende klanken scheppen verwarring, maar ook schoonheid. Ze lijken te verwijzen naar de verschillende thuistalen van de kinderen en hun ouders. Elk moment waarop een kindje wordt afgezet of opgehaald, is er aanleiding voor een nieuw klankspel, als een korte toevallige babbel in de gang.

De uitbater van het kinderdagverblijf, vzw Emmaüs, is wat kunstintegratie betreft niet aan zijn proefstuk toe. Bezieler Luc Pelgrims integreerde op de campus van het Psychiatrisch Ziekenhuis in Duffel reeds meerdere geslaagde kunstprojecten

en lanceerde er zelfs een kunsttriennale. Ook hier in Mechelen is een voorbeeldig parcours afgelegd onder begeleiding van gewaardeerde experts. Het resultaat is een kunstopdracht die een daadwerkelijke impact heeft op de ruimte en het gebruik van de kribbe, en die de directie met trots en enthousiasme heeft omarmd.

Het kunstwerk, *Untitled (prelude)* van Lotte Van den Audenaeren, is onopvallend aanwezig. Het prikkelt de zintuigen en roept frictie en verwondering op. De spiegel vormt een podium waarop de ontwikkeling van het kind kan worden gadeslagen, geïnspireerd door het moment waarop het zichzelf, rond de leeftijd van zes maanden, herkent in de reflectie. Maar de spiegel verbreedt ook de ruimte, en mogelijk het denken. Het werk benadrukt het moment tussen binnen en buiten, tussen wat eigen en wat anders is. Er ontstaat een gedeelde plek van herkenning voor de gemeenschap van peuters en ouders, een plek waar afscheid wordt genomen en waar mensen elkaar ontmoeten.

Onbestemde vierkante meters

In die ruimte, tussen wat binnen en wat buiten is, ligt ook de kracht van de genomineerde projecten in de categorie *Architectuur*. KARUS, Huis Perrekes en Sint-Monica zijn alle drie zorginstellingen met aandacht voor wat letterlijk en figuurlijk buiten de eigen perimeter ligt. Ontmoeting en uitwisseling spelen er een cruciale rol in het opbouwen van een zorggemeenschap die een plaats heeft in de maatschappij. Terwijl de 'vermaatschappelijking van de zorg' vooral een algemene taakverwarring lijkt teweeg te brengen, nemen deze drie opdracht-

Het kunstwerk *Untitled (prelude)* van Lotte Van den Audenaeren in de inkomhal van het kinderdagverblijf De Zonnebloem in Mechelen. © Johan Meerbergen

Kanunnik Triest Plein, Melle. Het gebouw wordt een plein dat de wereld binnenbrengt op de zorgcampus. © Filip Dujardin

gevers hun verantwoordelijkheid met kracht en gedrevenheid op. Ze bouwen een solide zorgomgeving uit die actief contact zoekt met de buitenwereld. De basis daarvan wordt gelegd in een traject dat een bredere ontwikkelingsvisie uittekent, samen met een grote groep van betrokkenen. Deze opdrachtgevers durven fundamentele vragen te stellen in tijden van onzekerheid en schuwen daarbij het experiment niet.

Bij zijn aantreden als de nieuwe algemeen directeur van de psychiatrische instelling Caritas in Melle, intussen KARUS, werd Herman Roose geconfronteerd met een half afgebroken gebouw op een historische zorgcampus met paviljoenen. Het was er de gewoonte om het erfgoed systematisch af te breken en te vervangen door nieuwbouw, mede gemotiveerd vanuit de veronderstelling dat oude infrastructuur niet rijmt met hedendaagse normen, en vanuit een regelgeving die renovaties subsidieert aan 75% van een nieuwbouwbudget. Die logica stelt Roose in vraag. Hij contacteert het architecturaal onderzoeksbureau BAVO om een ruimtelijke visie te helpen ontwikkelen voor de hele campus, en zet daarmee een uitzonderlijk proces in gang.

BAVO stelt voor om via verscheidene workshops met artsen, directie, personeel en patiënten na te denken over het gebruik en de mogelijkheden van de monumentale gebouwen op de site. Al snel blijkt dat de afbraak van het Sint-Jozefgebouw – die stilligt wegens de ontdekking van asbest – vooral door de patiënten in vraag wordt gesteld. Er ontstaat een draagvlak voor een alternatieve toekomst voor de halve ruïne en er wordt radicaal van koers veranderd: het resterende sloopbudget wordt investeringskapitaal om in de restanten van het gebouw een 'monumentale buitenruimte' in te richten. Aan drie ontwerp bureaus wordt een voorzet gevraagd.

Architecten de vylder vinck taillieu overtuigen met het strafste voorstel. Ze willen het gebouw in zijn actuele toestand bewaren, het hier en daar openbreken en een aantal elementen toevoegen die het inzetbaar maken voor allerlei gebruik: een betonnen tribune, een aantal serres en een open haard. Het gebouw krijgt een nieuwe naam, Kanunnik Triest Plein, en wordt een tussenruimte – niet buiten, niet binnen – waar van alles mogelijk is: een sigaret roken,

een concert organiseren, therapie sessies houden, een vuurtje stoken. De ruimte is er voortdurend onaf, en steeds in verandering. In een sector waar publieke middelen strikt zijn begroot volgens oppervlaktes en programma, ging KARUS bewust op zoek naar een overschot aan ruimte die zich ten dienste kan stellen van patiënten, personeel en bezoekers. De transformatie van het Sint-Jozefgebouw zorgde voor een heuse cultuuromslag in de omgang met de bestaande campus. Zo werd een ander te slopen paviljoen, Lente, samen met de campusgemeenschap gerenoveerd en heringericht voor de afdeling psychosoziale zorg. Het Kanunnik Triest Plein is intussen niet enkel door de lokale gemeenschap, maar ook door de internationale architectuurgemeenschap in de armen gesloten. Het gebouw werd een plein dat de wereld binnenbracht op de zorgcampus.

Een huis met een open tuin

In Huis Perrekes in Oosterlo, Geel, ligt een weldoordacht masterplan aan de basis van een uitzonderlijke woon- en zorgomgeving. Sinds meer dan dertig jaar biedt de vzw Huis Perrekes begeleid wonen aan voor mensen met dementie, met een sterke nadruk op lokale inbedding en kleinschaligheid. De woonhuizen van de vzw, goed voor telkens vijftien bewoners, staan in een doodgewone straat in een doodgewoon dorp. In 2011 wordt het plan opgevat om uit te breiden met een zorgpension en een kinderkribbe. Samen met personeel, families, bestuursleden, dorpsbewoners en overheidsinstanties wordt onder begeleiding van Ester Goris een concept uitgewerkt voor de verdere ruimtelijke ontwikkeling: een centraal park van tuinen waarin de nieuwe en oude gebouwen een plaats krijgen. Een concrete ontwerp-opdracht wordt via de Open Oproep gegund aan Nu architectuuratelier.

Het plan neemt echter een nieuwe wending als de dokterswoning aan de overkant van de straat te koop komt te staan. De bouwheer beslist de villa aan te schaffen en grondig te verbouwen. Er komen drie gastenkamers voor familie, studiebezoeken of artistieke residenties, en twee kleine appartementen voor begeleid wonen. Een uitbreiding van de villa herbergt tien kamers voor kortverblijf, een ruimte voor kinesitherapie, een dokterspraktijk,

Huis Perrekes in Oosterlo, begeleid wonen voor mensen met dementie. © Stijn Bollaert

een ruimte voor muziektherapie en een ontvangst- en vergaderruimte. Fragmenten van de oorspronkelijke burgerwoning worden strategisch geïntegreerd in een zorgomgeving met een uitzonderlijke herkenbaarheid en geborgenheid. Het echte pronkstuk van dit nieuwe huis is echter de grote tuin die opengesteld wordt voor de buurt. Een tuinpaviljoen met vleugelpiano versterkt het publieke karakter van de tuin en wordt geprogrammeerd met concerten, tentoonstellingen of andere culturele en educatieve evenementen. De tuin is het venster op de wereld waar elk huis nood aan heeft. Huis Perrekes zet in op de kracht van een vertrouwde woonomgeving, maar vermijdt tegelijkertijd het isolement. De typologie van de bestaande dokterswoning wordt een aanleiding om te experimenteren met andere woonvormen en het samenleven te verrijken.

Een plek voor vele gasten

Ook in De Drie Platanen in Oostende wordt de klassieke zorgomgeving opgeladen met een geruststellende dosis huiselijkheid. Het woonzorg- en dienstencentrum met 92 kamers voor ouderen, zes plaatsen voor kortverblijf en vijf assistentiewoningen, kreeg een heldere en functionele opbouw die op enkele goedgekozen plekken is doorspekt met verrassing en beleving. Een leefruimte met ruim dakterras, zichten naar het park, naar de zee, naar de binnenkoer, hoge plafonds, een fluwelen zithoek, een bocht in de gang, een keuken met inkeping... Het plan maakt ruimte voor momenten van vertrouwde herkenning in de dagelijkse routine van de bewoners. Net als in Huis Perrekes wordt hier met durf geïnvesteerd in architectuur. Het resultaat is een gebouw met persoonlijkheid, een zeldzaamheid in een zorglandschap dat doorgaans kiest voor eenheidsworst en generieke architectuuroplösungen.

De bouwheer van De Drie Platanen, vzw Sint-Monica, legde een lang en bijzonder traject af. Na de aankoop van de site met een uitgeleefd rusthuis, en met een zorgstrategisch plan onder de arm voor een stevige schaalvergroting, stelt de vzw zich in 2012 kandidaat voor de Piloottprojecten Zorg van de Vlaamse Bouwmeester. Het project haalt de shortlist van tien, maar wordt – net als Huis Perrekes – uiteindelijk niet geselecteerd. De kennismaking met het Team

Vlaams Bouwmeester bevalt echter, en ze beslissen om samen aan een projectdefinitie te schaven en vervolgens een ontwerper aan te stellen via de Open Oproep.

Intussen is een goede samenwerking ontstaan tussen vzw Sint-Monica en de stad Oostende. De site vormt immers een belangrijk puzzelstuk in de plannen voor het Groen Lint, de fietsroute rond Oostende die diverse landschappen met elkaar verbindt en structuur geeft aan de achterkanten van de stad. Sint-Monica stapt mee in het bredere verhaal van de stad en de gesprekken over de onteigening van een deel van de site leiden tot een gezamenlijke opdracht voor een masterplan, het Park De Nieuwe Koers.

Het masterplan omvat zowel de site van woonzorgcentrum De Drie Platanen, als een aansluitend parkgebied met volkstuintjes, een evenementenweide en een nieuwe sterrenwacht. Het wordt een van de opdrachten in de Meesterproef die de stad samen met de Vlaamse Bouwmeester in 2014 organiseert. Laureaat van de Meesterproef is Catherine Pyck, met een plan dat centraal op het terrein een weids natuurlandschap voorziet dat sporadisch wordt gemaaid voor evenementen. Door de sequentie van specifieke plekken, waarvan het woonzorgcentrum het publieke gezicht vormt, als een groot huis met een overmaatse achtertuin, loopt een fietspad. Het is er aangenaam fietsen.

De Open Oproep voor het woonzorgcentrum wordt gewonnen door Bovenbouw Architectuur met een ontwerp dat de ambities van het masterplan resoluut oppakt. Het Groen Lint loopt dwars door het gebouw heen en de opgetilde façade maakt vanaf de steenweg het zicht vrij naar het achtergelegen park. De drempel tot het gebouw zelf wordt door een genereuze programmatie bewust laag gehouden. Vijf burelen met een gezamenlijke wachtruimte worden verhuurd aan maatschappelijke dienst- en zorgverleners zoals een dokterspraktijk, een psycholoog of een dienstenchequebedrijf. Het restaurant kijkt uit op de volkstuintjes en is toegankelijk voor buurtbewoners en de passanten van het Groen Lint.

Bij de intense verschuivingen tussen de verschillende publieke en private sferen, werden ook drie tachtigjarige platanen van de straatkant naar de buurttuin achter het gebouw getrokken, honderd meter verder. Een spectaculaire geste die het gebouw

Woonzorgcentrum De Drie Platanen en Park De Nieuwe Koers in Oostende, met volkstuintjes, een evenementenweide en een nieuwe sterrenwacht. © Stijn Bollaert

Park Groot Schijn in Antwerpen kwam tot stand dankzij een bijzonder participatief ontwerp-proces, waarbij de stad de regie deels uit handen durfde te geven. © Sigrid Spinnox

meteen zijn nieuwe naam opleverde. De platanen stellen het wel, net als de nieuwe bewoners. Ze staan symbool voor deze nieuwe plek op de mentale kaart van de Oostendenaars, waar een begeesterde bouwheer meebouwt aan het sociale weefsel van een buurt en een essentiële schakel bleek binnen de ruimtelijke ambities van de stad. Een verdiende winnaar van de Prijs Wivina Demeester voor Architectuur, en een mooie nominatie voor de duurzame samenwerking tussen zorginstelling en stad in de categorie Masterplan.

Samen stad maken

Het masterplan Park De Nieuwe Koers toont ons hoe beleid en burgers samen aan de stad kunnen bouwen, en hoe verschillende noden en ambities in één ruimte kunnen samenvallen. De volkstuintjes animeren het woonzorgcentrum, maar zijn ook een meerwaarde voor de buurt. De evenementenweide kadert een stukje natuurlandschap, maar kan ook concerten opvangen die zelfs de schaal van de stad overstijgen. Het fietspad biedt ontspanning in het weekend, maar legt ook een belangrijke verbinding in de routine van elke dag. Als onderdeel van het Groen Lint geeft Park De Nieuwe Koers structuur aan de gebruiksruimte van de stad. Ook de overige nominaties in de categorie Masterplan, de parken Groot Schijn en Het Zeen, zijn deel van een groene onderbouw die de stedelijke ruimte vormgeeft en voedt. En dit zowel op de schaal van de stad, als op het lokale niveau van de buurt.

Park Groot Schijn is een 83 hectare grote bouwsteen van een groene corridor die, via het Rivierenhof, over Spoor Oost tot aan Park Spoor Noord en het Eilandje, tot diep in de Antwerpse binnenstad dringt. Het voormalige Ruggeveld-Boerlaar-Silsburg was lang een sterk versnipperde ruimte, ingepalmd door een amalgaam van gebruikers en functies. Volkstuintjes, sportclubs, jeugdverenigingen, woonwagens, natuurgebied, een ijsbaan en een skipiste hadden zich stelselmatig en eigenzinnig de plek toegeëigend. De verschillende gebruikers waren allerminst opgezet toen de stad in 2004 de nieuwe plannen voor hun speeltuin presenteerde. Het Bijzonder Plan van Aanleg, dat vooral de verbinding met Rivierenhof wilde versterken, werd weggestemd. Toen enkele jaren later ook een nieuw Ruimtelijk Uitvoeringsplan een golf

van protest teweegbracht, bleek de enige uitweg een volledige herstart met een heus cocreatietraject.

Dat traject werd begeleid door een ontwerpsteam met Maxwan, Karres en Brands, 1010 en Goudappel Coffeng, en aangestuurd door een participatiestuurgroep en een Algemene Vergadering die als breed overlegplatform diende voor buurtbewoners, gebruikers en stakeholders. Alle belangrijke ontwerpstappen werden op dit forum voorgelegd en samen met de stad en de gebruikers besproken. Stelselmatig werd het wederzijds vertrouwen opgebouwd in een bijzonder participatief ontwerpproces, waarbij de stad de regie deels uit handen durfde te geven. De uitkomst van dit proces was een nieuw park voor sport en recreatie, waarin niet alleen de open ruimte, maar ook de kleedkamers en de ambities worden gedeeld.

Het masterplan deelt het Park Groot Schijn op in kamers en voegen. De voegen vormen een padenstructuur die in noord-zuidelijke en oost-westelijke richting door het park loopt en de site met de omgeving verbindt via verschillende parkingangen. Daartussenin vormen de kamers de specifieke gebruiksruimtes van het park: verschillende sportkamers, een atletiekkamer, een jeugdkamer, een plek met volkstuintjes, een speelbos, een hondenschool en een woonwagenvak. Voor de realisatie van het masterplan werden verschillende deelopdrachten gegund aan een consortium van de ontwerpbureaus BUUR, Hosper, Bulk en Ara. Ook bij het uitwerken van de deelopdrachten werd het uitzonderlijke participatieproces aangehouden. Zowel de participatiestuurgroep als de Algemene Vergadering blijven tot op vandaag actief om het beheer van de site mee te voeren.

Over alle grenzen heen

Ook de derde nominatie binnen de categorie Masterplan, Park Het Zeen in Zaventem, is onderdeel van een grote landschappelijke structuur die het potentieel blootlegt van open ruimte om een essentiële bijdrage te leveren aan ons stedelijk weefsel. Groenruimte speelt een complexe ecologische en maatschappelijke rol in onze bebouwde omgeving. Ze geeft richting aan de stedelijke ruimte. Ze legt verbanden binnen het ecosysteem en houdt de waterhuishouding op orde. Ze biedt een gedeelde plek aan

mensen van alle lagen en leeftijden en bouwt aan het sociale weefsel van een wijk. Ze zorgt voor verbinding.

Die nood aan verbinding ligt aan de basis van het Openruimtenetwerk Woluwebekken, een landinrichtingsproject waarmee de Vlaamse Landmaatschappij een blauwgroen netwerk uitbouwt in de vallei van de Woluwe en haar zijbeken. Dat gebeurt via deelprojecten in Wezembeek-Oppem, Kraainem en Zaventem die zorgvuldig op elkaar zijn afgestemd en de grote schaal van de stadsregio Brussel koppelen aan de kleine schaal van kwaliteitsvol buurtgroen. Ze vergroten de waterbergingscapaciteit in het gebied, zorgen voor een betere toegankelijkheid, leggen ingekokerde beken bloot, ontharden, hebben aandacht voor waterkwaliteit, erfgoed, recreatie, biodiversiteit en ecologie. Als trekker van dit proces zet de Vlaamse Landmaatschappij in op het verbeteren van de leefomgeving voor bewoners, werknemers en recreanten, en het op elkaar afstemmen van verschillende overheidsinitiatieven, over de gemeente- en gewestgrenzen heen.

Om die brede ambities waar te maken, was er veelvuldig overleg met gemeentes, provincie, Vlaamse overheid, Brussels Gewest, middenveldorganisaties zoals Natuurpunt en de Boerenbond, Regionale Landschappen, actiegroepen en plaatselijke bewoners. Elk masterplan wordt lokaal afgetoetst en geïnspireerd, om zo goed mogelijk aan te sluiten op de kennis en noden van de omwonenden. In het Park Het Zeen werden zo vanuit de gesprekken met de buurt twee asfaltwegen uitgebroken om het park te vergroten. Eén overgedimensioneerde straat werd deels ingenomen door een wandelpad en een Finse piste tussen het groen. Een andere straat, die een sluiproute bediende door de naastgelegen verkaveling, werd geknipt en omgevormd tot een veilige fiets- en wandelverbinding door het park.

De aanpak van de Vlaamse Landmaatschappij begeestert. De gemeente Zaventem, die de eerste fase mee financierde, heeft intussen beslist om zelf het park verder uit te breiden met een tweede fase, gesteund door de Vlaamse Milieumaatschappij en het Agentschap Natuur en Bos. Ook de bewoners kijken intussen anders naar hun eigen woonomgeving. Ze leerden elkaar beter kennen tijdens het brede participatieproces en komen elkaar regelmatig tegen

in hun nieuwe buurtpark. Niet alleen de waterloop werd opengelegd in Park Het Zeen, ook de leefgemeenschap kreeg ademruimte tot diep in de omliggende wijken. De laureaat van de Prijs Wivina Demeester voor de categorie Masterplan koppelt een grootschalige planningsvisie aan intense lokale participatieprocessen, door verschillende beslissings- en beleidsniveaus heen. Zo bouwen we niet alleen aan een robuust en gediversifieerd landschap, maar ook aan een sterke en duurzame gemeenschap.

Stefan Devoldere is decaan van de faculteit Architectuur en Kunst van de Universiteit Hasselt. Hij was van 2011 tot 2015 adjunct Vlaams Bouwmeester en vervolgens waarnemend Bouwmeester tot 2016. Hij was voorzitter van de jury van de Prijs Wivina Demeester 2019. In de jury zetelden verder Lieve Van de Ginste (L.U.S.T. architecten), Jan Vermeulen (burgemeester van de stad Deinze) en Ulrike Lindmayr (Escautville).

Prijs Wivina Demeester 2019

Untitled (prelude), Kinderdagverblijf De Zonnebloem, Mechelen

Laureaat Prijs Wivina Demeester 2019 / Categorie: Kunst in Opdracht / Opdrachtgever: vzw Emmaüs / Kunstenaar: Lotte Van den Audenaeren

Kanunnik Triest Plein, Melle

Nominatie Prijs Wivina Demeester 2019 / Categorie: Architectuur / Opdrachtgever: vzw KARUS / Ontwerp: architecten de vylder vinck taillieu

Huis Perrekes, Geel

Nominatie Prijs Wivina Demeester 2019 / Categorie: Architectuur / Opdrachtgever: vzw Huis Perrekes / Ontwerp: NU architectuuratelier

Woonzorgcentrum De Drie Platanen, Oostende

Laureaat Prijs Wivina Demeester 2019 / Categorie: Architectuur / Opdrachtgever: vzw Sint-Monica / Ontwerp: Bovenbouw Architectuur

Park De Nieuwe Koers, Oostende

Nominatie Prijs Wivina Demeester 2019 / Categorie: Masterplan / Opdrachtgever: Stad Oostende en vzw Sint-Monica / Ontwerp: Catherine Pyck

Park Groot Schijn, Antwerpen

Nominatie Prijs Wivina Demeester 2019 / Categorie: Masterplan / Opdrachtgever: Stad Antwerpen / Ontwerp: Maxwan, Karres en Brands, 1010 en Goudappel Coffeng (masterplan); Buur-Hosper-Bulk-Ara (deelprojecten)

Park Het Zeen, Zaventem

Laureaat Prijs Wivina Demeester 2019 / Categorie: Masterplan / Opdrachtgever: Vlaamse Landmaatschappij / Ontwerp: Multidisciplinair team binnen de Vlaamse Landmaatschappij, onderdeel 'spelen' door BUUR i.s.m. SpeelsR

Park Het Zeen in Zaventem, een onderdeel van het Openruimtenetwerk Woluwebekken. Open en groene ruimte levert een essentiële bijdrage aan het ecosysteem, geeft richting aan de stedelijke ruimte en biedt een gedeelde plek aan mensen van alle lagen en leeftijden. © VLM

Untitled (prelude) van Lotte Van den Audenaeren vormt een podium waarop de ontwikkeling van het kind kan worden gadeslagen, geïnspireerd door het moment waarop het zichzelf, rond de leeftijd van zes maanden, herkent in de reflectie van een spiegel. © Johan Meerbergen

Het Kanunnik Triest Plein vormt een tussenruimte – niet buiten, niet binnen – waar van alles mogelijk is: een sigaret roken, een concert organiseren, therapie sessies houden, een vuurtje stoken. De ruimte is er onaf en voortdurend in verandering. © Filip Dujardin

De Drie Platanen in Oostende is een gebouw met persoonlijkheid, een zeldzaamheid in een zorgsector die doorgaans kiest voor eenheidsworst en generieke architectuuro oplossingen. © Stijn Bollaert

Het echte pronkstuk van Huis Perrekes is de grote tuin die opengesteld wordt voor de buurt. De tuin is het venster op de wereld waar elk huis nood aan heeft. Huis Perrekes zet in op de kracht van een vertrouwde woonomgeving, maar vermijdt tegelijkertijd het isolement. © Stijn Bollaert

Prijs Wivina Demeester voor Excellent Bouwheerschap 2016

Op vrijdag 25 november 2016 werden in het Atelier Bouwmeester te Brussel de laureaten bekendgemaakt van de Prijs Wivina Demeester voor Excellent Bouwheerschap 2016. Voor de editie 2016 konden publieke opdrachtgevers zich kandidaat stellen in drie categorieën: Masterplan, Architectuur-opdracht en Kunst in Opdracht. In totaal werden 23 dossiers ingediend.

In de categorie Masterplan duidde de jury geen laureaat aan. In de categorie Architectuuropdracht nomineerde de jury drie bouwheren, waarvan twee laureaten. De prijs ging naar de Stad Diksmuide voor de renovatie van het stadhuis en de dienst toerisme en naar de Provincie West-Vlaanderen voor het Zwin Natuur Park. Een eervolle vermelding ging naar AG Vespa voor GATE15 in Antwerpen. In de categorie Kunst in Opdracht duidde de jury slechts één laureaat aan, de Gemeente Avelgem voor de artistieke transformatie van de kerk van Bossuit. De projecten tonen aan hoe publieke opdrachtgevers op een uitzonderlijke manier kunnen omgaan met complexe processen en hoe een uitgesproken visie daarbij hand in hand gaat met ontwerpende creativiteit.

De jury was samengesteld uit voorzitter Thérèse Legierse (directeur van De Nieuwe Opdrachtgevers), Oana Bogdan (architect en stedenbouwkundige, Bogdan & Van Broeck), Marc Martens (ir.-architect en ruimtelijk planner, bureau voor architectuur & planning) en Philippe Van Wesenbeeck (ruimtelijk planner en diensthoofd Dienst Stedenbouw en Ruimtelijke Planning van de Stad Gent).

Prijs Wivina Demeester 2016

GATE15, Antwerpen
Nominatie Prijs Wivina Demeester 2016 / Categorie: Architectuur / Opdrachtgever: AG VESPA / Ontwerp: BOB 361 architecten

Stadhuis en dienst toerisme, Diksmuide
Laureaat Prijs Wivina Demeester 2016 / Categorie: Architectuur / Opdrachtgever: Stad Diksmuide / Ontwerp: ONO – architectuur

Kerk Bossuit, Avelgem
Laureaat Prijs Wivina Demeester 2016 / Categorie: Kunst in Opdracht / Opdrachtgever: Gemeente Avelgem / Kunstenaar: Ellen Harvey i.s.m. Silégghem & Partners (architectuur) en Nino Tondat (terrazzovloer)

Natuurpark Zwin, Knokke-Heist
Laureaat Prijs Wivina Demeester 2016 / Categorie: Architectuur / Opdrachtgever: Provincie West-Vlaanderen / Ontwerp: Coussée & Goris architecten

GATE15 in Antwerpen, een huis waar studenten elkaar kunnen ontmoeten, samen kunnen studeren, werken of feesten.
© Stijn Bollaert

Het stadhuis van Diksmuide werd gerestaureerd en kreeg zijn grandeur van weleer terug. © Niels Donckers

De Britse kunstenaar Ellen Harvey transformeerde de oude Sint-Amelbergakerk in Avelgem tot een kunstwerk. De kerk doet dienst als publieke ruimte in open lucht. © Stijn Bollaert

Natuurpark het Zwin in Knokke-Heist kreeg een nieuw bezoekers- en kijkcentrum. De gebouwen brengen een connectie tot stand tussen architectuur, natuur en mens. © Niels Donckers

Anne Malliet

Scholen van Morgen. Vijftien jaar scholenbouw

De inhaalbeweging voor schoolinfrastructuur is bijna rond. Binnen afzienbare tijd zal de DBFM-vennootschap Scholen van Morgen 182 nieuwbouw- en renovatieprojecten hebben opgeleverd. Daarvan zijn er begin 2020 al 163 in gebruik. Anne Malliet, die bij het Team Vlaams Bouwmeester instaat voor de projectbegeleiding van de Scholen van Morgen, blikt terug en evalueert.

Toen Marcel Smets bij zijn aantreden als tweede Vlaamse Bouwmeester in 2005 door toenmalig onderwijsminister Frank Vandembroucke werd aangesproken om hem bij deze grote inhaalbeweging in de scholenbouw te adviseren, was het allesbehalve duidelijk hoe we de architectuurkwaliteit ervan zouden

kunnen waarborgen. Eén miljard euro zou men investeren via alternatieve financiering. Een private partner zou aangesteld worden en instaan voor zowel de financiering, het ontwerp, de bouw als de onderhoudswerken (DBFM), in ruil voor een beschikbaarheidsvergoeding gedurende dertig jaar.¹ Nadien worden de gebouwen kosteloos aan de schoolbesturen overgedragen. Na de aanstelling van de private partner, de financierder, volgde een vrij traditioneel proces met de aanbesteding van de architectuuropdracht, een ontwerpproces dat leidde tot de bouwvergunning, en tot slot de aanbesteding voor bouw en onderhoud. AG Real Estate COPiD trad voor de financierder PNB Paribas Fortis als afgevaardigd bouwheer op. Anders dan

1
Decreet van 7 juli 2006 betreffende de inhaalbeweging voor schoolinfrastructuur. Dit is het project met de naam *Scholen van Morgen*. Momenteel loopt een nieuw DBFM-programma (Design - Build - Finance - Maintain) voor scholenbouw voor circa 550 miljoen euro (Decreet 25 november 2016 betreffende de alternatieve financiering van schoolinfrastructuur via projectspecifieke DBFM-overeenkomsten).

2
Het was sinds A.F. Van Bogaert, *Logica en actie in de scholenbouw* uit 1972 geleden dat een Belgische studie over de architectuur van scholenbouw gepubliceerd werd.

3
De Modelprojecten werden gekozen op basis van hun maatschappelijke ambitie en meerwaarde: rationalisatie van vestigingsplaatsen, een vernieuwend schoolconcept voor een pedagogisch project, andere bestemmingen naast onderwijs, een school als sport- en cultuurcentrum voor de wijk, een duurzaam en milieuvriendelijk schoolgebouw of een participatief project waren aandachtspunten. Het Team Vlaams Bouwmeester startte met de architectenselectie op een moment dat het team van projectmanagers bij AG Real Estate nog in uitbouw was.

wanneer ontwerp, bouw, financiering en onderhoud in één aanbesteding worden samengenomen, liet dit proces nog ruimte voor overleg en bijsturing.

Toch stonden en staan veel architecten kritisch tegenover de bouwcampagne. De vraag of een DBFM-procedure genoeg ruimte laat voor architectuur is inderdaad niet gemakkelijk te beantwoorden.

OO 1916 Woudlucht Heverlee, School Invest, Cuypers & Q, 2016. © Michiel De Cleene

DBFM moet leveren binnen een timing en een budget, en dat is geen sinecure in de bouwrij. Dwang kan wegen op kwaliteit. Voorts kregen ontwerpers te maken met zeer omvangrijke contracten en dienden ze in de ontwerpfase meer werk te leveren, zeker in de eerste fase, terwijl de vergoeding niet aangepast was. Bovendien had de aannemer een grote impact op de uitvoeringswijze. De architecten beperkten zich immers tot een 'prestatiebestek'. De zogenaamde kleine 'd', een gedeelte van de 'D' van het design, lag dus in handen van de aannemer, weliswaar binnen de beperkingen van de bouwvergunning. Door de aparte aanbesteding van ontwerp en bouw zou je kunnen zeggen dat de voordelen van het werken in bouwteam

met architect en aannemer, of het afstemmen van het architectuurconcept op de uitvoerbaarheid, gemist werd.

Onderzoek, Open Oproep en Studio Open School

Vanwege de constructie met een gedeeld opdrachtgeverschap wilde het Team Vlaams Bouwmeester in eerste instantie vooral inzetten op het sensibiliseren, informeren en versterken van de gebruiker, met name de schoolbesturen. De juridische en technische voorbereidingen vergden tijd en de financiële crisis maakte dat de private partner pas in juni 2010 aan zet was. Voor de voorbereiding van de projecten kon die tijd goed benut worden. De Universiteit Gent voerde een onderzoek uit dat resulteerde in de publicatie *De school als ontwerp-opgave. Schoolarchitectuur in Vlaanderen 1995-2005*.² De auteurs stelden vast dat de kwaliteit van recente schoolgebouwen te wensen overliet, en weten dit aan een gebrekkige of zelfs geheel ontbrekende voorbereiding. Een schoolproject is in eerste instantie slechts een bouwbehoefte. Als een school zich geconfronteerd ziet met verouderde gebouwen of een groeiend leerlingenaantal, kan de school zich op de wachtlijst inschrijven met een te realiseren oppervlakte volgens de fysische normen. Zo'n oppervlaktecijfer gerelateerd aan het aantal leerlingen maakt echter nog geen project. De schoolgebouwen die het resultaat waren van een Open Oproep, werden in de studie wel meer gewaardeerd. De onderzoekers schreven dit toe aan de selectieprocedure, waarbij vijf architecten concurrerende concepten indienen voor de opdracht. Samen betekenen die concepten een ruimtelijke verkenning van de opgave, een ontwerpend onderzoek dat het ontbrekende voortraject enigszins compenseert.

Op vraag van Marcel Smets werd naast de adviesfunctie ook de mogelijkheid om Modelprojecten te realiseren in het programma van Scholen van Morgen ingeschreven. Voor 24 dergelijke Modelprojecten werden de architecten geselecteerd via de procedure van de Open Oproep.³ Voor de resterende honderdvijftig dossiers werd een minicompetitie georganiseerd, zonder kwalitatieve voorselectie zoals dat in de Open Oproep gebeurt en met een bundeling van opdrachten in clusters. In de minicompetitie werd met een

pool van ontwerpteams gewerkt en werd bij meer dan vijf aangemelde kandidaten een loting gedaan.

Omdat we als klein team met bijna tweehonderd schooldossiers geconfronteerd werden, wilden we met Studio Open School⁴ helpen de vakwereld beter vertrouwd te maken met scholenbouw. Alle architectuuropleidingen van Vlaanderen, meer dan vijfhonderd studenten en hun docenten, hebben tijdens twee academiejaren gewerkt op concrete sites en opgaves. De studentenontwerpen vormden de eerste visualisaties en waren belangrijk in het gesprek over de mogelijkheden en beperkingen dat tot een projectdefinitie leidt. Voor de uitbreiding van het Emmaüsinstituut in Aalter⁵ werd zelfs een tentoonstelling gemaakt en een publieksprijs toegekend aan een concept, dat de kiem bevatte van het uiteindelijke bouwproject. Voor het project Woudlucht in Heverlee maakten de studentenontwerpen definitief duidelijk dat het onrealistisch was om de bestaande gebouwen te behouden, gezien de nood aan een verdubbeling van de oppervlakte. De bestaande gebouwen lieten amper ruimte op de site en behoefden zelf ook een grondige renovatie, zodat uiteindelijk werd geopteerd voor sloop en nieuwbouw.⁶

Nog voor de architecten aan de slag gingen, waren de studenten culturele antropologie van professor Rik Pinxten (UGent) begonnen met het bevragen van directies, leerlingen, leerkrachten en buurtbewoners over hun verwachtingen over het bouwproject. Ook dit leidde tot nieuwe inzichten en zorgde in het geval van KTA1 in Oostende zelfs voor het verplaatsen van een project naar een andere schoolsite. Omdat een uitbreiding van de school met een theatergedeelte niet in de omringende woonwijk geaccepteerd werd, besliste het Gemeenschapsonderwijs het project toe te voegen aan de site Ter Zee. Er ontstond een groter project met heel wat meer mogelijkheden voor breed naschools gebruik.

Masterplannen en hergebruik in scholenbouw

Marcel Smets pleitte ook voor enkele voorafgaande masterplannen. We konden een budget beschikbaar stellen voor sites waar we een voorbereidende studie zinvol achtten. De inrichtende machten of de gemeente dienden bij te passen.⁷ Op die manier werden

voor negen sites haalbaarheidsstudies opgemaakt.⁸ Het ontbrekende voortraject kon voor sommige projecten worden toegevoegd. Voor de scholencampussen in Peer en Beringen kon een stedenbouwkundige visie ontwikkeld worden voor de nieuwe locaties, zodat de architectuur van de grote nieuwe school deel zou uitmaken van de gemeente en een geslaagde publieke ruimte zou opleveren. Tegelijkertijd werd in het masterplan gezocht naar een herbestemming voor de oude sites die men zou verlaten. Voor de scholen in Beringen zocht het ontwerpteam ook naar de meerwaarde van de samenvoeging van de verschillende scholen. Dit hielp om de drie bovenbouwscholen, TSO, BSO en ASO te verenigen in wat vandaag het Spectrumcollege heet. Op die manier drukt de architectuur alvast de gelijkwaardigheid uit van de verschillende richtingen en zorgen de gedeelde ruimtes zoals sporthal, refter en open leercentrum voor ontmoetingen tussen de leerlingen. Op termijn kunnen zo wellicht de mentale schotten tussen richtingen verdwijnen en zal de genderstereotiepe opdeling van zorg en technische richtingen vervagen.⁹

Voor een ander project, Sint-Lievenspoort in Gent, werden de ambities opgetild tot een Modelproject. Op die site zou een negentiende-eeuws klooster gesloopt worden om een nieuwe school voor buitengewoon onderwijs te realiseren. Die sloop was de reden waarom het niet als Modelproject was aangeduid. De niet-beschermde neogotische baksteenbouw uit 1873 bleek nog goed herbruikbaar. Er werden een glazen gang en een polyvalente ruimte in het kloosterhof toegevoegd. Het resultaat is een schoolgebouw met lichte, hoge lokalen en een bijzondere turnhal in de oude kapel, dat met een *Arch School Award* werd bekroond.

Voor twee andere Modelprojecten werd een bestandsanalyse opgemaakt. Voor het Atheneum in Koekelberg maakte de studie duidelijk dat geopteerd kon worden voor hergebruik en niet voor een vervangingsbouw. In Antwerpen op de site Cadix verschaftte dit inzichten om de beschermde scholen van stadsarchitect E. Van Averbeke en de aangrenzende CAD-loodsen te hergebruiken. Hergebruik van gebouwen spaart niet alleen grondstoffen, het reduceert ook afval en transport. Toch is het omwille van grotere risico's niet vanzelfsprekend

4

Behalve Studio Open School werden diverse andere initiatieven zoals de schoolreizen i.s.m. VAI, de ABC-studioclass, de bijdrage in de publicatie *De school als bouwheer*, het eerste Dossier en het eerste *Cahier* van de Vlaams Bouwmeester stonden in het teken van scholenbouw. Naast architectuurontwerp werden ook fotografie door studenten van het KASK in Gent en interieurvormgeving (designopleiding Kortrijk) betrokken.

5

Op www.scholenbouwen.be zijn in de rubriek 'schoolvoorbeelden' bijna honderd projecten geïllustreerd en toegelicht, waarvan 22 projecten van Scholen Van Morgen onder de zoekterm DBFM.

6

Daardoor verhoogde het bouwprogramma voor dit project aanzienlijk en werd een ander project van GO! uit de bouwcampagne geduwd.

7

50% van de kosten werd gedragen door het daarvoor door de minister beschikbaar gestelde budget van 250.000 euro, 50% werd door de gemeente/schoolbestuur gedragen. GO! financierde zelf een aantal masterplannen. Eens de afgevaardigde bouwheer was aangesteld kon nog één extra masterplan worden gerealiseerd voor Tienen. De financiering was geen probleem meer, want die werd verrekend in de beschikbaarheidsvergoeding, maar de afspraken rond timing lieten geen ruimte meer om nog voor andere sites andere masterplannen uit te voeren.

8

Universiteit Gent evalueerde de masterplannen: www.scholenbouwen.be/masterplannen-in-scholenbouw

9

Zie ook: www.scholenbouwen.be/sites/default/files/PU_VLBM_dossierscholenbouw.pdf

OO 1919 Koninklijk Atheneum Koekelberg, School Invest, Bogdan Van Broeck architecten, 2018. © Stijn Bollaert (boven); Michiel De Cleene (links)

om hergebruik, laat staan de zorg voor beschermd erfgoed, in een DBFM-project om te zetten. Ook het Merksemse project, dat een kasteel uit 1850 in een park renoveerde tot een schoolgebouw van 2468 m² voor het Groenendaalcollege, vergde extra inspanningen en tijd. Beide dossiers vereisten een supplement op de financiële norm van de scholenbouw. Voor het Groenendaalcollege bedroeg dit 282,50 euro extra per m². Voor het Cadix-project betekende dit slechts een meerkost van 69,23 euro per m² voor de 10.684 m² renovatie in dit 24.073 m² grote project. Een sterke prestatie binnen de gangbare restauratiepraktijk!

Het project van het Sint-Franciscus-college in Heusden-Zolder is een typische opgave in het Vlaamse scholenlandschap.¹⁰ Het is een historisch gegroeid school- en kloostercomplex in de groene wijk Berkenbos, waar nu alle studierichtingen verenigd werden. De bestaande campus moest daardoor ineens 600 leerlingen meer kunnen opvangen. Een aanzienlijke uitbreiding met 10.000 m² maakte een doordachte

aanpak noodzakelijk, waarbij renovatie, sloop en nieuwbouw voor een opwaardering van de volledige campus zorgden. Een gelukkige zaak dat deze aanpak binnen dit traject mogelijk was. Net als Gent en Koekelberg bleef dit project binnen de financiële norm.

Voorafgaandelijk huiswerk werd gemaakt door de scholengroep DPSA in Kortrijk. De herschikking van het onderwijsaanbod koppelde men aan een langetermijnvisie op het eigen patrimonium. De Universiteit Gent analyseerde de bouwkundige toestand en bracht in kaart hoe het studieaanbod kon worden ingepast. Door het onderwijskundige en het bouwkundige masterplan te integreren, kon men het aantal vestigingsplaatsen reduceren. Vijf bouwprojecten op drie locaties zetten vervolgens dit masterplan om tot wat vandaag het Guldensporen-college is.

DBFM is risicomanagement. Men gaat ervan uit dat de risico's bij die partijen worden gelegd die het best geplaatst zijn om ze te beheersen. In principe is het de bouwende partij die het risico van renovatie

10

Hier werd geen voorafgaand masterplan gemaakt, maar zorgde architectenbureau Stramien voor een integrale aanpak.

11

Evaluatie Scholen Van Morgen, AGION 2019, www.agion.be/evaluatie-rapport-scholen-van-morgen-0

OO 2019 Ursulinen Mechelen, School Invest, label architecture, 2019. © Tim Van de Velde

kan beheersen en sturen, maar DBFM-formules vermijden risico's als het kan om gemakkelijker binnen het vooropgestelde budget en timing te blijven. Degelijke kennis over het gebouw kan helpen om die risico's beter in te schatten.

Scholen en kernversterking

Enkele middelbare scholen in een stedelijke context waren Modelprojecten omdat ze belangrijk zijn voor een levendig, multifunctioneel stadscentrum. Scholen die groeien kunnen zich vaak moeilijk handhaven omdat er in een stedelijke context nauwelijks ruimte is voor uitbreiding. In Mechelen was dit zowel voor de Ursulinen als voor de Technische Scholen het geval. Beide scholen beslaan een groot deel van een bouwblok en uitbreiding was alleen mogelijk door gedeeltelijke sloop en vervangbouw. In beide projecten werd duidelijk dat de noodzakelijke verdichting op weerstand stuit. Ook dit vraagt tijd voor overleg en soms ook voor een proces met omwonenden. Uitwijken naar de stadsrand zou een heel andere mobiliteitsvraag betekenen voor honderden scholieren. Ook de financiering van de scholenbouw stimuleert het stedelijk en kernversterkend bouwen niet. De financiële norm voor scholenbouw houdt, anders dan deze voor sociale woningbouw, geen rekening met het gegeven dat stedelijk bouwen – een bouwverf op een beperkt schooldomein dat ook nog eens in gebruik is – duurder is.

Scholen en woningbouw

Het Koninklijk Atheneum Pro Technica in Halle beschikte over twee ruime terreinen aan de Broekborre. Op de boven-campus had het recente ateliers en werkplaatsen, maar op de beneden-campus stonden aftandse paviljoenen. Op vijf minuten loopafstand van het station leek de site geschikt voor verdichting. Een masterplan gaf aan dat alle nieuwe gebouwen op de boven-campus een plaats konden krijgen, behalve de nieuwe sporthal. Door de inplanting daarvan aan de andere straatzijde wordt het naschoolse gebruik door de buurt vergemakkelijkt. Op het vrije terrein kan nog een woonontwikkeling maar ook een trapveldje of groen komen.

In een stedelijke context zouden scholen in combinatie met woningbouw vaak kunnen bijdragen tot verdichting en meer gemengde wijken. Woningen bovenop een school waren

echter in deze campagne niet mogelijk. Op de site Cadix werd een woonontwikkeling wel op een intelligente manier ruggelings met de nieuwe technische school gecombineerd. Door af te wijken van de traditionele blokrandbebouwing is er geen hinder door een gedeeld binnenhof en kunnen er meer woningen gerealiseerd worden met zicht op het dok. Indien we werk willen maken van minder ruimtebeslag in Vlaanderen, dan zullen we genoodzaakt zijn terreinen te delen en bestemmingen te stapelen. Een school op de begane grond van een woonontwikkeling met gedeeld gebruik van de buitenruimte zal door de complexiteit van meerdere opdrachtgevers wel eerder een PPS- en geen DBFM-project zijn. Het lijkt zinvol de gepaste financieringsmodellen in te zetten in functie van de maatschappelijke noden.

Tot slot de vraag wat vatbaar is voor verbetering. Er is zeker heel wat budget gegaan naar 'overhead' en naar dubbel studiewerk door de eigen studie bureaus van de aannemers, maar een project van deze omvang vergt projectmanagers en omkadering. De nauwgezette toepassing van de regelgeving – denk maar aan liften voor de toegankelijkheid – en het toenevende aandeel van de technieken in de bouwkost gebruiken alle marges op. Vooral de kleinere projecten hebben dit gevoeld, en besparingen in de uitvoering hadden veel impact op het eindresultaat. In grotere bouwcampagnes speelde het schaalvoordeel. Grote projecten zijn beter geschikt voor DBFM, zoals ook het verschil in meerkost bij het Groenendaalcollege en Cadix aangeeft. Misschien is eenzelfde financiële norm voor grote en kleine projecten niet realistisch en moet men ook een correctie voor binnenstedelijke projecten hanteren.

In september publiceerde AGION een evaluatierapport van de inhaalbeweging scholenbouw.¹¹ Daaruit blijkt dat de Modelprojecten 1,2% minder kosten dan het gemiddelde. Wat de onderhoudskost betreft scoren ze met -5,7% nog beter dan het gemiddelde. Aangezien heel wat Modelprojecten ook renovatieprojecten zijn, zoals Antwerpen Cadix, Koekelberg KTA, Kortrijk Guldensporencollege, Merksem Groenendaalcollege, en er ook enkele inbreidingsprojecten in moeilijke stedelijke condities bij zijn, zoals Mechelen Ursulinen en Technische Scholen Mechelen, of op kleinere

OO 1924 Basisschool Klim Op Vilvoorde, School Invest, PT architecten, 2016. © Michiel De Cleene

OO 1921 Basisschool VBS Lebbeke, School Invest, Compagnie O, 2016. © Michiel De Cleene

OO 1917 Basisschool Boom Park, School Invest, Areal architecten, Gebotec, Deflander, 2016. © Michiel De Cleene

OO 1923 Groenendaalcollege Merksem, School Invest, Hub, 2018. © Michiel De Cleene

schaal in Boom Parkschool en in Duffel basisschool 't Kofschip, is dit een mooi resultaat. Minpunt is dat bij de bevraging van de stakeholders slechts 63% tevreden is over de samenwerking met de Vlaamse Bouwmeester en dat men aangeeft dat de Bouwmeester soms iets te passief was. Het gegeven dat 33% van de respondenten de samenwerking met de Vlaamse Bouwmeester niet kan beoordelen, stemt ook tot nadenken. Onze rol was zeker het grootst in het begin van het proces en dus misschien al wat vergeten. Bovendien konden we met het kleine team van drie mensen niet aan alle vragen voldoen, zeker niet op het moment dat de inhaalbeweging op volle snelheid draaide. Daarenboven legde Peter Swinnen in het volgende mandaat als Vlaams Bouwmeester andere accenten, waarbij de werking voor scholenbouw werd afgebouwd. Anderzijds toont de bevraging aan dat de tevredenheid over het werk van de architect (84%) en de samenwerking met de architect (83%) gemiddeld het grootst is. De architectenselectie zat dus goed.

De nood in de Vlaamse scholen is hoog en de middelen zijn beperkt. Het is voortdurend zoeken hoe we binnen de financiële beperkingen toch genereuze schoolgebouwen kunnen realiseren. Veel historisch gegroeide schoolsites vereisen maatwerk. Vraagstukken van reorganisatie en reconversie moeten goed worden voorbereid en vragen een doordachte keuze voor reguliere financiering, DBFM of PPS. Scholen van Morgen was een professionele partner die de schoolbesturen veel uit handen nam en de procedure slaagde erin complexe opgaven tot een goed einde te brengen. Een aantal complexe renovatieprojecten zijn zonder meer grensverleggend qua haalbaarheid voor DBFM. In een nieuwe inhaalbeweging scholenbouw, die gestart is en waarvoor circa 550 miljoen euro is uitgetrokken, zullen ontwerp, bouw en financiering in één keer worden aanbesteed. Dan blijft er nog veel minder tijd voor overleg en ruimte voor bijsturing. Een gedegen voorbereiding en een professioneel schoolbestuur worden dan nog belangrijker. De mogelijkheid om écht te werken in een bouwteam kan dan weer een kans zijn voor efficiëntie door van meet af aan het concept goed op de realisatie af te stemmen en door te kijken op welke onderdelen bespaard kan worden om op andere meer kwaliteit te realiseren.

De inhaalbeweging heeft vooral aangetoond dat Vlaanderen investeert in scholenbouw en dat er binnen de financiële en fysieke normen van de scholenbouw veel vrijheid is om een pedagogisch schoolproject een gepaste architecturale vorm te geven. Nu er zoveel scholen gerealiseerd zijn, hoop ik dat schoolbesturen ambitieuzer durven zijn op pedagogisch vlak en architecten zullen uitdagen om de school van de toekomst in dialoog te helpen realiseren. Het is dan weer aan de architecten om te bewaken dat de gebouwen duurzaam zijn en de tijd zullen trotseren, zoals heel wat historisch schoolpatrimonium dat vandaag nog steeds goed wordt gebruikt.

Anne Malliet is architect en werkt sinds 2001 bij het Team Vlaams Bouwmeester.

OO 1925 Basisschool 't Kofschip
Duffel, School Invest, Peter Kint,
A.J. Philippe, Pieter Walraet,
2017. © Michiel De Cleene

Birgit Cleppe

Meesterproef 2017. Erfgoed en Herbestemming

Voor de tiende keer in achttien jaar liet de Meesterproef in 2017 jonge, beloftevolle ontwerpers los op een aantal uitdagende projectsites. De ontwerpwedstrijd van de Vlaamse Bouwmeester richt zich specifiek op pas afgestudeerde architecten. Voor de winnende ontwerpers is de Meesterproef niet alleen een kans om een eerste opdracht te realiseren, maar ook om fundamentele ervaring op te doen met publieke opdrachten.

De opdrachtgevers van hun kant kunnen creatieve ideeën en nieuwe inzichten putten uit het jeugdige enthousiasme. Ze worden hierin begeleid door ervaren projectregisseurs. Met hun expertise in onderwijs en praktijk helpen zij de geestdrift van de jonge ontwerpers resoneren met de ambities van publieke bouwheren. De Meesterproef stuurt bovendien aan op samenwerkingen met beeldende kunstenaars.

In essentie week de editie 2017 niet veel af van de voorgaande. Toch zijn er een aantal opmerkelijke verschillen. Er werd afgestapt van de traditie om de projectsites in één centrale 'gaststad' te zoeken. In plaats daarvan richtte de Meesterproef 2017 zich op één thema: Erfgoed en Herbestemming. In een steeds verder volgebouwd Vlaanderen is een innovatieve omgang met ons bestaand patrimonium fundamenteel. Een weldoordachte herbestemming is vaak de beste garantie tot duurzaam behoud en beheer van waardevol erfgoed.

Voor deze editie werd een samenwerking opgezet tussen het Team Vlaams Bouwmeester en het Agentschap Onroerend Erfgoed. Met die samenwerking willen de Vlaamse Bouwmeester en het Agentschap jonge architecten en beeldende kunstenaars introduceren in de wereld van onroerend erfgoed. De inspiratie van jonge ontwerpers kan de blik op erfgoed verruimen en

het verschil maken voor de activering van beschermde sites. De erfgoedproblematiek is voor veel pas afgestudeerde architecten nog onontgonnen terrein. Daarom werd er voor de deelnemers aan de Meesterproef een inspiratieweek georganiseerd met thematische lezingen, workshops, debatten en plaatsbezoeken. De kunstcel, die de Bouwmeester ondersteunde bij het beleid en de praktijk van kunst in opdracht¹, schakelde curator Evelien Bracke in als adviseur. Zij maakte een selectie van jong artistiek talent dat vanaf de inspiratieweek hetzelfde parcours doorliep als de ontwerpers en voorstellen indiende voor de kunstintegratie op de sites.

De selectie van zes herbestemmingsprojecten resulteerde in een divers palet aan ontwerp opdrachten, gaande van een modernistisch buitenzwembad tot een neogotische duiventil. Samen met de erfgoedconsulenten, de toekomstige bouwheren en de projectregisseurs werden voor alle sites herbestemmingsopdrachten en projectdefinities uitgeschreven.

Voor deze editie van de Meesterproef werd ook de procedure tot kandidaatstelling aangepast. Vroeger werden de deelnemende architecten voorgedragen door de instellingen waar ze afstudeerden. De Meesterproef 2017 stond daarentegen open voor alle architecten die in 2014, 2015 of 2016 afstudeerden. Meer dan honderd ontwerpers stuurden een motivatiebrief en portfolio in. Veertig van hen mochten in april deelnemen aan de inspiratieweek, waar ze konden kennismaken met de projectregisseurs en de opdrachtgevers van de zes geselecteerde projectsites. Op basis van hun visienota stroomden uiteindelijk achttien architecten en vijf kunstenaars door naar de eigenlijke wedstrijd fase. Tijdens een werkweek in het Atelier Bouwmeester werkten ze een schetsvoorstel uit. Ze kregen begeleiding en ondersteuning van een projectregisseur, de erfgoedconsulent en de opdrachtgever. Kunstenaars konden hun kandidatuur volledig autonoom indienen. Op die manier konden 'gedwongen huwelijken' met ontwerpers vermeden worden. Op het einde van de werkweek werden alle voorstellen aan een jury voorgelegd. Die bestond uit vertegenwoordiging van de opdrachtgever, bijgestaan door de projectregisseur, de erfgoedconsulent, Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck, Miek Goossens, die als extern deskundige het

Agentschap Onroerend Erfgoed vertegenwoordigde, en curator Evelien Bracke.

De tumuli van Heers

In het glooiende landschap van Heers liggen twee Gallo-Romeinse grafheuvels, allebei eigendom van de provincie Limburg. De opdracht van de Meesterproef vroeg een herwaarderingsproject dat de tumuli beter zou ontsluiten voor het publiek, maar ze tegelijk in hun serene waardigheid zou laten. Het ontwerp moest ook een meerwaarde betekenen voor de gebruikers van het bestaande fietsroutenetwerk en een rol opnemen binnen het educatief programma van het Gallo-Romeins Museum in Tongeren. Hierbij kon de benadering van beide sites verschillen, aangezien ze een ongelijke beheers- en bewaargeschiedenis doormaakten. De grafheuvel van Vechmaal is zo goed als onaangeroerd gebleven en bevat vermoedelijk nog archeologisch erfgoed. De tumulus van Gutschoven werd voor onderzoek in het verleden deels afgegraven en is nadien gereconstrueerd.

De frictie tussen de funeraire betekenis van de heuvels en de toeristische ambities van de provincie was een extra uitdaging voor de ontwerpers. Bij het voorstel van kunstenaar Elise Eeraerts staat vooral de heractivering van het begrafenisritueel centraal. Zij wil de plek als begraafplaats opnieuw aansluiting laten vinden bij de lokale bevolking. Daarvoor ontwikkelt ze een nieuw ritueel, gelinkt aan de twee tumuli. Dat ritueel ontdebelt 'de uitvaart' in een materieel aspect, het verdwijnen van de lichamelijke resten, en een mentaal aspect, het herinneren van de overledene. Elke site moet een van die twee aspecten belichamen. Voor het 'verdwijningsaspect' wil Eeraerts in Gutschoven een gangpad in de heuvel graven volgens een achthoekig grondplan, wat een eeuwenoude en wereldwijde associatie met funeraire architectuur oproept. De kunstenaar verwees onder andere naar de Basilica di San Vitale in Ravenna en de Sule Pagode (Stupa) van Yangon in Myanmar. Tijdens het ritueel voltrekt zich een verbrandingsproces in het gangpad waarbij een keramisch aandenken voor de overledene wordt gebakken. De nabestaanden kunnen toekijken hoe de rook uit de heuvel begint op te stijgen en kunnen het object nadien meenemen om het bij te

¹ De kunstcel werd in 1998 opgericht binnen de Vlaamse overheid en werd in 1999 deel van het Team Vlaams Bouwmeester. Vandaag is de kunstcel, onder de nieuwe naam platform Kunst in Opdracht, ondergebracht binnen het Departement Cultuur, Jeugd en Media.

De tumuli van Heers. In het voorstel van kunstenaar Elise Eeraerts staat de heractivering van het begrafenisritueel centraal. Bij de grafheuvel van Vechmaal tekent ze een herdenkingsmuur. De wandeling tussen beide tumuli maakt deel uit van het ritueel. © Elise Eeraerts

zetten in een herdenkingsmuur die zich bij de tumulus van Vechmaal bevindt. Eeraerts voorziet langs één zijde van het terrein in Vechmaal een ranke wandconstructie met nissen die als een honingraat opgevuld kunnen worden. De andere zijden van het terrein rond de heuvel worden afgeboord met een ha-ha, een soort steile gracht die de heuvel ontoegankelijk maakt zonder dat de visuele continuïteit verstoord wordt. Eeraerts wil ook de wandelafstand tussen de twee locaties actief in het ritueel inzetten als louterend reflectiemoment tussen het fysieke verdwijnen en het bijzetten van het aandenken in de herdenkingsmuur. Ze probeert de symbolische geladenheid van de tumuli opnieuw te activeren met een uniek en gevoelig voorstel dat beide heuvels niet alleen fysiek maar ook mentaal met elkaar in verbinding brengt. Haar ingrepen betekenen zeker voor de lokale bevolking een meerwaarde, maar kunnen ook voor toeristen poëtische rustpunten op hun wandeling of fietstocht worden.

Herbestemming van de duiventil van Hof ter Beke, Wilrijk

Het Hof ter Beke in Wilrijk was oorspronkelijk een acht hectaren groot, rustig gelegen landgoed met lusthof in de zuidrand van Antwerpen. Nu zit het domein volledig ingesloten tussen bedrijventerreinen en baanwinkels en wordt het afgezoomd door de A12, een van de drukste invalswegen van Antwerpen. Het kasteelgebouw op de site is recent als feestlocatie herbestemd. Hiervoor werd op het noordwestelijke deel van het domein een tijdelijke parking voor zeventig wagens aangelegd. Uitgerekend dit kwadrant wordt begrensd door de neogotische muur met serre en duiventoren die onderwerp waren van deze Meesterproef. Het bouwsel is eigendom van het autonoom gemeentebedrijf AG Vespa en bevindt zich gedeeltelijk binnen de afbakening van een beschermd dorpsgezicht. Uit historische kaarten valt op te maken dat de oostelijke helft van het domein gebruikt werd als kasteelpark en de westelijke helft dienst deed als nutstuin met boomgaarden, moestuinen, een boerderij

en nog andere kleine dienstgebouwen zoals stallen en een schuur. De bouw van de serre met duiventoren op het einde van de negentiende eeuw moet in die context gezien worden.

Charlotte Ardui ziet de duiventil als een aanleiding om de volledige open ruimte in de westelijke helft van het domein in te richten als een hedendaags 'hof van plaisantie' met kleine tuinpaviljoenen (*follies*) en nuts-tuinen. Naast het loofbos rond het kasteel schept ze een tweede sfeer op het domein. Door de tienjarige concessie voor de parking faseert ze haar ontwerp. In een eerste fase richt Ardui zich op de muur met duiventoren. Langs de muur voorziet ze een strook 'productielandschap' met moestuinen. In een van de voormalige serres komt een eetstalletje dat ook door de gebruikers van de KMO-zone naast het domein kan worden bezocht. Om het gesloten en omarmende karakter van de muur te behouden, maakt Ardui slechts drie minimale openingen in de muur. Een eerste verbindt het domein met de achterliggende bedrijfzone. Een tweede verschaft toegang tot de duiventil, die via een trapmeubel beklommen kan worden. Bovenin wordt het torentje tegelijk uitkijktoren en tweepersoonscongresruimte. De laatste opening in de wand fungeert als 'uitstalraam' voor het eetstalletje. Met haar terughoudende ingrepen behoudt Ardui het dienende karakter van het bouwsel, en laat ze het torentje in al zijn pittoreske eigenheid over het domein uitkijken.

In een tweede fase breidt Ardui haar actieterrein uit. Ze voegt een grid met enkele nieuwe *follies* toe aan de open ruimte die vrijkomt wanneer de parking eenmaal verplaatst is: een prieel als verpoosruimte, een waterbuffer, een picknickplek. Daarbij integreert ze de reeds aanwezige elementen zoals de hoeve, de woning en de toegangs-dreef naar het kasteel. Door de paden niet op de structuur van het grid, maar langs de meest logische looplijnen tussen de verschillende elementen te leggen, creëert ze een speelse parkomgeving die ruimtelijk aantakt op het loofbos rond het kasteel en in al zijn diversiteit een meerwaarde kan bieden voor een heterogene groep gebruikers op en rond de site.

Het uiteindelijk parkontwerp van Charlotte Ardui zou in die zin prima kunnen inspelen op het project van kunstenaars

Katinka de Jonge. Zij beoogt een participatief vooronderzoek, dat de ontwerpers kan inspireren. Enerzijds wil ze de duiventilconstructie op de mentale kaart van de vele uiteenlopende gebruikers van de plek plaatsen. De bezoekers van het kasteel, de landbouwer op het terrein, de klanten in de pizzatent om de hoek, de chauffeurs van transportbedrijf Essers, de bestuurders op de A12: zij lijken het bakstenen kleinood amper te kennen. Daarnaast wil De Jonge gesprekken initiëren tussen de verschillende gebruikers. Wat moet er met de duiventil gebeuren? Waarom is de muur belangrijk?

Om de voortgang van de gesprekken in de ruimte aanwezig te stellen, wil De Jonge communicatiestrategieën ontwikkelen die taaleigen zijn aan de plek. Zo stelt ze een groot billboard voor langs de A12 met quotes uit die gesprekken. Uitspraken als 'Van mij mogen ze ervan maken wat ze willen, maar niet afbreken!' of 'Die denken dat dat allemaal vanzelf gaat', moeten de bestuurders op de

Kunstenaars Katinka de Jonge wil de duiventoren van Hof ter Beke op de mentale kaart zetten van de vele uiteenlopende gebruikers van de plek. Langs de A12 plaatst ze billboards met quotes uit gesprekken met voorbijgangers, bezoekers en omwonenden. © Katinka de Jonge

De duiventoren van Hof ter Beke in Wilrijk. Architecte Charlotte Ardui grijpt de neogotische muur met duiventoren aan de rand van het lusthof in Wilrijk aan als een aanleiding om de open ruimte in te richten als een hedendaags 'hof van plaisantie' met tuinpaviljoenen en nutstuinen. © Charlotte Ardui

A12 nieuwsgierig maken. Zo wil De Jonge hen naar haar website lokken, waar ze enerzijds meer informatie over het bouwsel verschaft en anderzijds ook een debat over de plek op gang wil brengen. Door de concessie van de parking wordt de herbesteding van het domein voor tien jaar geblokkeerd. In haar voorstel buigt De Jonge deze beperking om tot een opportuniteit die ruimte en tijd schept om een bewustwordingsproces op gang te brengen en de vele verborgen, vaak disparate verwachtingen, meningen en claims op de site scherp te stellen.

't Susterhuus in Wervik. Architecten Philippe Breels, Bram Denkens en Jona Moereels maakten een masterplan op voor een inclusief woonproject voor personen met een verstandelijke beperking. De oude kloosterkapel wordt omgevormd tot een polyvalente ruimte die de wisselwerking bevordert tussen bewoners en buurt. © Philippe Breels, Bram Denkens en Jona Moereels

Herbesteding van de kloosterkapel 't Susterhuus, Wervik

Zorginstelling De Lovie plant een inclusief woonproject op haar site 't Susterhuus in het centrum van Wervik. Hiervoor nam ze investeringsmaatschappij ION onder de arm. Bedoeling is nieuwe wooneenheden te bouwen waar personen met en zonder verstandelijke beperking kunnen samenleven. Op het domein staat ook een beschermd kapel, waarvan het classicistische interieur door houtwormproblemen volledig ontmanteld werd. De opdracht van de Meesterproef bestond er niet alleen in voorstellen te formuleren voor de herbesteding van de kapel tot polyvalente ontmoetingsplek. De ontwerpers dienden ook een masterplan uit te werken voor de totale inrichting van de voormalige kloostersite. Hoe kan de kapel de wisselwerking tussen

de verschillende bewoners en de buurt bevorderen? Op welke manier kan de site als centrale groene ruimte in het centrum van Wervik ook voor andere gebruikers toegankelijk gemaakt worden? Hoe verhouden de nieuwe woontiteiten voor inclusief en begeleid wonen van De Lovie zich tot de andere woontiteiten van ION, en tot het Wervikse stadscentrum?

De drie deelnemende ontwerpers Philippe Breels, Bram Denkens en Jona Moereels besloten de handen in elkaar te slaan en hun drie verschillende scenario's als team voor te stellen. Aan de hand van drie volumestudies onderzochten zij verschillende schakelingen tussen de woonprogramma's van ION en De Lovie, de mogelijkheden om de kapel tot polyvalente ruimte om te vormen en haar verhouding tot de nieuwe collectieve ruimtes die op de site voorzien worden.

In een eerste voorstel fungeert de kapel, samen met een losstaand volume in het midden van de kloostertuin, als scharnier tussen de woonprogramma's van De Lovie en van ION. De wooneenheden worden respectievelijk in de bestaande kloostergebouwen en in nieuwe volumes aan de noordzijde van het terrein ondergebracht. De inplanting van het nieuwe volume genereert ook een opsplitsing van de kloostertuin. Een meer intiem gedeelte wordt omarmd door de voormalige kloostergebouwen en de kapel, en een meer open gedeelte ten noorden van de kapel zoekt met enkele openingen in de kloostermuur toenadering tot het stadsleven van Wervik.

Een tweede voorstel gebruikt de bestaande kloostermuur als structurerend element. Nieuwe bouwvolumes worden als plaatselijke verdikkingen van de muur langs de perceelsgrens ingepast. De muur geeft aanleiding tot een lineair circulatietraject waar de ruimtes voor wonen en collectieve activiteiten, dus ook de kapel, afwisselend op aantakken. Het plan versterkt de bestaande ruimtelijke structuur met kloostertuin als het centrale groene hart van de plek door een nieuwe noordelijke vleugel toe te voegen die de omarming van de bestaande zuidelijke vleugel vervolmaakt.

In een derde voorstel wordt de zuidzijde van de kapel opengewerkt en geflankeerd door een nieuw volume met luifel. In dit scenario wordt de site rigoureuus opgesplitst:

De leegstaande noordvleugel van de hoeve van Wortel-Kolonie.
© Tim Van de Velde

In een oude vierkantshoeve op Wortel-Kolonie, ooit een kolonie voor landlopers, zijn vandaag een leefgemeenschap voor mensen met een verstandelijke beperking, een bezoekerscentrum van Natuurpunt en een verblijf voor boerderijklassen en kinderkampen gevestigd. De Meesterproef richt zich op de leegstaande noordvleugel van de hoeve. © Tim Van de Velde

De leegstaande noordvleugel van het complex krijgt een nieuwe bestemming als kruidenboerderij met stokerij, proeverij, winkel en kruidentuin. Architect Tomas Dirrix tracht het gesloten karakter van de vierkantshoeve te verzoenen met de wens om de stokerij ook visueel in contact te brengen met het omliggende landschap.
© Tomas Dirrix

er komt een woonzone met nieuwe volumes in het noorden, terwijl alle collectieve ruimtes ondergebracht worden in het bestaande complex ten zuiden van de kapel. De drie masterplannen bieden valabele en werkbare scenario's voor de sites en vormen samen een sterke basis om een definitief masterplan uit te werken. Aangezien de voorstellen voor de herbestemming van de kapel zelf nogal summier zijn uitgewerkt, werd beslist in eerste instantie de opdracht voor het masterplan te gunnen en een verdere uitwerking voor de herbestemming van de kapel af te wachten.

Herbestemming van de noordelijke vleugel van de boerderij Wortel-Kolonie

In het vierhonderd hectaren grote gebied Wortel-Kolonie, ooit een kolonie voor landlopers en vandaag een beschermd landschap, beheert de vzw Kempens Landschap een oude vierkantshoeve. Inmiddels is twee derde van de boerderij gerestaureerd en herbestemd. De zuidelijke en westelijke vleugels – de oostelijke vleugel is verdwenen – worden bevolkt door een heterogene groep gebruikers: een leefgemeenschap voor mensen met een verstandelijke beperking, een bezoekerscentrum van Natuurpunt en een verblijf voor boerderijklassen en kinderkampen. De Meesterproef focuste op de leegstaande noordvleugel van het complex. In samenwerking met het bedrijf Panidur wil men die herbestemmen tot een kruidenboerderij met stokerij, proeverij, winkel en kruidentuin.

Tomas Dirrix probeert het gesloten karakter van de vierkantshoeve te verzoenen met de wens om de stokerij ook visueel in contact te brengen met het omliggende landschap en de terreinen van de kruidenkwekerij. Door de buitengevel op te dikken en als ruimte beschikbaar te maken, creëert hij een plek van waaruit je enerzijds het gebouw kan inkijken en anderzijds het omliggende landschap en de kruidentuin kan zien en ruiken. In zijn gevelstudie gaat Dirrix op zoek naar analogieën in het landschap, en vindt hij inspiratie in de vele bomenrijen die het uitzicht filteren en ritmeren. Hij verkrijgt een gelijkaardige ritmering door de gevel om te vormen tot een stenige loggia, die bemiddelt tussen de stokerij binnen en het landschap buiten. Dirrix kiest ervoor de binnengevel van de stokerij zo goed als ongemoeid te laten, zodat die in eenheid blijft met de andere

gevels van de binnenplaats. In zijn ontwerp wordt de noordvleugel meer op de buitenruimte betrokken, dan op de binnenkoer die al door de andere gebruikers van de vierkantshoeve geclaimd wordt.

In een eerdere versie van het ontwerp werkte Dirrix nog met een claustra, en de jury wees erop dat die oplossing misschien nog interessanter is dan zijn huidige voorstel met loggia. De bestaande traveeënstructuur in de hoeve geeft niet alleen aanleiding tot de ritmering van de gevel, maar ook tot een leesbare schakeling van de ruimtes binnenin. Dirrix stelt een organigram voor dat de programmaonderdelen van de stokerij gradueel aaneenrijgt naargelang van hun publieke of private karakter. De koppen van de vleugel zijn gereserveerd voor respectievelijk de winkel en een B&B en kunnen onafhankelijk van de stokerij functioneren. De zolder wordt een soort schatkamer waar hij het rijpingsmagazijn en de kruidendrogerij onderbrengt. Zowel voor de interne organisatie als voor de relaties met het binnenplein en de omliggende landerijen weet Dirrix de complexiteit van de opgave om te buigen in een eenvoudige ruimtelijke structuur. Tegelijk introduceert hij een nieuwe gelaagdheid in het gebouw die die relaties op een poëtische manier verrijkt.

Herbestemmingsonderzoek voor de slagmolen van Genk

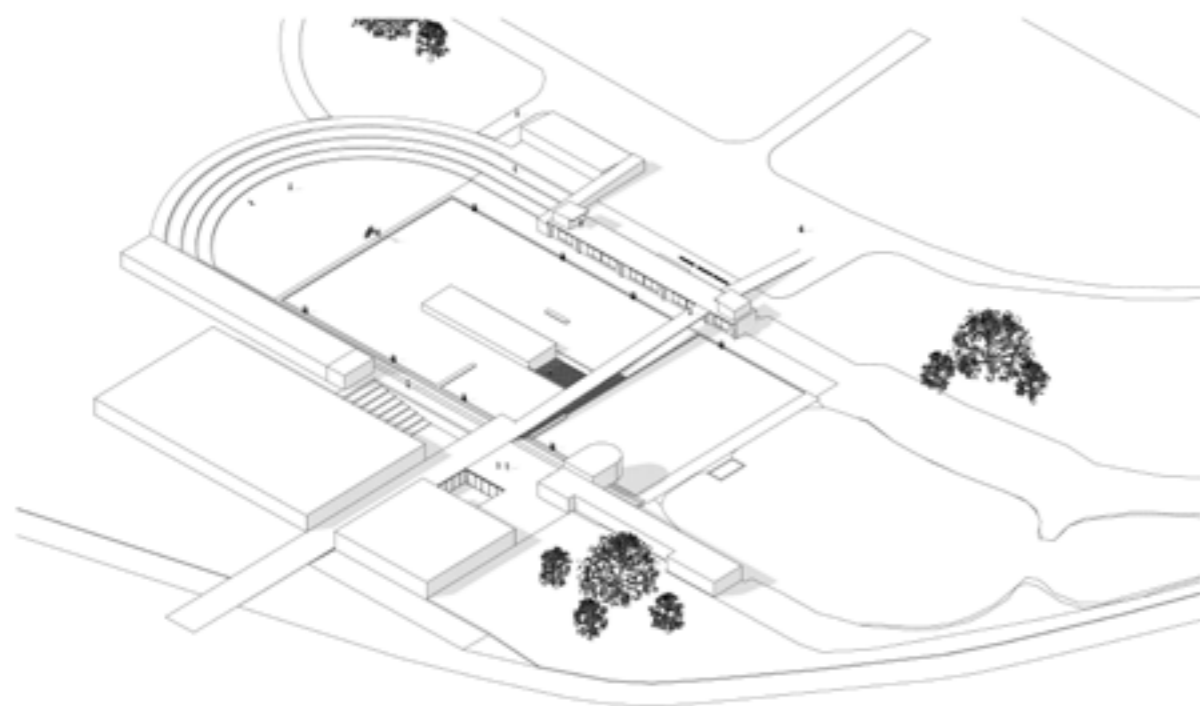
Het oudste gebouw van Genk, een slagmolen uit 1523, bevindt zich op de grens van het stadscentrum en het waterrijke natuurgebied De Maten, dat deel uitmaakt van het grootste aaneengesloten vijvergebied van België, De Wijers. De watermolen wordt aangedreven door de Stiemerbeek. Hierdoor kan het complex ook als belangrijk knooppunt fungeren in de fiets- en wandelnetwerken in de Stiemerbeekvallei. Het masterplan voor deze blauwgroene ader, die tot het stadscentrum van Genk voert, is momenteel in ontwikkeling. Van het molengebouw en aanhorigheden is enkel het molengedeelte, met de nog maalvaardige molen, beschermd als monument. Omwille van zijn industrieel-archeologische waarde is het grotere geheel wel beschermd als dorpsgezicht. Op het terrein bevinden zich ook een in onbruik geraakte betonnen zwembad en een belangrijke invalsweg voor de achterliggende woonwijken.

zwembad zoals een gouden afgietsel van een handdoek aan een kapstok kunnen over de hele zwembadsite opduiken. Naast hun artistieke luik suggereren Burssens en Verrecht, die in het verleden een architectuuropleiding genoten, ook architectuurvoorstellen voor de site. Vooral wat de inpassing in de grotere structuur van het domein betreft, is hun voorstel overtuigend. Gebaseerd op het oorspronkelijke ontwerp van Bourgeois, stellen ze een circulatieas voor die de verschillende zones van het domein als een sequentie van pleinen aan elkaar rijgt. De as vertrekt op de parking en loopt tangentiaal langs het projectgebied. Het openluchtzwembad fungeert als eerste halte – 88888 spreekt over een ‘poort’ – voor de bezoekers die het domein via de hoofdparking betreden.

Ook Stefan Vriend voorziet een centrale as die vanaf de parking het volledige domein ontsluit. In die zin is zijn voorstel compatibel met dat van 8888. Maar bij Vriend snijdt de circulatieas het projectgebied en het openluchtzwembad zelf middendoor. De as verbindt het nieuwe sportcomplex ten zuiden van het openluchtzwembad met de erfgoedrelicten aan de overzijde. Daar worden de kantoren voor de administratie van Sport Vlaanderen ondergebracht.

Om de bestaande visuele relaties tussen de gebouwen rond de kuip te behouden, heeft Vriend de circulatie grotendeels ondergronds georganiseerd. Bij de doorsteek in het zwembad is de ooghoogte van de wandelaar dezelfde als die van de zwemmers die ooit het bad bevolkten. In de beschermde modernistische gebouwen in het zuiden behoudt Vriend de oorspronkelijke functies van cafetaria en kleedkamers. Zij worden door de ondergrondse circulatie onzichtbaar verbonden met twee nieuwe volumes: het zwembad en het oefenbad. Die laatste zijn bovendien een verdieping in de bodem verzonken waardoor ze niet hoger boven het maaiveld uitrijzen dan de beschermde gebouwen van Charles Van Nueten. Het is een inventieve oplossing die het hele sportcomplex ondergronds op een functionele en droge manier verbindt zonder de erfgoedwaarde bovengronds in het gedrang te brengen.

Minder overtuigend is het voorstel om midden in het bad een leslokaal in te planten. De ingreep blokkeert enigszins Vriend's ambitie om de visuele relaties tussen gebouwen rond het bad te behouden en is ook nogal ingrijpend voor een relatief licht programmaonderdeel als een leslokaal.

Werksessies van de Meesterproef in het Atelier Bouwmeester. © Tim Van de Velde

Architect Stefan Vriend ontwerpt een centrale as die het volledige recreatiedomein ontsluit en pal door het zwembad snijdt. Om de visuele relaties tussen de gebouwen rond de kuip te behouden, heeft Vriend de circulatie grotendeels ondergronds georganiseerd. De ooghoogte van de wandelaar is dezelfde als die van de zwemmers die ooit het bad bevolkten. © Stefan Vriend

De spitsvondige ingrepen van 88888 lijken volgens de jury een mooie, poëtische aanvulling te kunnen bieden op het weldoordachte plan van Stefan Vriend en zijn keuze om de zwembadkuip als visueel en ruimtelijk verbindend element centraal te stellen in het ontwerp.

Nieuwe kansen voor erfgoed en herbestemming

De winnende voorstellen voor de zes projectsites van de Meesterproef 2017 illustreren de belangrijke rol die ontwerpers en kunstenaars spelen bij het activeren van waardevol patrimonium dat in onbruik is geraakt. Elise Eeraerts, 88888 en Katinka de Jonge laten met hun poëtische ingrepen het belang zien van nieuwe strategieën om erfgoed niet alleen in de fysieke ruimte aanwezig te stellen, maar ook in ons bewustzijn. Zij proberen expliciet de onderliggende betekenissen die op de historische sites vastzitten opnieuw voelbaar te maken. Eeraerts roept het mystieke verleden van de tumuli in Heers op met een nieuw uitvaart-ritueel. 88888 brengt de vroegere zwemmers in Hofstade in herinnering door hun sporen in sculpturen te vereeuwigen. De Jonge gaat op zoek naar een taal die de waarde van de duiventil onder de vele gebruikers in en om het Hof ter Beke ter sprake kan brengen.

De projecten van Stefan Vriend, Tomas Dirrix en Charlotte Ardui bewijzen dan weer dat de toevoeging van hedendaagse architecturale ingrepen het potentieel van beschermde monumenten kan versterken. Met zijn verzonken volumes en circulatie verzoent Vriend de schaal en functionaliteit van nieuwe volumes met die van het aanwezige erfgoed in Hofstade. Dirrix' nieuwe noordgevel voor de boerderij van Wortel-Kolonie opent de vleugel naar het omliggende gebied zonder het besloten stenige karakter van de vierkantshoeve te compromitteren. Ardui bedenkt een speels amalgaam van nieuwe tuinpaviljoenen die de duiventil van Wilrijk mee opnemen in een hedendaags ‘hof van plaisantie’.

Zowel het trio Philippe Breels, Bram Denkens en Jona Moereels als Lotte Luykx tonen overtuigend aan dat een ruimtelijke heroriëntering van historische sites nieuwe gebruikers kan aantrekken. Een weldoordachte visie op een groter schaalniveau kan de historische sites voor nieuwe gebruikers

toegankelijk maken en inschrijven in bestaande of nieuwe netwerken. Ze worden meer dan geïsoleerde artefacten en kunnen fungeren als katalysator binnen een ruimer geheel. Voor Breels, Denkens en Moereels is de configuratie van de nieuwe woonvolumes op de site 't Susterhuus in Wervik een kans om de bestaande kloostergebouwen en -tuinen op het omliggende dorpsweefsel te betrekken. Luykx laat de fysieke omvang van het slagmolencolplex in Genk zelfs krimpen, want de waarde van de site zit veeleer in haar functie als knooppunt in de omgeving en als uitvalsbasis voor natuurliefhebbers en kunstenaars om het omliggende landschap te ontdekken.

Vernieuwende ideeën over de programmatische verschuiving van beschermde sites of de aanvulling met kwaliteitsvolle architectuur zijn vaak noodzakelijk voor een duurzaam behoud en beheer van ons erfgoed. De Meesterproef 2017 was een eerste, belangrijke stap om voor deze opgaven ook jong talent in te zetten. Dankzij de samenwerking van het Team Vlaams Bouwmeester met het Agentschap Onroerend Erfgoed kregen de ontwerpers tijdens de inspiratieweek en de atelierweek een gedegen inhoudelijke ondersteuning vanuit de twee belangrijkste kennisdomeinen. De mix van architecten en kunstenaars, het nauwe contact met opdrachtgevers en erfgoedconsulenten, en de begeleiding door ervaren projectregisseurs genereerde een unieke dynamiek en bleek een bijzonder vruchtbare voedingsbodem voor verfrissende ideeën binnen de erfgoed- en herbestemmingsproblematiek. De winnende projecten zijn hierdoor stuk voor stuk architecturaal of artistiek uitdagend zonder de historische waarde van het erfgoed uit het oog te verliezen.

Birgit Cleppe is ingenieur-architect. Zij volgde van nabij het proces van de Meesterproef Erfgoed en Herbestemming en schreef hierover in 2017 deze tekst, waarvan een korte versie verscheen in A+270, februari-maart 2018. Inmiddels is het herbestemmingsonderzoek voor de slagmolen in Genk afgerond; dat voor het zwembad in Hofstade loopt nog. De opdrachten in Hoogstraten, Wilrijk en Heers werden niet door de opdrachtgevers gegund. Meer over de Meesterproef op pagina 231.

Sara Vermeulen

Van godshuis naar sociale hub. De herbestemming van onze kerken

1

Bij de onderzoeken zijn zes verschillende consortia betrokken: Bogdan & Van Broeck i.s.m. prof. dr. Thomas Coomans en Rebel Group; TV Studio Thys Vermeulen Studio Roma i.s.m. Sven Sterken KU Leuven, Util Strukturstudies en Henk Pijpaert Engineering; Trace TV Tijdelijke vereniging van de onderzoeksgroep ArcK van de Faculteit Architectuur en Kunst (ArcK) Universiteit Hasselt, Architecten Broekx-Schiepers, Saidja Heynickx en UR architects; TV urbain architectencollectief studiobont i.s.m. Callebaut Architecten; Studio Open Kerk bestaande uit RE-ST, Trans, Ndv, Roel De Ridder en Nicolas Petillon; en Origin Architecture & Engineering i.s.m. Collectief Noord en Universiteit Antwerpen (Dirk Laporte).

Sint-Christoffelkerk in Scheldewindeke. Herbestemming tot een bibliotheek. © Studio Open Kerken (RE-ST / Trans / Ndv / Roel De Ridder / Nicolas Petillon)

Het Projectbureau Herbestemming Kerken begeleidt gemeenten en kerkbesturen in hun noodzakelijke zoektocht naar nieuwe bestemmingen voor hun zieltoegende parochiekerken. Want een kerk, als huis van God met een uitgesproken vormtaal, bouw je niet zomaar om. Hoe kunnen kerken architecturaal en maatschappelijk hun bijzondere plaats behouden?

Toen eind 2018 bekend werd dat Delhaize met de stad Gent onderhandelde over de aankoop van de Sint-Annakerk, ontstond prompt commotie. De burgemeester kreeg een petitie onder zijn neus gedruwd waarmee de plannen werden aangeklaagd. Een violist voerde elke dag muzikaal protest voor de kerk. Bezorgde burgers kwamen er samen. De nieuwe invulling van kerken beroert nog altijd de gemoederen en dat is niet verwonderlijk. Of je nu voor of tegen de kerk als instituut bent, het religieuze patrimonium maakt deel uit van het DNA van Vlaanderen, zowel cultureel, zoals met Sint-Anna nog eens duidelijk werd, als ruimtelijk. Alle Vlaamse dorpen zijn gebouwd rond de kerk en ook steden zijn een lappendeken van kerken en kerkpleinen.

De hoogdagen van de katholieke kerk lijken intussen voorbij. Er zijn steeds minder kerkgangers, priesters en kloosterlingen, met een overaanbod aan kloostergebouwen en parochiekerken tot gevolg. Tegelijk zijn we de open ruimte in ijlt tempo aan het opsouperen, wat ervoor zorgt dat we ons geen vierkante meter leegstand meer kunnen veroorloven, zeker niet in de steden. Alles wat er nu staat, moet optimaal ingevuld worden. De belangstelling voor de herontwikkeling van en de druk op bestaande gebouwen neemt

toe. Een logische stap is dus om kerken in het vizier te nemen. Die staan misschien niet allemaal leeg, maar worden toch vaak onderbenut. En wat blijkt: parochiekerken liggen vaak op heel interessante plekken, centraal of langs een hoofdweg.

Het gaat bovendien om grote oppervlakten, wat ideaal is voor ontwikkeling. Maar dat is louter vastgoedlogica. De uitgesproken vormtaal van deze gebouwen levert daarentegen een heel ander vraagstuk op, zo blijkt uit de eerste resultaten van het Projectbureau Herbestemming Kerken. Het Projectbureau biedt begeleide haalbaarheidsonderzoeken aan om nieuwe programma's onder te brengen in de Vlaamse parochiekerken. Het streefdoel is om het traject van idee naar realisatie te versnellen en de kwaliteit van de architectuurontwerpen te waarborgen. Sinds de start in 2016 behandelden we 115 dossiers. Begin 2020 hebben we een nieuwe oproep gelanceerd. Die onderzoeken bestaan uit analyses van de bestaande toestand en ontwerpend onderzoek voor de herbestemming.¹

Wat meteen opvalt in de rapporten, is het aantal stakeholders bij deze herbestemmingen: de Kerkfabriek, het lokale bestuur, maar ook culturele verenigingen, omliggende scholen en buurtbewoners willen vaker wel dan niet betrokken zijn. De nieuwe programma's blijven dan ook in grote mate publiek. Vaak zoekt men naar een combinatie van gebruikers. Een kerk kan overdag dienstdoen als dagcentrum voor volwassenen met een beperking en 's avonds als muziekacademie. Of een kerk wordt opgedeeld om tegelijkertijd te fungeren als buitenschoolse kinderopvang en tentoonstellingsruimte. Het al dan niet behouden van de kerk voor occasionele

erediensten blijkt soms een gevoelig punt. Veel kerkgemeenschappen zijn er nog niet klaar voor om de kerk volledig als religieuze plek te verlaten. Dit vertaalt zich vaak in het behoud van een deel van de kerk voor de eredienst. Het is af te wachten of dit een duurzame toekomst biedt of een overgangsfase is naar een volledige herbestemming. De architecten van het Projectbureau pleiten alvast voor de opmaak van een masterplan, zodat de aanpassingen van vandaag een volledige herbestemming op termijn niet in de weg staan. Ze willen daarbij vooral mogelijke trajecten laten zien, waarna kerk- en gemeentebesturen op het juiste moment de juiste keuzes kunnen maken.

De tijdelijke vereniging rond Studio Thys Vermeulen en Studio Roma meent dat parochiekerken hun historische rol als plaats van gemeenschapsvorming in de toekomst kunnen behouden, met of zonder de spirituele beleving. Het herbestemmen van kerken gaat immers niet alleen over het loslaten van de oorspronkelijke betekenis, maar ook over het zich toe-eigenen van de plek door mensen die zich opnieuw in en door het gebouw verbonden voelen. In die zin kunnen de ruimtes die vandaag gereserveerd blijven voor de eredienst, later de vraag beantwoorden naar plekken voor bezinning en stilte, voor afscheid en herdenking.

Uit de rapporten blijkt ook dat de uitvoering van de haalbaarheidsstudies telkens heel wat losmaakt bij de betrokkenen. Het ontwerpend onderzoek van het Projectbureau wil dan ook vooral inspireren tot een constructieve discussie. Het geeft de betrokkenen de kans om randvoorwaarden vast te leggen voor het latere ontwerp. Het ontwerpend onderzoek reikt een nieuwe taal aan om te praten over kerken. De architecten krijgen een rol van inspirator en bemiddelaar wanneer emotie de overhand neemt.

De gebouwen zijn vaak verweven met de persoonlijke geschiedenis van omwonenden: ze zijn er getrouwd, hebben er hun ouders begraven, hun kinderen gedoopt. De christelijke opvoeding leerde ook respect voor de aanwezige symbolen aan, wat moeilijk te rijmen valt met bijvoorbeeld het plaatsen van een toog in de zijbeuk. Hoe mensen naar kerken kijken, is veelal bepaald door dat persoonlijke waardepatroon. Erkenning hiervan is een belangrijke voorwaarde om een gedragen herbestemming uit te werken.

Sint-Stefanuskerk, Brussegem. Een minimale ingreep (inbrengen van een multifunctioneel meubel) maakt mogelijk om de kerk ook voor profane activiteiten in gebruik te nemen. © TV Studio Thys Vermeulen / Studio Roma / Sven Sterken (KU Leuven) / Util Struukturstudies / Henk Pijpaert Engineering

Sint-Jozefkerk, Gent. De kerk wordt een site voor culturele en sociale activiteiten. Het ondergrondse café is toegankelijk via een talud. © TRACE tv (Onderzoeksgroep ArcK, Faculteit Architectuur en Kunst, Universiteit Hasselt / Architecten Broekx-Schiepers / Architect Saidja Heynickx / UR architects)

Voldoende aandacht voor participatie is hoe dan ook een must. Dit kwam ook al aan het licht tijdens de opmaak van de *Kerken-beleidsplannen*, waarbij de kerken aangeduid werden die in aanmerking komen voor herbestemming.

Het ontwerpend onderzoek biedt houvast voor het latere ontwerp. Een eerste vaststelling is dat je met gordijnen, flexibele wanden en mobiele elementen soms al een heel eind komt. De kwaliteit van de nieuwe ruimtes zal in grote mate afhangen van de details in de uitvoering. Een vaste, bouwfysische compartimentering om verschillende programma's naast elkaar te laten werken, is veel moeilijker om te zetten in een interessant ontwerp. Een verkaveling van de ruimte op basis van oppervlaktenoden leidt al snel tot oninteressante kamers die de oorspronkelijke ruimtebeleving van het interieur geweld aandoen. Een voorstel dat dikwijls terugkeert, is de omvorming van het kerkship tot een publieke passage, met de kapellen als autonome eenheden langs deze nieuw gevormde binnenstraat. Dit kan enkel slagen als de buitenruimte een nieuw elan krijgt. Ook als niet gekozen wordt voor deze oplossing, gaat de herbestemming van een kerk in feite al snel over het herijken van de publieke ruimte en functies in het centrum van dorpen en wijken.

De herbestemming van de kerken gaat dus vaak over de integratie van een of meer nieuwe publieke functies. Van programma's zoals een cultuurcentrum, kinderopvang of bibliotheek verwacht men een open, toegankelijke en uitnodigende architectuur. Dat staat haaks op het in essentie introspectieve karakter van de kerken. Het vraagt een creatieve fijngevoeligheid om beide met elkaar te combineren. Grote gebaren kunnen soms tot zinvolle toekomstbeelden leiden: de volledige kerk op een verhoogd groen plateau plaatsen, de kelder verdieping toegankelijk maken door ze bijna volledig uit te graven of het schip vervangen door een transparante serreconstructie. Dergelijke beelden tonen aan dat de archetypische kerkvorm heel wat aankan, dat het mogelijk is ze opnieuw relevant te maken voor nieuw gebruik en nieuwe gebruikers.

De volgende jaren moeten dan ook ontwerpers aan zet zijn met het nodige lef om kerkgebouwen een eigen verhaal te geven. Een bescheiden opstelling of het schermen

De Sint-Alfonsuskerk in Leuven kreeg een nieuw leven als het restaurant van het woonzorgcentrum Sint-Vincentius, dat gebouwd werd op de plek van de oude kloostergebouwen. © Agentschap Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst

met reversibiliteit volstaan niet. Om de kerken architecturaal en maatschappelijk hun bijzondere plaats te laten behouden, is inzicht nodig in de filosofie van het oorspronkelijke ontwerp, kracht om participatief te werken en gedeeld auteurschap toe te laten, en, ten slotte, de ambitie om te bouwen voor de eeuwigheid. Denk terug aan de Sint-Annakerk in Gent: wat een uitzinnige architectuur, die enorme lengte, die duizelingwekkende hoogte, die explosie van kleurrijke muurschilderingen: hoe kun je dit anders vieren dan met een even exuberante hedendaagse toevoeging?

Sara Vermeulen is beleidsmedewerker bij het Agentschap Onroerend Erfgoed en maakt deel uit van de stuurgroep van het Projectbureau Herbestemming Kerken. Een versie van dit artikel verscheen eerder in A+283, december 2019-januari 2020. Meer over het Projectbureau Herbestemming Kerken op pagina 233.

Katrien Laenen

Pilootprojecten Kunst in Opdracht. Ruimte voor experiment bij beleidsontwikkeling

Het is een fascinerend en leerrijk traject geworden, dat van de Pilootprojecten Kunst in Opdracht 'Meer dan object'. Het was een gezamenlijk initiatief van het Departement Cultuur, Jeugd en Media, het Team Vlaams Bouwmeester en Kunstenpunt. Aan het einde van het traject ligt een ambitieus document op tafel. In december 2018 hebben we in het Atelier Bouwmeester een brochure met acht aanbevelingen overhandigd aan toenmalig Vlaams minister van Cultuur, Jeugd, Brussel en Media Sven Gatz.¹ De publicatie brengt zowel een momentopname van de projecten als een pleidooi om in Vlaanderen werk te maken van een breed gedragen beleid voor kunst in opdracht in de publieke ruimte.

De aanzet voor de beleidsaanbevelingen werd reeds in 2015 gegeven in een eerste publicatie over het traject van de Pilootprojecten Kunst in Opdracht, meer in het bijzonder in de afsluitende tekst van Dirk De Wit, 'Toekomstpistes voor beleid en praktijk'.² Beide publicaties maken gewag van twee belangrijke pijlers voor een kunsttopdrachtenbeleid: een wettelijk instrument, dat in Vlaanderen bestaat sinds 1986 in de vorm van het zogenaamde 'percentagedecreet'; en een kenniscentrum, sinds 1998 de kunstcel van het Team Vlaams Bouwmeester. Een beleid rond een bepaalde materie kan immers pas ten volle functioneren als er bijbehorende instrumenten bestaan en een entiteit die verant-

1
Katrien Laenen en An Seurinck,
*Naar een stimulerend kunst-
opdrachtenbeleid voor Vlaanderen:
8 aanbevelingen voor beleid
en praktijk*, Platform Kunst in
Opdracht, Brussel, 2019.

2
Leen Hammenecker, Katrien
Laenen, An Seurinck, *Piloot-
projecten Kunst in Opdracht.
Meer dan object*, Vlaams Bouw-
meester, Brussel, 2015.

Nico Dockx plaatste een vierhoekige houten skeletconstructie in de publieke hal van het nieuwe Provinciehuis in Antwerpen, net op de plek waar vroeger, in het oude Provinciehuis, een groot deel van de collectie gevestigd was. Het werk getiteld *Every Collection Hides Another Collection* is een presentatiemodule die tegelijk dienst kan doen als centraal depot en als aanpasbare tentoonstellingsplek.
© Stany Dederen (links),
© Oxiea Villamonte (boven)

woordelijkheid opneemt om alle actoren, expertise en kennis met elkaar te verbinden.

Van eind 2016 tot begin 2018 hebben we, samen met een dwarsdoorsnede van betrokken actoren, het percentagedecreet grondig geëvalueerd. De bespreking en analyse van de knelpunten onder begeleiding van Idea Consult leverden een stevig fundament op voor een actualisering. Het daaropvolgende regelgevende traject mondde uit in een nieuw decreet Kunst in Opdracht, dat op 1 maart 2019 unaniem werd goedgekeurd in het Vlaams parlement.

Vanaf 1 januari 2016 werd de kunstcel ondergebracht bij het Departement Cultuur, Jeugd en Media. Deze beslissing van de Vlaamse Regering zorgt voor een inbedding van de jonge materie kunst in opdracht in het beleidsveld Cultuur. De kunstcel opereert sinds 2018 onder de naam platform Kunst in Opdracht, en zorgt als centraal aanspreekpunt en kenniscentrum voor advies en ondersteuning. Het Team Vlaams Bouwmeester blijft een bevoorrechte partner. Dat vertaalt zich in samenwerking bij projecten waar goed opdrachtgeverschap en kunst in opdracht elkaar ontmoeten en kunnen inspireren. In het bijzonder werd de inbreng van jonge kunstenaars in de edities 2017 en 2019 van de Meesterproef gestimuleerd en als meerwaarde ervaren. Daarnaast bereidden het Team Vlaams Bouwmeester en het platform Kunst in Opdracht in 2019 samen de uitreiking van de Prijs Wivina Demeester voor. Maar ook voor de Open Oproep of projecten op maat stond het platform ter beschikking voor eerstelijnsadvies en -ondersteuning. Voorbeelden hiervan zijn onder meer het VRT-gebouw te Brussel, de Grote Markt te Sint-Niklaas, de Groene Parels te Lommel, het Frans Masereelcentrum te Kasterlee, het stadhuis te Antwerpen, het woonzorgcentrum De Drie Platanen te Oostende, de Leopoldkazerne te Gent, het Waterbouwkundig Laboratorium te Borgerhout, het Herman Teirlinckgebouw te Brussel, het vormingscentrum Destelheide te Dworp, en vele meer.

Inspelen op de behoefte aan informatie en omkadering

De gestegen behoefte aan omkadering van kunsttopdrachten lag aan de basis van het traject van de pilootprojecten. We hebben dan ook, vooral in de voorbereidingsfase

van de vijf kunsttopdrachten, veel aandacht besteed aan deskundige ondersteuning en omkadering van de opdrachtgevers. Meer specifiek hebben we gefocust op mogelijke manieren om een kunsttopdracht via visievorming inhoudelijk te benaderen. Bij elk van de projecten ging een bemiddelaar aan de slag om te werken aan het formuleren van een opdracht en een kunstenaar te helpen kiezen die een artistiek voorstel kan realiseren voor de specifieke context.

Die aanpak heeft een neerslag gekregen in de eerder vermelde publicatie uit 2015, *Pilootprojecten Kunst in Opdracht. Meer dan object*. Het boek schetst het parcours voor de vijf pilootprojecten tot aan de presentatie van de artistieke basisconcepten door de kunstenaars. Met dit tussentijdse verslag wilden we immers vooral de begeleiding van de opdrachtgevers uitlichten, eerder dan de artistieke antwoorden van de kunstenaars. De publicatie werd voorgesteld in het kader van het symposium *Verbeelding en publiek domein. Mogelijkheden van kunst in opdracht* in de KVS in Brussel in december 2015. Voor een publiek van kunstprofessionals en opdrachtgevers hebben we de vraag aangekaart wat kunst in opdracht kan betekenen voor het publieke domein. Het symposium vormde de afsluiter van de vijf avondlijke 'public talks', die onder de noemer *Openb(a)ar* van maart tot mei 2015 werden georganiseerd in het Atelier Bouwmeester.

Kennisdeling en -opbouw: over workshops en kunstwerken

Ook na het in 2015 geformuleerde advies wenste de stuurgroep verder betrokken te blijven bij de opvolging van de pilootprojecten. Voor het platform Kunst in Opdracht werd het traject een belangrijk onderdeel van een proces van beleidsontwikkeling en -actie rond kunst in opdracht in de publieke ruimte. De begeleiding met feedback van de stuurgroep liep uiteindelijk door tot aan de overhandiging van de acht aanbevelingen aan de Vlaamse minister van Cultuur, Jeugd en Media in december 2018.

Vanaf november 2016 hebben we op elk van de vijf locaties van de pilootprojecten workshops georganiseerd voor opdrachtgevers, bemiddelaars en kunstenaars die zich verder wilden verdiepen in kunst in opdracht. Elk van de workshops behandelde een aspect dat belangrijk was voor de realisatie van

het project ter plaatse. De eerste workshop in Genk focuste op het thema participatie. Tijdens de tweede workshop in Antwerpen gingen we dieper in op het thema autonomie en kritische reflectie in een opdrachtcontext. In Ressegem botsten opdrachtgever en kunstenaars op beperkende randvoorwaarden eigen aan het publieke domein. Die maakten het onderwerp uit van een derde workshop in maart 2017. De vierde workshop, in april 2017, vond plaats in Gent, met als thema kunst en stadsontwikkeling: konden kunstenaars in de wijk Tondelier op lange termijn en met de druppelsgewijze aankomst van nieuwe bewoners een duurzame plaats voor kunst vrijwaren? Ten slotte bracht de workshop in Aalst (juni 2017) medewerkers van kunstorganisaties en ambtenaren van centrumsteden samen voor een uitwisselingsmoment rond het belang van visievorming en de meerwaarde van het transversaal samenwerken van stadsdiensten in synergie met kunstprofessionals.

Vijf inspirerende trajecten

Dorpskern Ressegem

In Ressegem reflecteerden kunstenaars Birthe Leemeijer en David Helbich over het gebruik van de kenmerkende, groene open ruimte in het centrum van het dorp. Uit gesprekken met een aantal dorpsbewoners bleek dat Ressegem niet zozeer nood had aan een fysieke artistieke ingreep, maar aan een 'partituur' om de betekenis van de publieke ruimte te helpen scherpstellen. Hun voorstel bestond erin om de groene zone – een akker en een weide – tijdelijk onder de inwoners van het dorp te 'verkavelen', en het geheel gedurende een jaar volgens een door hen opgestelde set van formules te beplanten zodat een spiegeling van het dorp zelf zou ontstaan. Dit voorstel kon niet doorgaan vanwege een bestemmingswijziging en de complexe eigendomsstructuur van de betreffende open ruimte. Momenteel maakt deze mee het voorwerp uit van een grotere en nieuwe denkoefening over de dorpskern van Ressegem, waar ook Birthe en David aan deelnemen. Hun blik op hoe het dorp zelf omgaat met de groene ruimte blijft de basis voor een nieuw artistiek voorstel.

Tondelier Gent

Het gezamenlijke voorstel van vijf kunstenaars en curator Danielle Van Zuijlen heeft tot doel om via permanente en efemere interventies een blijvend kunstenaarsplatform voor de nieuwe woonwijk Tondelier te realiseren. *PILOOT public art platform* wil een ruimte voor kunst in de plannen voor en de ontwikkeling van de wijk vrij houden, een gedeelde vrijplaats die steeds opnieuw een tijdelijke invulling kan krijgen. Tot in 2023, de streefdatum voor het voltooiën van de 530 woningen, wil PILOOT zich stevig inbedden in de Tondeliersite en de directe omgeving. De eerste interventie kwam van Petra Stavast. Zij stelde in 2016 voor om het plein, dat de verbinding wordt tussen de wijken Tondelier en Rabot, *Koen Blickeplein* te dopen, naar de sociaal geëngageerde pastoor uit de naburige Rabotwijk. Dit narratief element verleent de plek betekenis en historische diepte.

Lotte Geeven werkte samen met Yeb Wiersma het project *Diffusion – Essence de Rabot* uit. Het behelst de creatie van een efemer maar sitespecifiek parfum voor de nieuwe wijk, afkomstig van gedistilleerd zweet uit t-shirts van honderd inwoners uit de Rabotwijk.

Stijn van Dorpe bevaart met zijn initiatieven de verhouding tussen stadsontwikkeling, de bestaande buurt en wat er aan kunst in de directe omgeving aanwezig is. Samen met Audrey Cottin organiseerde hij in de zomer van 2018 de happening *Building an art community*, gebaseerd op een door haar ontwikkelde remake van de reeks *barres de bois rond* van de Roemeense kunstenaar André Cadere.

Kelly Schacht werkt aan een *Atlas of Assembly*, met beelden en teksten die reageren op de context van de Tondeliersite. Alle bij PILOOT betrokken kunstenaars dragen tot de atlas bij.

Filip Van Dingenen bekommert zich om het collectieve verhaal rond PILOOT en de verhouding met de andere betrokken partijen. De zoektocht naar een gemeenschappelijke taal en 'nieuwe vormen van diplomatie' vormt voor hem de uitdaging. Eind 2019 is het publieke programma van artistieke oefeningen en onderzoek afgelopen. Vraag is nu hoe PILOOT als platform verder kan blijven werken aan de creatie van een plaats voor kunst op en rond de

PILOOT public art platform.

Vijf kunstenaars realiseren samen met curator Danielle Van Zuijlen een blijvend kunstenaarsplatform voor de nieuwe woonwijk Tondelier in Gent. Stijn van Dorpe organiseerde samen met Audrey Cottin de happening *Building an art community*, gebaseerd op een remake van de reeks *barres de bois rond* van de Roemeense kunstenaar André Cadere. © Stijn van Dorpe en Audrey Cottin

Kunstenaars Denicolai & Provoost maakten een catalogus met tien bijzondere taarten die de Genknaars kunnen bestellen bij de lokale banketbakkers. Ze reageren hiermee op de problematiek rond de talrijke aanvragen van burgers voor de oprichting van nieuwe gedenktekens. Met hun taarten 'her-denken' de kunstenaars het herdenken. © Denicolai & Provoost

Daniëlle gebak

Taart voor de overledenen zonder graf

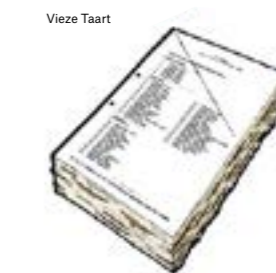
Vieze Taart

Barbarataart

Taart voor de deportatie van joodse vluchtelingen

Verzetstaart

Vlindertartaart

Ford Genk Taart

DOVO choco sleutel

In Ressegem reflecteerden kunstenaars Birthe Leemeijer en David Helbich over het gebruik van de kenmerkende, groene open ruimte in het centrum van het dorp. Ze schreven een 'partituur' voor de publieke ruimte. © Birthe Leemeijer en David Helbich

Tondeliersite, en dit tot alle bewoners er zijn. Momenteel gaan we na of het platform kan worden ingebed in het buurtbeheer of door de kunstenaars als eigen project voortgezet kan worden.

Heilig Hartmonument Genk

Kunstenaars Denicolai & Provoost gingen, vanuit een door de opdrachtgever aangekaarte problematiek rond het Heilig Hartmonument en de talrijke aanvragen voor oprichting van nieuwe gedenktekens, aan de slag met het 'her-denken' van het herdenken. Dat deden ze samen met Genknaars uit tien verenigingen die een aanvraag voor een monument of herdenkingsteken hadden ingediend bij de stad, en met enkele enthousiaste banketbakkers. Via workshops ontstond een reproduceerbaar – én eetbaar! – 'object', dat de identitaire inzet van de oorspronkelijke aanvraag telkens in zich draagt. Resultaat is een catalogus met tien bijzondere taarten, die kunnen worden besteld aan de hand van de overzichts-catalogus met alle taarten bij de banketbakkers en andere lokale actoren.

De artistieke kwaliteit schuilt in een combinatie van en evenwicht tussen diverse factoren: de persoonlijke betrokkenheid van de kunstenaars, de één-op-één-relatie met de aanvragers en het poëtische gehalte van collectieve herinnering. De opdrachtgevers hebben het voorstel omarmd en ervaren het als verrijkend voor de gemeenschap. Het wil evenwel in geen geval een 'oplossing' bieden voor lopende vragen naar de oprichting van monumenten in de publieke ruimte.

Collectie Provincie Antwerpen

De vraag naar het publieke karakter van de kunstcollectie van de provincie Antwerpen staat centraal in dit pilootproject. Het voorstel voor het meerjarige kunstinitiatief *(On)begane grond*, uitgewerkt door bemiddelaar Sara Weyns en kunstenaar-curator Nico Dockx, in nauwe samenspraak met de opdrachtgevers en met curator-criticus Pieter Vermoortel, kreeg zowel richting vanuit de bouwfases van het nieuwe Provinciehuis (OO 2101) als vanuit de zoektocht naar de culturele waarde en betekenis van een publieke bestemming voor de kunstcollectie na het schrappen van de culturele bevoegdheid van provinciale overheden.

Dit frontale portret van een blozend maïsschoofd is rondom aan de randen afgesneden. Het portret vestigt de aandacht op de felblauwe, starrende ogen en bun indringende, ernstige blik, met blinkend rozerode lippen, onder een goudgeel kapsel met middenscheiding. De verf is zeer karig aangebracht en de onderliggende reparatielaag maakt deel uit van het geschilderde portret. Het kledingstuk wordt slechts schetsmatig, maar toch voldoende gesuggereerd.

Met dit portret kan in essentie het bescheiden oeuvre van deze wat mistende schilder worden samengevat. Het is tekenend, maar niet baanbrekend, voor een bepaalde visie tussen de twee wereldoorlogen. Pieter Rottie geniet een academische opleiding en is leerling van Isidoor Opsomer (1878-1967) aan het Hoger Instituut in Antwerpen, maar de opleiding is voor hem te conformistisch. Hij schildert niet graag met de grote borstel in brede penseelstreken zoals de anderen. Hij heeft een ietwat eigenzinnige persoonlijkheid, die door zelfstudie verdere verdieping bereikt; wat hem typeert met een zeer persoonlijk temperament. Hij heeft het grootste deel van zijn leven in afzondering in Kalmthout doorgebracht. Simpele, eerder banale onderwerpen baalt hij uit zijn onmiddellijke omgeving. De natuur en het heidelandschap, het eenvoudige leven van boerenfamilies en zijn eigen kleine gezinnetje stelt hij voor met stillevens en portretten in rustige composities met verfijnde blauwgroene, wolkeachtige tinten.

Eenvoud en stijl in een strakke synthese van vorm en kleur primeren op het doel; het onderwerp doet er niet toe. Met een minimum aan technische middelen bereikt hij een maximum aan expressie. Zijn vaak serene portretten en sobere stillevens zijn technisch streng uitgevoerd in een fijn coloriet. Hij dringt door tot de ziel, waardoor een zekere vervorming ontstaat. Op die manier krijgen de voorstellingen een poëtische typering die het puur fotografisch realisme overstijgt. Rottie is een schilder die het model grondig bestudeert. Dit komt ook tot zijn recht in de talloze, wat vreemd aandoende tekeningen in zwart krijt en/of potlood waarmee hij landschappen en portretten raak weergeeft, in een drang naar perfectie.

Pieter Rottie heeft - zij het bescheiden - deel uitgemaakt van de eerste groep Moderne Kunst, de enige avant-gardegroep die Antwerpen gekend heeft.

Op vraag van curator Pieter Vermoortel creëerde kunstenaar Willem Oorebeek in samenwerking met grafisch vormgever Amina Saâdi *Collectie van/voor*, een poster op basis van het schilderij *Lucienne* door Pieter Rottie uit de kunstcollectie van de Provincie Antwerpen. De poster legt de vraag naar de openbaarheid van de kunstcollectie op een directe manier voor aan een breed publiek. © Willem Oorebeek en Amina Saâdi

Van december 2016 tot januari 2017 onderzocht Pieter Vermoortel de relatie tussen de collectie en het publiek. De Nederlandse kunstenaar Willem Oorebeek creëerde in samenwerking met grafisch vormgever Amina Saâdi een poster op basis van het schilderij *Lucienne* door Pieter Rottie uit de provinciale kunstcollectie. Door het beeld gelijktijdig als poster te verspreiden in de straten van Antwerpen en te doen verschijnen op het intranet van de provincie-medewerkers, werd de vraag naar openbaarheid op een directe manier voorgelegd aan een breed publiek.

Als permanente ingreep koos de opdrachtgever uiteindelijk een van de voorstellen van Nico Dockx. In december 2019 plaatste Dockx een vierhoekige houten skeletconstructie in de voor het publiek vrij toegankelijke hal, op de plek waar niet toevallig ooit in de (ontoegankelijke) 'voorbouw' van het voormalige Provinciehuis een groot deel van de collectie gevestigd was. De constructie is een presentatiemodule die tegelijk dienst kan doen als centraal depot en als een aanpasbare tentoonstellingsplek. Het is aan de collectiebeheerder om dit presentatiedispositief te activeren en met de geselecteerde objecten en kunstwerken een verhaal te vertellen.

Denderzone Aalst

Dwarligger, een drijvende sculptuur gemaakt door het Nederlandse collectief Observatorium, staat symbool voor het Aalsterse streven om, in het licht van de vele lopende stadsvernieuwingsprojecten, de rivier tot spil van het openbare leven te maken. Het kunstwerk bespeelt de relatie tussen kunst, landschap en maatschappij en wijst op het ruimtelijk potentieel van de Denderoeveren. Het kunstwerk fungeert als ontmoetingsplek en eenmaal dwars op het water dient het als uitvalsbasis om de beide oevers te verkennen. © Observatorium

Na realisatie blijken engagement en eigenaarschap belangrijk in de voortdurende activering van het kunstwerk. Dit vergt goede afspraken en een verduidelijking van de samenwerking tussen de diensten Cultuur en Stadsvernieuwing van de stad Aalst en de lokale kunstorganisatie Netwerk. Met het concrete pilootproject 'Denderzone' als essentiële *stepping stone* is er immers een ambitie geformuleerd om

tot een structurele samenwerking te komen, waarbij de artistieke expertise van Netwerk bijdraagt aan de ideeënvorming over stedenbouwkundige ontwikkelingen, aan de architectonische kwaliteit van de stad en aan een betekenisvolle openbare ruimte. Dit vertaalde zich reeds concreet in de oprichting van een lokale kunstcel en de opmaak van een samenwerkingsconvenant. Deze instrumenten zijn nodig om het draagvlak voor kwaliteitsvolle kunstprojecten in de publieke ruimte te blijven versterken.

Aanbevelingen en nieuw praktijkonderzoek

De Pilotprojecten Kunst in Opdracht. 'Meer dan object' stelden een tijds kader van vier jaar voorop, waardoor de realisaties tegen eind 2017 werden verwacht. Slechts één project, *Dwarligger*, werd binnen die periode uitgevoerd en ingehuldigd. Niettemin besliste de stuurgroep, na een intensieve begeleiding en monitoring van alle projecten, om een analyse en synthese van de gelopen processen te vertalen in een reeks aanbevelingen die breed gedeeld kunnen worden met belanghebbenden.

Leer- en reflectiemoment

In opdracht van de stuurgroep bevroegen Leen Hammenecker, coördinator van de pilotprojecten, en bemiddelaar Nils Van Beek de opdrachtgevers, kunstenaars en bemiddelaars die betrokken waren bij de vijf piloottrajecten. Een voorbereidende vragenlijst had betrekking op thema's zoals opdrachtgeverschap, publieke ruimte, kunstpraktijk, omkadering en expertise, communicatie, draagvlak en timing. De antwoorden leverden de input om met de stuurgroep en de betrokkenen in het voorjaar van 2018 terug te blikken in verschillende gesprekken. Deze leer- en reflectiemomenten, waar zowel positieve als minder fijne aspecten in een open sfeer aan bod konden komen, waren verhelderend en leverden heel wat stof voor de aanbevelingen.

Met betrekking tot het opdrachtgeverschap viel op dat dit breed kan worden opgevat, en dat contexten en situaties evenzeer aanleiding kunnen zijn voor een opdracht als projecten rond architectuur of publieke ruimte. Daarnaast werd duidelijk dat opdrachtgeverschap geen eenvoudig

begrip is: het veronderstelt heel wat samenwerkingsverbanden en vraagt om het verbinden van diverse problematieken in dialoog. Daarbij is de rol van visievorming op een opdrachtcontext belangrijk gebleken. Omdat het niet evident is een opdrachtgever te vragen om zowel naar aanknopingspunten te zoeken voor zijn culturele verantwoordelijkheid als te investeren in het kritisch uitdiepen van de context die hij aanlevert, maakt een contextanalyse best deel uit van de ondersteuning door een artistiek bemiddelaar.

Het motto van de Pilotprojecten Kunst in Opdracht, 'Meer dan object', heeft een nauwelijks te overschatten invloed gehad op zowat alle aspecten van het traject: de keuze van de opdrachtsituaties, de houding van de opdrachtgevers, het integreren van visievorming in het traject, de artistieke selectie en uiteindelijk de voorstellen van de kunstenaars. Het heeft ook de weg gebaad voor het erkennen van de complexiteit van de publieke ruimte. De focus is meer komen te liggen op het opzetten van een *mini-community* rond elk project en de vraag naar wat kunst kan betekenen voor een context.

De vijf pilotprojecten hebben stuk voor stuk aangetoond hoe rijk en gevarieerd de hedendaagse kunstpraktijk is en wat ze vermag om betekenis te geven aan de publieke ruimte op een niet-objectmatige manier. Wel is het belangrijk om na te denken over hoe de veelheid en het potentieel aan praktijken vanuit het beleid kunnen worden ontsloten en hoe kunstwerken blijvend geactiveerd kunnen worden.

Nood aan een tweede generatie pilotprojecten

De Pilotprojecten Kunst in Opdracht zijn een waardevolle houvast gebleken voor de kunstcel, in haar transitie van projectbureau bij het Team Vlaams Bouwmeester naar platform Kunst in Opdracht bij het Departement Cultuur, Jeugd en Media. Het traject, met zijn leer- en reflectiemomenten, heeft naar boven gebracht dat ruimte voor experiment belangrijk is. Het evaluatietraject rond het percentagedecreet heeft niet geleid tot de uitbreiding van het toepassingsgebied naar de publieke ruimte. Nieuw praktijkonderzoek in aanloop naar een nieuw beleidsinstrument blijkt nodig. De definitie zelf van de publieke ruimte is

aan herziening toe. En wat zijn dan interessante aanleidingen voor kunst in de publieke ruimte? Spelen kunstenaars hier vanuit hun artistieke praktijk rechtstreeks op in? Hoeveel kwesties en thema's kan je tegelijk opnemen in een reeks pilotprojecten? Ook de diversiteit aan opdrachtgevers en de verschuivende rol van het opdrachtgeverschap vormen een interessante focus. We moeten ook opdrachtgevers aanspreken die nooit gedacht hadden aan de mogelijkheid van kunst in de publieke ruimte. Bij dit alles is het van belang om bij de start een procedure en verloop vast te leggen met een duidelijke omschrijving van de rol van een stuurgroep. Wellicht moet ook de methodiek van de Pilotprojecten, zoals die in de schoot van het Team Vlaams Bouwmeester werd ontwikkeld voor ruimtelijke opdrachten, bijgeschaafd worden als het over praktijkonderzoek voor kunst gaat.

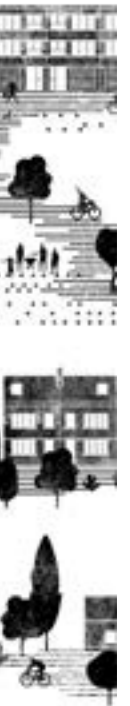
Katrien Laenen was van 1999 tot 2015 coördinator van de kunstcel bij het Team Vlaams bouwmeester en sinds 2016 coördinator van het platform Kunst in Opdracht bij het Departement Cultuur, Jeugd en Media.

RIA PACQUÉE

STREET RAMBLING

n

langrijker
menleven
anier te

le hand
or lokale
eore-
nnen
de slag
dersteund
neering
Leef-
ijk: een
ngeving,
aptieve

necteerd.
nadien
ronen en
in dat de
Integen-
voor

begrip is: l
samenwe
verbinden
dialogo. D
een opdra
Omdat he
te vragen
te zoeken
delijkheid
uitdiepen
maakt eer
van de onr
bemiddelk

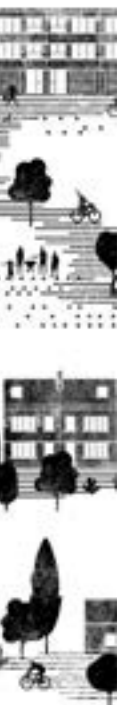
Het m
in Opdrac
nauwelijk
op zowat
keuze van
van de op
visievormi
selectie ei
kunstenae
voor het e
de publiek
te liggen o
communit
wat kunst

De vijf
voor stuk
de hedenc
ze vermag
publieke r
manier. W
over hoe d
praktijken
ontsloten
geactivee

**Nood aa
pilotproj**
De Pilotp
een waarc
kunstcel, i
bij het Tea
platform k
ment Cult
met zijn le
naar bove
riment bel
rond het p
geleid tot
singsgebi
Nieuw pra
een nieuw
De definit

n

langrijker
menleven
anier te

le hand
or lokale
eore-
nnen
i de slag
dersteund
neering
i Leef-
ijk: een
ngeving,
aptieve

necteerd.
nadien
ronen en
in dat de
Integen-
voor

begrip is: l
samenwe
verbinden
dialog. D
een opdra
Omdat he
te vragen
te zoeken
delijkheid
uitdiepen
maakt eer
van de onr
bemiddel

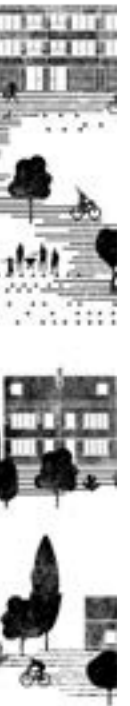
Het m
in Opdrac
nauwelijk
op zowat
keuze van
van de op
visievormi
selectie ei
kunstenae
voor het e
de publiek
te liggen o
communit
wat kunst

De vijf
voor stuk
de hedenc
ze vermag
publieke r
manier. W
over hoe d
praktijken
ontsloten
geactivee

**Nood aa
pilotproj**
De Pilotop
een waarc
kunstcel, i
bij het Tea
platform k
ment Cult
met zijn le
naar bove
riment bel
rond het p
geleid tot
singsgebi
Nieuw pra
een nieuw
De definit

n

langrijker
menleven
anier te

le hand
or lokale
eore-
nnen
de slag
dersteund
neering
Leef-
ijk: een
ngeving,
aptieve

necteerd.
nadien
ronen en
in dat de
Integen-
voor

begrip is: l
samenwe
verbinden
dialog. D
een opdra
Omdat he
te vragen
te zoeken
delijkheid
uitdiepen
maakt eer
van de onr
bemiddelk

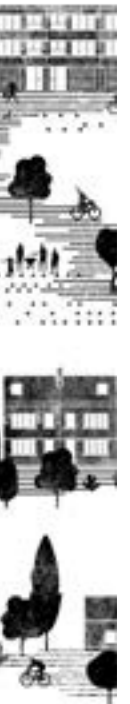
Het m
in Opdrac
nauwelijk
op zowat
keuze van
van de op
visievormi
selectie ei
kunstenae
voor het e
de publiek
te liggen o
communit
wat kunst

De vijf
voor stuk
de hedenc
ze vermag
publieke r
manier. W
over hoe d
praktijken
ontsloten
geactivee

**Nood aa
pilotproj**
De Pilotop
een waarc
kunstcel, i
bij het Tea
platform k
ment Cult
met zijn le
naar bove
riment bel
rond het p
geleid tot
singsgebi
Nieuw pra
een nieuw
De definit

n

langrijker
menleven
anier te

le hand
or lokale
eore-
nnen
i de slag
dersteund
neering
i Leef-
ijk: een
ngeving,
aptieve

necteerd.
nadien
ronen en
in dat de
Integen-
voor

begrip is: l
samenwe
verbinden
dialog. D
een opdra
Omdat he
te vragen
te zoeken
delijkheid
uitdiepen
maakt eer
van de onr
bemiddelk

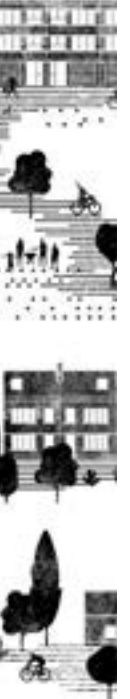
Het m
in Opdrac
nauwelijk
op zowat
keuze van
van de op
visievormi
selectie er
kunstenae
voor het e
de publiek
te liggen o
communit
wat kunst

De vijf
voor stuk
de hedenc
ze vermag
publieke r
manier. W
over hoe d
praktijken
ontsloten
geactivee

**Nood aa
pilotproj**
De Pilotp
een waarc
kunstcel, i
bij het Tea
platform k
ment Cult
met zijn le
naar bove
riment bel
rond het p
geleid tot
singsgebi
Nieuw pra
een nieuw
De definit

n

langrijker
menleven
anier te

le hand
or lokale
eore-
nnen
i de slag
dersteund
neering
i Leef-
ijk: een
ngeving,
aptieve

necteerd.
nadien
ronen en
in dat de
Integen-
voor

begrip is: l
samenwe
verbinden
dialogo. D
een opdra
Omdat he
te vragen
te zoeken
delijkheid
uitdiepen
maakt eer
van de onr
bemiddelk

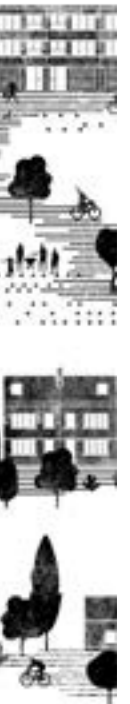
Het m
in Opdrac
nauwelijk
op zowat
keuze van
van de op
visievormi
selectie ei
kunstenae
voor het e
de publiek
te liggen o
communit
wat kunst

De vijf
voor stuk
de hedenc
ze vermag
publieke r
manier. W
over hoe d
praktijken
ontsloten
geactivee

**Nood aa
pilootproj**
De Pilootp
een waarc
kunstcel, i
bij het Tea
platform k
ment Cult
met zijn le
naar bove
riment bel
rond het p
geleid tot
singsgebi
Nieuw pra
een nieuw
De definit

n

langrijker
menleven
anier te

le hand
or lokale
eore-
nnen
de slag
dersteund
neering
Leef-
ijk: een
ngeving,
aptieve

necteerd.
nadien
ronen en
in dat de
Integen-
voor

begrip is: l
samenwe
verbinden
dialog. D
een opdra
Omdat he
te vragen
te zoeken
delijkheid
uitdiepen
maakt eer
van de onr
bemiddelk

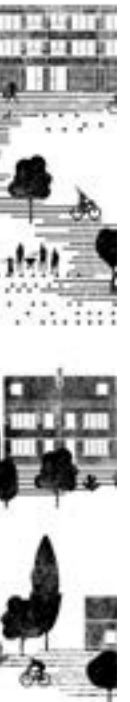
Het m
in Opdrac
nauwelijk
op zowat
keuze van
van de op
visievormi
selectie ei
kunstenae
voor het e
de publiek
te liggen o
communit
wat kunst

De vijf
voor stuk
de hedenc
ze vermag
publieke r
manier. W
over hoe d
praktijken
ontsloten
geactivee

**Nood aa
pilotproj**
De Pilotop
een waarc
kunstcel, i
bij het Tea
platform k
ment Cult
met zijn le
naar bove
riment bel
rond het p
geleid tot
singsgebi
Nieuw pra
een nieuw
De definit

n

langrijker
menleven
anier te

le hand
or lokale
eore-
nnen
de slag
dersteund
neering
Leef-
ijk: een
ngeving,
aptieve

necteerd.
nadien
ronen en
in dat de
Integen-
voor

begrip is: l
samenwe
verbinden
dialog. D
een opdra
Omdat he
te vragen
te zoeken
delijkheid
uitdiepen
maakt eer
van de onr
bemiddel:

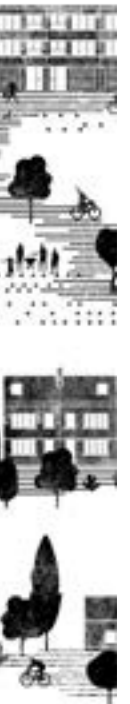
Het m
in Opdrac
nauwelijk
op zowat
keuze van
van de op
visievormi
selectie ei
kunstenae
voor het e
de publiek
te liggen o
communit
wat kunst

De vijf
voor stuk
de hedenc
ze vermag
publieke r
manier. W
over hoe d
praktijken
ontsloten
geactivee

**Nood aa
pilotproj**
De Pilotop
een waarc
kunstcel, i
bij het Tea
platform k
ment Cult
met zijn le
naar bove
riment bel
rond het p
geleid tot
singsgebi
Nieuw pra
een nieuw
De definit

n

langrijker
menleven
anier te

le hand
or lokale
eore-
nnen
i de slag
dersteund
neering
i Leef-
ijk: een
ngeving,
aptieve

necteerd.
nadien
ronen en
in dat de
Integen-
voor

begrip is: l samenwe verbinden dialoog. D een opdra Omdat he te vragen te zoeken delijkheid uitdiepen maakt eer van de onr bemiddel:

Het m in Opdrac nauwelijk op zowat keuze van van de op visievormi selectie ei kunstena voor het e de publiek te liggen o communit wat kunst

De vijf voor stuk de hedenc ze vermag publieke r manier. W over hoe d praktijken ontsloten geactivee

Nood aa pilootproj
De Piloot een waarc kunstcel, i bij het Tea platform k ment Cult met zijn le naar bove riment bel rond het p geleid tot singsgebi Nieuw pra een nieuw De definit

Street Rambling

Ria Pacquéé is als kunstenaar al vier decennia actief in de publieke ruimte. Sinds 1979 integreert ze het dagelijks leven in al zijn geledingen op verschillende manieren in haar artistieke praktijk, en legt ze subtiel de vinger op allerhande maatschappelijke kwesties. Rode draad in haar werk zijn haar *street ramblings*, die haar naar een hele reeks oosterse en westerse grootsteden brachten, en sinds de jaren 1990 de stof leveren voor fotoreeksen. Ze tonen ons aspecten van de publieke ruimte waar we doorgaans geen acht op slaan. Pacquéé observeert en registreert taferelen uit het openbare leven, die ze vervolgens in reeksen ordent volgens vormelijke of thematische criteria.

In dit beeldessay toont Ria Pacquéé zo'n associatief geordende reeks beelden van objecten en handelingen die ze de voorbije twee decennia op haar reizen is tegengekomen. De sequens geeft blijk van een kritische, bij momenten fatalistische kijk op de impact van instituten en structuren op de publieke ruimte. Ze laat echter ook, niet zonder humor, zien dat mensen zich deze ruimte steeds toe-eigenen, ongeacht de maatschappelijke of ideologische intenties die aan de vormgeving en het beheer van de publieke ruimte ten grondslag liggen. Het werk getuigt niet alleen van verwondering, maar ook van een onmetelijk respect voor het menselijke overlevingsinstinct. Ondanks de absurditeit die eruit spreekt, geeft het stiekem blijk van de hoop dat de kwaliteiten die zij in het banale ontwaart, bestand blijven tegen alle dwangmatige pogingen om de publieke ruimte te ordenen en te standaardiseren.

Pacquéés artistieke blik en praktijk bleken van onschatbare waarde voor de groei van de kunstcel van het Team Vlaams Bouwmeester, waar ze van 1998 tot 2016 als deeltijds medewerker ondersteuning

bood in de uitbouw van een archief van gerealiseerde kunst opdrachten. Sinds 1 maart 2019 is een nieuw decreet voor de realisatie van kunst opdrachten in publieke gebouwen van kracht en bereidt de voormalige kunstcel – nu als platform Kunst in Opdracht – vanuit een nieuwe uitvalsbasis bij het Departement Cultuur, Jeugd en Media, de weg voor een uitbreiding van het toepassingsgebied van dit decreet naar de publieke ruimte. Het traject Pilotprojecten Kunst in Opdracht. Meer dan object (2014–2018), een gezamenlijk initiatief van het Departement Cultuur, Jeugd en Media, het Team Vlaams Bouwmeester en Kunstenpunt, heeft aangetoond dat het inzetten op innovatie en experiment belangrijk is omdat de benadering en het gebruik van de publieke ruimte in een samenleving in transitie om steeds nieuwe visies en strategieën vragen. Artistiek onderzoek en artistieke creatie bieden mogelijkheden om de ontwerpuitdagingen en maatschappelijke kwesties voor de publieke ruimte van morgen te verkennen en scherp te stellen. Dit is het uitgangspunt voor een nieuw praktijkgericht onderzoekstraject, in 2019 opgestart door het platform Kunst in Opdracht, dat moet uitmonden in een versterking en verankering van het professionele kader voor kunst in opdracht in de publieke ruimte.

¹ Leefbuurten zijn levendige, klimaatbuuste en autoluwe buurten waar het aangenaam wandelen, fietsen en wonen is. De inrichting van het publieke domein in Leefbuurten draagt mee bij aan de evolutie naar veilige, gezonde, sociale en duurzame gemeenten door de loutere verkeersfunctie te overstijgen en meer ruimte te bieden aan de vele ruimtevragen waarmee onze straten geconfronteerd worden. Leefbuurten zijn aangename verblijfsplekken op maat van jong en oud. De inrichting ervan geeft ruimte aan ontmoeting en activiteit, aan natuur en groen, aan water en bomen die de zomerse hitte en droogte kunnen temperen, aan gezondere lucht en aan stillere plekken. Fietsen en wandelen zijn er vanzelfsprekend. De auto is er niet dominant aanwezig.

Julie Mabilde Van Leefstraten naar Leefbuurten

In het kleine en dicht bebouwde Vlaanderen leggen uitdagingen op het vlak van mobiliteit, klimaat en kwaliteitsvol wonen een claim op dezelfde, beperkt beschikbare ruimte. Met het verkennend onderzoek naar Leefbuurten gingen we na hoe we die uitdagingen op een geïntegreerde manier kunnen aanpakken.

Het onderzoeksproject *Leefbuurten* is een initiatief van het Team Vlaams Bouwmeester en Fietsberaad Vlaanderen. Het is een voorbereiding om in de toekomst via een oproep aan lokale besturen concrete pilootprojecten te ondersteunen. Met het onderzoeksproject wilden we nagaan hoe we onze buurten leefbaar en toekomstbestendig kunnen maken door een nieuwe aanpak van het openbaar domein. In de publieke ruimte liggen belangrijke opgaven, zoals het organiseren van een duurzame mobiliteit en het terugdringen van de overmaatse verharding. Daarnaast is de kwaliteitsvolle inrichting van het openbaar domein een voorwaarde voor verdichting. Hoe dichter bebouwd de woonomgeving, of

hoe stedelijker de context, des te belangrijker wordt de publieke ruimte om het samenleven op een aangename en duurzame manier te organiseren.

In een reeks workshops en aan de hand van concrete cases aangebracht door lokale besturen gingen we na of we een theoretisch kader en ontwerpprincipes kunnen aanreiken waarmee gemeenten aan de slag kunnen gaan. We werden hierbij ondersteund door een onderzoeksteam met Artgineering en Cosmopolis. In onze definitie van Leefbuurten¹ zijn drie aspecten belangrijk: een aantrekkelijke en levendige woonomgeving, een autoluwe wijk en een klimaatadaptieve inrichting van onze ruimte.

De buurt, terug van (nooit echt) weggeweest

We zijn hypermobiel en hypergeconnecteerd. Met de opmars van eerst de auto en nadien het internet kunnen we ook overal wonen en werken. Dat wil nochtans niet zeggen dat de buurt aan betekenis heeft ingeboet. Integendeel, zelfs al is de bewegingsradius voor

activiteiten buitenshuis – cultuur, school, of werk – steeds groter geworden, de alledaagse woonomgeving en de ankerpunten in de eigen buurt blijven essentieel. Zeker voor gezinnen met kinderen, maar ook voor het groeiende aantal wandelaars en fietsers, die zich trager verplaatsen en daardoor meer interactie hebben met hun directe omgeving. Daarom is het belangrijk in te zetten op buurten met een grote leefkwaliteit.

Reeds in de jaren zestig benadrukten onderzoekers het belang van kwaliteitsvolle buurten. Jane Jacobs, wier invloed tot vandaag voelbaar is, wierp zich op als de grote pleitbezorger van buurt en gemeenschap. Ze vocht voor het behoud van stedelijke buurten met veel sociale interactie, voor buurten met een mix van functies en een hoge densiteit en diversiteit aan gebouwen en mensen. Donald Appleyard bestudeerde de psychologische effecten van verkeer en het ontwerp van buurten en toonde aan dat straten met minder autodruk leiden tot meer sociale interactie en het gebruik van de straat als verblijfsruimte. Een recent voorbeeld is het populaire discours van Jan Gehl, die pleit voor autoluwe en fietsvriendelijke steden ‘op mensenmaat’ en voor straten met levendige plinten waarin het ritme van gebouwen afgestemd is op de bewegingssnelheid van voetgangers en fietsers.

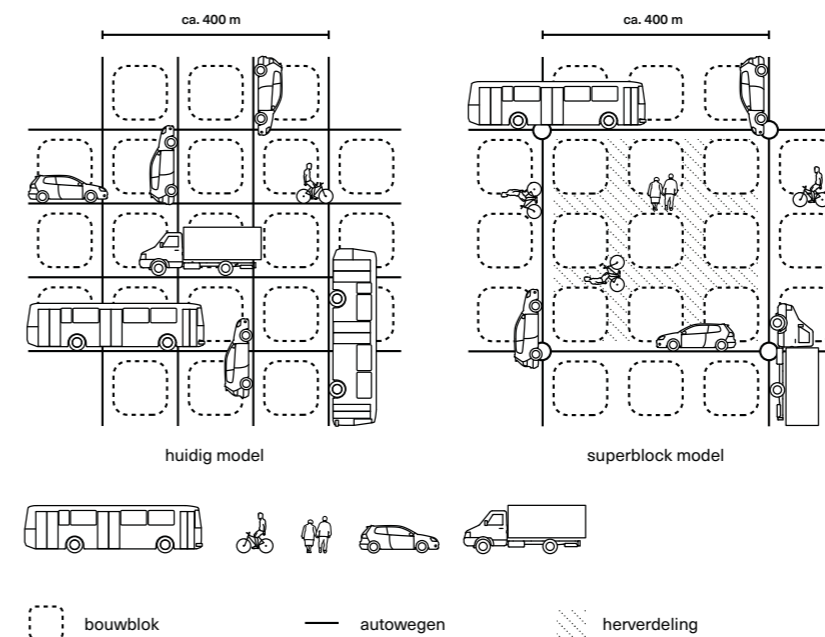
Dichter bij huis experimenteerde de Stad Gent met *Leefstraten*, en Antwerpen met *Tuinstraten*. In beide gevallen werd de straat heringericht in cocreatie met de bewoners. In Gent gebeurde dat tijdelijk, gedurende een aantal maanden, in straten met een hoge bewonersdichtheid en parkeerdruk, met als doel meer ruimte voor ontmoeting en verblijf te creëren. In Antwerpen is de herinrichting permanent. De publieke ruimte in de Tuinstraten werd er maximaal vergroend en onthard, met als voornaamste doel in te spelen op nieuwe klimaatuitdagingen, zoals wateroverlast en hittestress. Het zijn interessante initiatieven. De straat is de kleinste korrel van het stadsweefsel waarop we kunnen ingrijpen om onze steden duurzamer en toekomstbestendiger te maken. Maar door de groeiende complexiteit van uitdagingen die zich op de publieke ruimte enten en door de urgentie van de klimaatopgave hebben we ook nood aan een ‘opschaling’ van Leefstraten naar Leefbuurten.

Knutselen met wegcategorieën, verkeersfilters en circulatieplannen

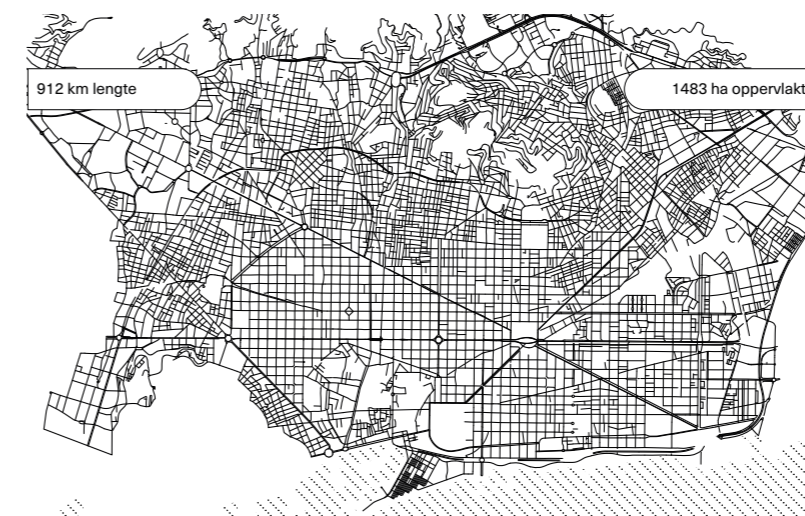
Aan het initiatief rond *Leefbuurten* gingen andere inspirerende onderzoeken vooraf. In samenwerking met de Stad Antwerpen startte LABO RUIJTE – een initiatief van het Team Vlaams Bouwmeester en het Departement Omgeving – een onderzoekstraject op naar *Stratenclusters*. We gingen op zoek naar concepten die het doorgaand verkeer beperken door in stedelijke omgevingen kleinere bouwblokken te verenigen tot grotere ‘superblocks’ of door de verkeerscirculatie – met ‘knips’ of door het omleiden van het doorgaand verkeer – aan te passen op basis van een bestaande of bijgestuurde wegcategorisering. We lieten ons inspireren door de superblocks uit Barcelona, waarin een aantal klassieke bouwblokken worden samengevoegd tot een groter bouwblok met autovrije of -luwe straten. Binnen dit bouwblok kunnen kinderen en zwakke weggebruikers zich veilig, zelfstandig en aangenaam verplaatsen. Parkeren gebeurt niet langer voor de eigen deur maar gegroepeerd aan de randen van het blok. Door de hoge dichtheid en de grotere korrel van de bouwblokken kunnen een aantal basisvoorzieningen zoals een crèche, basisschool of kleine supermarkt binnen de wijk worden georganiseerd. Het verkeer gaat niet meer door de wijk, maar erlangs.

De inrichting van de woonbuurt, waar de *first mile* van elke verplaatsing ligt, is het sluitstuk van een duurzaam mobiliteitsbeleid dat inzet op co-modaliteit (het vlot overstappen tussen verschillende duurzame vervoersmodi), op leefbaarheid en verkeersveiligheid. Wie van aan de voordeur in de eigen auto stapt, is moeilijker te overtuigen om verderop nog over te stappen op een duurzamer vervoersmiddel. In het onderzoekstraject *Stratenclusters* wilden we nagaan wat de relevantie van het superblockprincipe was wanneer toegepast op de Antwerpse context, die een heel andere dichtheid kent dan Barcelona. Kunnen we ook hier het fijnmazige netwerk van auto-wegen inruilen voor veel grotere mazen of wijken die wel doorwaadbaar blijven voor fietsers en voetgangers? En kunnen we bij het herinrichten van die wijken ook andere uitdagingen aanpakken? Het werd een zoektocht naar welke schaal, welke korrelgrootte of stadseenheid geschikt is om een *modal*

Het LABO RUIJTE onderzoek *Stratenclusters* vond inspiratie in Barcelona, waar negen klassieke bouwblokken zijn samengevoegd tot een groter, autoluw ‘superblock’. Het fijnmazige netwerk van autowegen wordt ingeruild voor veel grotere mazen die wel doorwaadbaar blijven voor fietsers en voetgangers. © Ellen Verbiest (+ p. 153)

Barcelona wegennetwerk huidige situatie

Barcelona wegennetwerk scenario met superblocks

shift en een duurzamere stad te organiseren. Waar moeten we eerst beginnen om de modal shift in te zetten: de woonstraten of toch de strategische assen? De discussie werd nooit helemaal beslecht, en dat is wellicht ook onmogelijk, maar ze werd wel verbreed: welke andere, niet mobiliteits-gerelateerde winsten zouden we kunnen boeken opdat het geen verhaal van inboeten zou worden, maar een verhaal van nieuwe kwaliteiten?

De straat herverdelen

Het doel van een andere inrichting van straten en buurten is niet louter het autoverkeer naar beneden te halen of wandelen en fietsen te stimuleren, maar ook om straten weer leefbaar en gedeeld te maken. De straat vervult namelijk vele rollen. Ze biedt plaats aan spel en ontmoeting, aan groene ruimte, ze is een uitbreiding van de woonruimte en moet aantrekkelijk en toegankelijk zijn voor alle doelgroepen en leeftijden. Bovendien zijn er tal van nieuwe uitdagingen waar we vandaag nog onvoldoende rekening mee houden, zoals het werken aan een betere luchtkwaliteit, minder hittestress, meer waterbuffering, minder geluidsoverlast, enzovoort. Omdat de ruimte, ook in onze straten, een schaars goed is, ligt het antwoord op het verzoenen van die vele opgaven in een letterlijke *herverdeling* van de ruimte op straat.

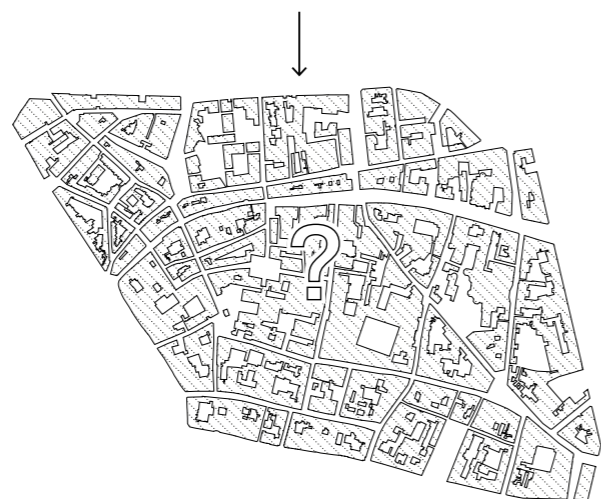
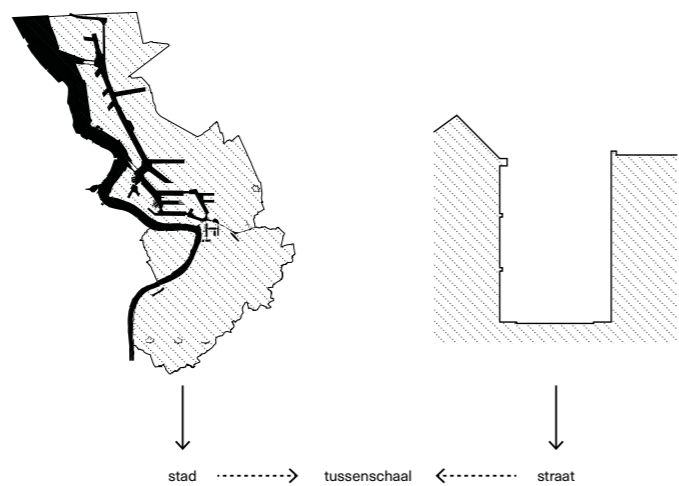
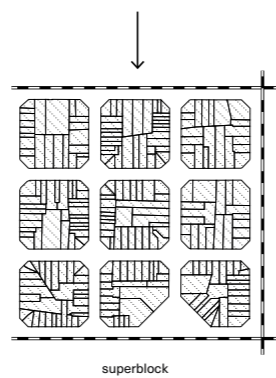
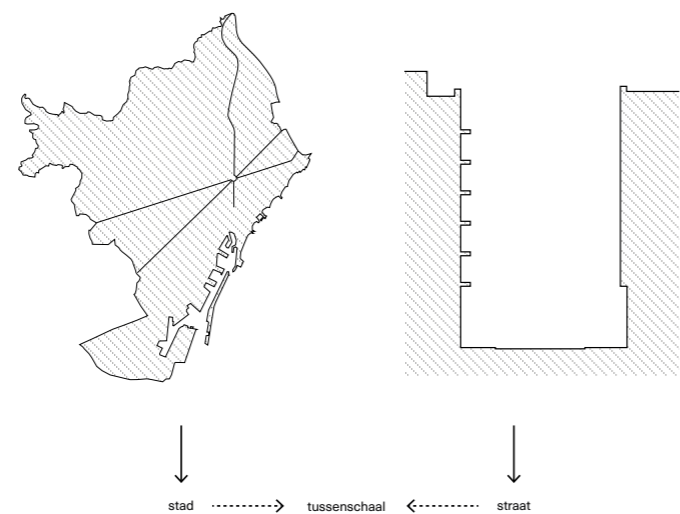
Een tweede onderzoekstraject dat voortvloeit uit *Leefbuurten* is *Fix the Mix*, een onderzoek van Fietsberaad Vlaanderen voor veilig fietsen in gezonde buurten. Het fietsverkeer groeit al jaren aan een stuk en zal in de toekomst nog verder moeten stijgen om de ambities van de Vlaamse overheid op vlak van klimaat en modal shift waar te maken. Om vervoersmodi met een kleine ruimte- en klimaatimpact, zoals wandelen en fietsen, te stimuleren, moeten we ook onze verkeersinfrastructuur aanpassen. Maar om alle straten te voorzien van gescheiden fietsinfrastructuur is er onvoldoende budget en ruimte. Bovendien zijn aparte fietsinfrastructuren op lokale wegen helemaal niet gewenst. De straat is er immers behalve een verkeersruimte ook een verblijfsruimte.

Door een combinatie van circulatieplannen en de invoering van een snelheidsbeperking tot 30 km/u wil *Fix the Mix* fietsen in gemengd verkeer veilig en aangenaam maken. Een van de voorstellen van *Fix the Mix*

is het idee van *luwere verkeerskamers* waar het doorgaand verkeer wordt geweerd en waar de ruimte gedeeld wordt door verschillende vervoersmiddelen. De schaal of grootte van zo'n verkeersluwe kamer is uiteraard afhankelijk van de ruimtelijke context en het vervoersaanbod. In Barcelona wordt, dankzij de hoge bebouwingsdichtheid, vooral ingezet op een combinatie van openbaar vervoer en wandelen. De maat van een superblok is er daarom afgestemd op de wandelafstand, 400 op 400 meter, en in een superblok wonen gemiddeld zo'n 6000 inwoners. In Vlaamse steden zoals Antwerpen ligt de bewoners- en bebouwingsdichtheid veel lager. Een gebied met eenzelfde aantal inwoners is al gauw twee tot vier maal groter dan een superblok in Barcelona. Omdat de afstand tussen functies er groter is, wordt het aandeel van de fiets in een duurzame vervoersmix ook belangrijker. De maaswijdte van buurten wordt ook bepaald door de categorisering van de wegen. Zowel in het onderzoek *Stratenclusters* in Antwerpen als in *Fix the Mix* stemt de wijk overeen met een geheel aan straten die vooral bestemd zijn voor lokaal bestemmingsverkeer, waar een snelheidsbeperking van 20 tot 30 km/u wordt ingevoerd, waar fietsen gebeurt in gemengd verkeer of zelfs op fietsstraten, en die omsloten worden door grotere verbindingssassen of stadswegen. Die wijken hebben een doorsnede van anderhalve tot twee kilometer.

Modal versus spatial shift

Het principe van de superblocs – het herstructureren en herinrichten van het stratenpatroon om het gebruik te sturen – is geen nieuw idee. Colin Buchanan presenteert in *Traffic in Towns* uit 1963 een theoretisch raamwerk voor de planning en het ontwerp van wegennetwerken, waarbij *environmental areas* gevrijwaard zouden moeten worden van doorgaand verkeer. Het raamwerk bouwt verder op het onderscheid dat Buchanan maakt tussen wegen met een verbinding- of doorstromingsfunctie en lokale wegen met een verblijfs- of toegangsfunctie. De auto-luwe zones zijn in het model van Buchanan enkel toegankelijk via een beperkt aantal toegangen tot de wijk. Het verkeerskundig raamwerk van Buchanan is een theoretisch en ideaalmodel om het conflict tussen doorstroming en verblijf op te lossen. De werkelijkheid blijkt weerbarstiger. Zeker

De schaal en morfologie van Barcelona is niet zomaar te vergelijken met de situatie in Vlaamse steden. Het onderzoek *Stratenclusters* was een zoektocht naar de meest geschikte schaal tussen straat en stad om nieuwe uitdagingen het hoofd te bieden en de publieke ruimte gezond, veilig en klimaatbestendig te maken. © Ellen Verbiest

in Vlaanderen, waar volop gebouwd wordt langs verbindingswegen, waar doorgaand verkeer ook door kleine dorpskernen moet en waar de verkeersdruk door de grote auto-afhankelijkheid zich ook laat voelen in gewone woonbuurten.

Het superblok is letterlijk een groter bouwblok, een groep woonstraten omsloten door grotere doorstromingsassen. In randstedelijke omgevingen zijn al heel wat wijken ingericht volgens de principes van *environmental areas* en zijn de mazen tussen de autowegen groter dan in een dichtbebouwde, stedelijke omgeving. Suburbane wijken zijn, door de vele doodlopende straten, vaak al zo ontworpen dat ze het doorgaand verkeer weren en meer garantie bieden op de kalme en groene omgeving die bewoners verlangen van hun woonbuurt. Op dit idee van afbakening en het naar binnen keren van wijken is al heel wat kritiek gekomen, omdat het gevaar bestaat dat het publieke domein geprivatiseerd wordt. Dat is uiteraard niet de opzet van het *Leefbuurten*-project. Leefbuurten worden niet minder, maar net meer bereikbaar en doorwaadbaar, tenminste voor de actieve modi, wandelen en fietsen. In een stedelijke context kan dat door filters te plaatsen die het autoverkeer wel, maar fietsers niet tegenhouden. In suburbane omgevingen kunnen doodlopende straten met elkaar verbonden worden met een doorlopend netwerk van trage wegen. Leefbuurten worden ook niet minder maar meer publiek, door van de straat, die vandaag een vooral door de auto gedomineerde verkeersruimte is, weer gedeelde verblijfsruimte te maken voor alle bewoners en bezoekers.

Maar het gevaar van afbakening verdient wel een uitvoerigere discussie, die ook in het onderzoekstraject *Stratenclusters* niet uit de weg werd gegaan. Op de eerste prille ideeën rond stratenclusters of *Fix-the-Mix*-wijken kwam al eens het commentaar dat je het verkeer, door de afbakening van buurten of wijken, naar buiten duwt en daarmee ook de overlast naar de grote assen verplaatst, terwijl ook daar mensen wonen. Maar het uiteindelijke doel is om de verkeersdruk in zijn totaliteit naar beneden te halen. Een wandel- en fietsvriendelijke inrichting van straten in de wijken, in combinatie met een andere organisatie van het parkeren, kan mensen uit de wagen halen, en hen aanzetten om de fiets of het openbaar

vervoer te nemen. Op termijn gaat daardoor onmiskenbaar ook de leefkwaliteit op de grote assen omhoog, al zal er ook hier gesleuteld moeten worden aan het ontwerp en de inrichting om de verschillende vervoersmiddelen en publieke functies met elkaar te verzoenen. In het verdere traject *Leefbuurten* gingen we daarom minder uit van een afgebakende wijk of buurt, maar verkenden we aan de hand van concrete cases hoe we kunnen bouwen aan groeiende Leefbuurten, vertrekkend van belangrijke of strategische assen en plekken, zoals schoolstraten of marktpleinen, maar evenzeer vanuit doodgewone woonstraten. Zo kunnen experimenten met Leefstraten op termijn ook uitgroeien tot heuse Leefbuurten.

Stedelijk of landelijk?

Het onderzoekswerk van Artgineering en Cosmopolis stipuleert dat een Leefbuurt overal kan gerealiseerd worden, in gewone woonwijken, in meer gemengde en densere stadswijken of in dorpscentra. Maar het onderzoeksteam benadrukt ook dat de slaagkansen voor het realiseren van levendige en autoluwe buurten groter worden naarmate de buurt goed ontsloten is via openbaar vervoer, en naarmate de densiteit en diversiteit van de buurt groter is. We mogen immers niet vergeten dat veel ruimtelijke uitdagingen waarmee Vlaanderen te kampen heeft – zoals de hoge kost van infrastructuur, watertekort of -overlast, versnippering van open ruimte, het moeilijk te organiseren openbaar vervoer, de grote auto-afhankelijkheid en de slechte luchtkwaliteit – hun oorzaak vinden in het verspreide verstedelijkingspatroon. De startcondities voor een buurt met een hogere bevolkingsdichtheid en in de nabijheid van een openbaarvervoersknooppunt zijn compleet verschillend van die van een landelijke buurt of een suburbane wijk.

Hoewel we in het traject met Artgineering en Cosmopolis nooit echt diep zijn ingegaan op de verschillen in aanpak en ontwerpprincipes voor die verschillende contexten, spreken de verschillen in morfologie voor zich. In stedelijke en gesloten bouwblokken valt de grens tussen bebouwd en onbebouwd samen met de grens tussen publiek en privaat. In een landelijke of perifere omgeving is die grens veel minder scherp af te bakenen. Het publieke domein heeft er een ander karakter en vergt dus een andere

aanpak. In een stedelijke omgeving is er ook een veel grotere nood aan en vraag naar publieke verblijfsruimte dan in suburbaan gebied, waar de meeste woningen over een voldoende grote eigen tuin beschikken.

Toch vormt het concept Leefbuurten ook voor meer perifere gebieden een goede leidraad voor ruimtelijk beleid. Die gebieden kampen evenzeer met een stijgende verkeersdruk en slechte luchtkwaliteit. Het concept van Leefbuurten kan hier van pas komen om de omslag te maken naar een betere inrichting van de ruimte die bewoners stimuleert de shift te maken van de auto als evidentie naar een combinatie van openbaar vervoer en fiets als meest duurzame, maar ook comfortabele en gezonde manier van verplaatsen.

Never waste a good crisis

De klimaatverandering heeft het debat over de nood aan een andere ruimtelijke ontwikkeling de voorbije jaren op scherp gesteld. Onze ruimtelijke ordening is oorzaak van en dus ook een potentiële oplossing voor onze te grote ecologische voetafdruk. Maar niet enkel voor *klimaatmitigatie* – het tegengaan of beperken van klimaatverandering door het reduceren van de broeikasgasuitstoot – is er nood aan een andere ruimtelijke ontwikkeling. Na een reeks hittegolven en droge zomers op rij worden we er ons steeds meer van bewust dat we via de inrichting van onze ruimte ook moeten werken aan *klimaatadaptatie*: de aanpassing van natuurlijke en menselijke systemen aan de huidige en de te verwachten gevolgen van de klimaatverandering.

Klimaatadaptatie is een herinrichtingsopgave waarbij onder meer groenstructuren en voldoende ruimte voor waterinfiltratie van belang zijn. Een buurt is geen eiland, maar een onderdeel van een groter ecologisch netwerk, een plek met een specifieke ondergrond en hydrologisch systeem. Om onze steden weerbaar te maken, moeten we het regenwater niet versneld afvoeren naar riolen, maar het zoveel mogelijk infiltreren en vasthouden in de bodem. Maatregelen voor klimaatadaptatie worden nog te weinig in verband gebracht met een omslag in mobiliteit. Nochtans zullen beide opgaven terecht moeten komen in dezelfde, beperkt beschikbare publieke ruimte van onze straten en pleinen. Er bestaat ook een logi-

sche samenhang tussen beide: in buurten met minder auto's en meer fietsen wordt de voetafdruk kleiner (en werken we dus aan klimaatmitigatie), maar komt er door die omslag ook meer ruimte vrij die we kunnen ontharden voor natuurlijke waterinfiltratie of voor het aanplanten van verkoelende bomenrijen (noodzakelijk voor klimaatadaptatie). Deze ingrepen, nodig om het publieke domein klimaatbestendig te maken, zorgen tegelijk ook voor een veel grotere leef- en woonkwaliteit. Het zijn straten en pleinen met ruimte voor ontmoeting, spel en rust, schaduw, wandelen en fietsen. De aanpassing van onze buurten aan klimaatverandering is geen verhaal van inboeten, maar creëert nieuwe kansen en kwaliteiten.

Hoe overtuigen we lokale besturen en bewoners om aan de slag te gaan? Er zijn veel momenten in het dagelijkse leven van burgers of in beleidscycli die een concrete aanleiding kunnen zijn om de transitie naar Leefbuurten in gang te zetten: de geplande heraanleg van een straat, de invoering van een lage-emissiezone, de nood aan een veiligere schoolomgeving, de roep van burgerbewegingen om gezondere lucht, minder geluidsoverlast of veiligere straten, de opkomst van autodelen, een verbetering in het aanbod van openbaar vervoer, een gewijzigde fiscale situatie zoals rekeningrijden, een nieuwe job of woning, enzovoort. Voor overheden is het belangrijk om in die momenten van verandering ook het waarom van de maatregel goed te duiden. Met een proefopstelling is het vaak ook mogelijk om de aanvankelijke weerstand om te buigen in een stevig draagvlak.

Niet alles hoeft in een keer op de schop, een transitie kan ook een geleidelijk proces zijn dat start met een tijdelijke inrichting die door de bewoners getest en goedgekeurd wordt. Maar die opeenvolgende veranderingen vormen elk een stukje van de puzzel, en die moeten we vandaag aangrijpen, willen we binnen twintig tot dertig jaar in een duurzamer en gezonder Vlaanderen wonen.

Julie Mabilde is ingenieur-architect en werkt sinds 2013 bij het Team Vlaams Bouwmeester.

Julie Mabilde

Kan onderhandelingsstedenbouw leiden tot meer ruimtelijke kwaliteit?

In zijn *Meerjarenprogramma 2017-2020* pleit Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck voor een 'doelmatiger publiek opdrachtverschap en ondernemerschap'. Als we meer ruimtelijke kwaliteit, verdichting en maatschappelijke meerwaarde willen bereiken, zullen overheden meer het voortouw moeten nemen in hun onderhandeling met de bouw- en vastgoedmarkt. De overheid kan dan niet alleen economische maar ook maatschappelijke winsten realiseren. Welke vorm kan die onderhandelingsstedenbouw aannemen? Een verkennend gesprek met experts Michiel Dehaene en Kris De Langhe.¹

Stedenbouw is onderhandelen Els Terryn

In het *Meerjarenprogramma 2017-2020* van de Vlaamse Bouwmeester staat 'onderhandelingsstedenbouw' als een positief idee omschreven, maar kijken jullie – na de negatieve beeldvorming in de media² – nu op

een andere manier naar 'onderhandelingsstedenbouw'?

Michiel Dehaene

Voor mij toont die discussie vooral dat er nog veel werk is om dergelijke gesprekken met ontwikkelaars te structureren en een helder kader te geven. De overheid heeft de voorbije jaren veel geleerd uit stadsontwikkelingsprojecten die tot stand kwamen via publiek-private samenwerking, bijvoorbeeld over regie en kwaliteitssturing. Maar ook met betrekking tot de hardere, financiële kant van de onderhandeling is vooruitgang geboekt. Toch blijft er nog steeds nood aan een kader en ontbreekt de ervaring om op een serene manier in onderhandeling te gaan.

Kris De Langhe

Wij zijn, als adviseurs van bouwheren, al langer betrokken bij stedenbouwkundige onderhandelingen. Uit die ervaring blijkt dat

¹ Michiel Dehaene is hoofddocent stedenbouw aan de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de Universiteit Gent. Kris De Langhe (bureau Orientes) is gespecialiseerd in gedelegeerd bouwheerschap en financiële studies van project- en siteontwikkelingen. Het gesprek werd gemodereerd door Marjolijn Claeyns en Els Terryn van Voorland, bureau voor ruimtelijke planning.

² In Antwerpen was eind 2017 een discussie ontstaan over de stedenbouwkundige ontwikkelingskosten, omdat de opbrengsten niet per definitie gingen naar investeringen in de buurt. De oppositie vocht de willekeur aan.

we nog maar op de drempel staan van wat we zouden kunnen bereiken. Men heeft in veel projecten wel de intentie om de kwaliteit te bewaken, maar in de praktijk draait dat vaak anders uit. Bij aanvang van een nieuwe ontwikkeling heeft men vaak wel een ruimtelijke maar geen projectontwikkelingsvisie. Er worden dan bepaalde doelstellingen vastgelegd, zoals bijvoorbeeld betaalbaar wonen of het aantrekken van bepaalde doelgroepen, maar er is te weinig zicht op hoe die in de praktijk verwezenlijkt kunnen worden. Dat heeft te maken met de afstand tussen projectontwikkelaars en publieke bouwheren. De ontwikkelaar moet de maatschappelijke ambities van de overheid beter begrijpen en mee helpen realiseren, terwijl de overheid meer inzicht moet krijgen in projectontwikkeling.

Oprichtgevers, grondeigenaars en ontwikkelaars

Michiel Dehaene

Een groot deel van het probleem zit in het feit dat we in verschillende fases van het proces over de verkeerde dingen praten, met de verkeerde partij. Stedenbouwkundigen hebben de afgelopen jaren vaak onderhandeld met grondeigenaars van wie men dacht dat zij de toekomstige ontwikkelaars zouden worden. Maar vaak was het onderhandelingsdoel voor die partijen niet het realiseren van een kwalitatief project, maar een RUP dat hen toeliet de grond of het project met winst door te verkopen. Daarna begint de onderhandeling van vooraf aan, ditmaal met de effectieve ontwikkelaar, die moet inschatten of het project verkoopbaar is. Omdat in Vlaanderen veel belang wordt gehecht aan eigenaarschap, is het opdrachtgeverschap een problematisch gegeven. Waarom moet men met een eigenaar van een lap grond tot in detail praten over de typologie van de ontwikkeling die er toegelaten zal worden? Het is belangrijker na te gaan wie de echte opdrachtgever wordt, en hoe je een setting voor onderhandeling creëert waarbij het project zelf op tafel ligt. Alleen dan kan je praten over kwaliteit.

Kris De Langhe

De vastgoedmechanismen zijn bij de overheid te weinig bekend, met als gevolg dat het risico volledig bij de ontwikkelaar wordt gelegd, die daarvoor in ruil een correcte

winstmarge van ongeveer vijftien tot twintig procent voorziet. Maar als de winsten hoger zijn, door bijvoorbeeld een hoger toegelaten bouwhoogte, gaat de residuele grondwaarde naar de eigenaars, die geen enkel risico dragen, maar wel alle meerwaarde opstrijken. Aan grondeigendom zouden dus niet enkel rechten, maar ook eigendomsverplichtingen verbonden moeten worden. Als een privaat terrein in waarde stijgt omdat de overheid investeert in de heraanleg van de straat of het publieke domein in de buurt, of omdat de stedenbouwkundige voorschriften of bouwhoogten veranderen, dan moet de eigenaar van het terrein ook een wederdienst bewijzen. Het instrument van stedenbouwkundige lasten bestaat al lang, maar wordt nog steeds niet overal toegepast, laat staan op een effectieve wijze.

Michiel Dehaene

In de media wordt gesuggereerd dat de zogenaamde 'paaitaks' (SOK's of stedelijke ontwikkelingskosten) in Antwerpen een grijze zone creëert, maar eigenlijk is hij net in het leven geroepen om het omgekeerde te bereiken. De bedoeling ervan is ontwikkelaars toe te laten die last door te rekenen aan de grondeigenaars, om te voorkomen dat ze gaan speculeren op de grondprijzen. Er is nog veel ruimte voor verbetering in de implementatie van die lasten, maar het is niet correct om op het instrument zelf te schieten.

Kris De Langhe

Die SOK's zijn eigenlijk een heel goed instrument om de lasten bij de juiste partijen te leggen. Maar je moet er wel oordeelkundig mee omgaan en de opbrengsten ook op de juiste manier herverdelen, best op het niveau van het project of de buurt. In veel gemeenten is zo'n stedenbouwkundige last een ingeburgerd instrument, waarbij iedereen gelijk is voor de wet.

Stap nul: vóór de onderhandeling

Marjolijn Claeys

De perceptie bestaat dat stedenbouw overregeltjes gaat. Als we maar binnen die regels blijven, mogen we doen wat we willen. Maar die regels geven een stedenbouwkundig ambtenaar geen houvast wanneer die met een grondeigenaar of projectontwikkelaar in gesprek moet gaan over welk project op

die plek mogelijk is, hoeveel bouwlagen er toegelaten worden, enzovoort.

Kris De Langhe

Als de onderhandeling zich beperkt tot de stedenbouwkundige enveloppe zijn we compleet verkeerd bezig. Als overheid moet je eerst heel goed weten waar je heen wil.

Michiel Dehaene

Een stedenbouwkundig ambtenaar die de opdracht krijgt om te onderhandelen zonder duidelijk kader of mandaat, zou daar vriendelijk voor moeten bedanken. Er ontbreekt volgens mij een *stap nul*, die voorafgaat aan de onderhandeling of cocreatie. Die *stap nul* gaat over opdrachtgeverschap en over de setting waarbinnen je onderhandelt. Nog vóór je in onderhandeling gaat over de doelstellingen op een specifieke plek, bijvoorbeeld over verdichting, moet je weten waar die verdichting wenselijk en mogelijk is. De traditionele rol van de overheid is te bepalen, via regulering, waar welke dichtheden en bestemmingen mogelijk zijn. Daardoor tempert die overheid in eerste instantie speculatie, maar heeft ze anderzijds ook de troeven in handen om verschillende condities te creëren voor verschillende plekken.

Kris De Langhe

Volledig mee eens. Hoe eerder je als overheid kan analyseren wat je waar wil, hoe beter je een draagvlak zal vinden om je maatschappelijke doelstellingen te halen. Maar dat vergt multidisciplinair samenwerken van in het begin.

De opportuniteitscurve

Julie Mabilde

Wat jij nu eigenlijk zegt, Kris, is wat je in eerder onderzoek in beeld hebt gebracht aan de hand van de 'opportuniteitscurve', die illustreert dat je in de conceptfase van projecten nog alle richtingen uit kan. Is dat ook het moment waarop je studiewerk moet inzetten?

Kris De Langhe

Jazeker. De opportuniteitscurve, die de invloed van het project toont in functie van de tijd, daalt naarmate het proces vordert en er zaken worden vastgelegd. Voldoende investeren in onderzoek, ontwerp en vastgoedanalyse zit bij publieke opdrachtgevers

echter niet ingebakken. Het is belangrijk om voor elk project van tevoren de juiste hefbomen te bepalen: waarop wil je specifiek inzetten in een bepaalde wijk? Die hefbomen zijn voor elk project anders en kunnen te maken hebben met welke bruto-netto-verhouding je wenst, welke dichtheid je wil realiseren, welke netto-oppervlakte groen, hoe je fasering in elkaar zit, welke parkeernormen of mobiliteitseisen je stelt, welke ambities je hebt op het vlak van duurzaamheid, sociale mix, enzovoort. Door van meet af aan gelijktijdig en iteratief de ontwerpvisie en, via een schaduwmodel, de financiële en vastgoedvisie uit te werken, kan een overheid veel preciezere criteria en ambities definiëren bij het in de markt plaatsen van de opdracht. Duidelijkheid over wat vergunbaar is, maakt de risico's voor de ontwikkelaar ook beheersbaarder, waardoor de meerwaarde niet de grondeigenaar maar de kwaliteit van de ontwikkeling ten goede zal komen.

Marjolijn Claeys

Maar dat vooronderzoek vergt een investering. Dat is maatwerk. Voor een toekomstige ontwikkelaar is het logisch dat hij het gebied onderzoekt, maar voor een stad of een kleinere gemeente is het niet haalbaar om voor de vele plekken waar ontwikkeling mogelijk is onderzoek te doen. Lokale besturen hebben vaak niet dat vooraf bepaalde kader, noch de capaciteit om te onderhandelen.

Michiel Dehaene

Er moet veel vroeger in het proces geïnvesteerd worden in planvorming. We geloven in dit land in advocaten en ingenieurs, we besteden veel geld aan haalbaarheidsstudies door technische studiebureaus en aan juridisch advies. Maar in vergelijking daarmee besteden we slechts heel weinig aan pure planvorming – een woonplan, een visie op commerciële centrumontwikkeling, de verwachte sociale ontwikkeling – want dat vinden we weggegooid geld. Na vijftien jaar Stedenbeleid hebben we veel geleerd over de noodzaak van zo'n voortraject. In de jury van de Stadsvernieuwingsprojecten wordt aan gemeenten gevraagd hoe het project dat ze voorstellen kadert binnen hun woonplan, hun visie op commerciële centrumontwikkeling en de verwachte sociale ontwikkeling. Het komt het beleid toe om dit soort vragen te beantwoorden vooraleer het

over operationele vragen gaat zoals hoe en door wie nu juist ontwikkeld zal worden.

Kris De Langhe

In plaats van louter te kijken naar hoeveel die studies ons kosten in het begin van het proces, zouden we moeten nagaan hoeveel ons dat aan het eind van de rit opbrengt, niet alleen in geld, maar ook in extra kwaliteit. De klok terugdraaien is veel moeilijker. Daarom zijn basisstudies van in het begin nodig.

Selectiviteit en diversiteit creëren

Michiel Dehaene

Onderhandelen gaat in veel gevallen over een breuk ten opzichte van wat nu, binnen de regels, mag en kan. Dat de bestaande regeling bijvoorbeeld verdichting onmogelijk maakt, is daarbij een voordeel. Je kan dat kader selectief en moedwillig doorbreken. Dat moet je dan wel op een gestructureerde manier organiseren, en niet ad hoc per project. Al te vaak zie je nog processen waarbij eerst een veel te hoge toren wordt getekend, waarna de lokale overheid vraagt er zes verdiepingen af te halen, waarna er uiteindelijk toch weer twee bij komen, terwijl de vraag over het waarom van die onderhandeling nooit echt gesteld is.

Els Terry

Maar de vraag hoe hoog je mag bouwen, komt er uiteindelijk toch. Op die vraag moet je dus je antwoord klaar hebben.

Michiel Dehaene

Het is belangrijk daarover duidelijkheid te creëren vóór de start van elke onderhandeling. Dit gaat in feite over de 'betonstop'. Ik vind dat we vandaag op veel plaatsen ook een 'verdichtingsstop' moeten afkondigen. Op veel plekken komen eigenaars of ontwikkelaars met verdichtingsvoorstellen aanzetten waar die helemaal niet gewenst zijn. De overheid moet selectiviteit en diversiteit inbrengen in waar ze wel en niet wil verdichten, waarover ze wel en niet wil onderhandelen. Naast die plekken moet er ook nog plaats zijn voor reguliere stedenbouw. Een stad als Gent bijvoorbeeld geeft met een thematisch RUP Stedelijk Wonen aan in welke locaties over verdichting te praten valt, en waar maatwerk – en dus onderhandeling – aan de orde is. Andere delen van de stad wil men zo in bescherming

nemen om er voor de komende jaren het patrimonium van rijwoningen en laagbouw, die een bepaalde bevolkingsgroep aantrekken, in stand te houden. Ontwerpend onderzoek vooraf heeft geholpen bij het aanduiden van die zones.

Het capaciteitsvraagstuk en de rol van Vlaanderen

Kris De Langhe

In de meeste projecten die ik ken zijn de steden en gemeenten niet in staat om te onderhandelen. Ik stoot voortdurend op gemiste kansen qua kwaliteit. Bij ontwikkelingen in vastgoed komen verschillende vakgebieden en expertises kijken. Het probleem is dat een van die expertises in zo'n proces vaak de bovenhand krijgt, terwijl we net op zoek moeten naar een kader dat die vakgebieden en hun respectievelijke doelstellingen in evenwicht houdt. Maar bij lokale besturen ontbreekt ook de knowhow om de logica van die processen te doorgronden. Zelfs de grote steden zijn meestal niet in staat om een financiële simulatie van een toekomstige ontwikkeling te maken.

Julie Mabilde

We hebben tijdens de studie *Stedelijk Systeem Kust?* ooit het idee geopperd om het capaciteitsvraagstuk bij die kleinere gemeenten op te lossen door de autonome gemeentebedrijven van de grote steden ook daar in te schakelen. Maar als ik jou goed begrijp is zelfs dat onvoldoende?

Michiel Dehaene

Nu heb je het over een oud zeer. Zodra er sprake is van maatwerk en regie komt dat capaciteitsprobleem op tafel. Maar dat probleem heeft natuurlijk vooral te maken met het feit dat we Vlaanderen verkaveld hebben in zeer kleine gemeenten, die nauwelijks expertise in huis hebben. Je kunt moeilijk verwachten dat elke kleine gemeente een bouwmeester gaat aanstellen. Om dat op te lossen moet je dus andere formules verzinnen. Dat bestuurlijke vraagstuk stelt daardoor ook grenzen aan wat onderhandelingsstedenbouw in ons land zou kunnen zijn.

Els Terry

Is dat zo? In plaats van een beroep te doen op een studiebureau dat een RUP opmaakt, zou

Experten in gesprek over doelmatiger publiek opdrachtgeverschap en ondernemerschap (Antwerpen, 18 december 2017). © Michiel De Cleene (+ p. 159)

zo'n gemeente zich toch ook kunnen laten bijstaan door een projectregisseur?

Michiel Dehaene

Het probleem zit op alle niveaus. Ook op politiek niveau is er gebrek aan ervaring. Je hebt natuurlijk wel intercommunales en andere samenwerkingsconstructies waarop sommige gemeenten een beroep kunnen doen. Maar de meest evidente oplossing blijkt nog steeds de fusie van gemeenten. Je moet dit capaciteitsvraagstuk daarom ook bekijken in samenhang met het vraagstuk van metropoolvorming, want de dynamiek van verstedelijking stelt zich in Vlaanderen niet overal op dezelfde manier.

Waarom onderhandelen over inkleuren van bijkomende woonontwikkeling in (deel) gemeenten waar voor de komende jaren amper nieuwe gezinnen verwacht worden? En dat terwijl de school en het klooster leegstaan. Maar als je als gemeente, op het moment dat er extra ontwikkellocaties voor eigen bevolking kunnen worden uitgedeeld, niet je hand opsteekt, straf je nu jezelf. Vooral eer we aan een fancy discussie beginnen over verhandelbare ontwikkelingsrechten zou Vlaanderen nog veel kunnen doen op het vlak van woonprogrammatie en aanpassingen in fiscaliteit, zodat gemeenten die bewust niet op uitbreiding willen inzetten niet langer bestraft worden. Die switch zit nog niet in ons ruimtelijk beleid, maar is wel iets wat een bovenlokale overheid toekomt.

Een budgetneutrale ruiloperatie? Vergeet het

Julie Mabilde

Dat is met andere woorden de stap nul waarop Vlaanderen zou moeten inzetten?

Michiel Dehaene

Dat is inderdaad een stap voorafgaand aan de onderhandeling. Want onderhandelen gaat ook over initiatiefrecht. Nu wordt er in Vlaanderen initiatief uitgelokt op allerlei plaatsen waar er eigenlijk helemaal geen zou moeten zijn. Dat is ook relatief nieuw, want we hebben hier een periode van groei en suburbane ontwikkeling achter de rug. Je ziet nu dat er zich al grote verschillen in groei beginnen af te tekenen. De markt is daarin eindeloos veel selectiever dan onze overheid. Als je kijkt naar de regionale woningmarkt,

dan zit die geconcentreerd rond onze steden. Daarom moeten we vermijden daar overal ontwikkelingsmogelijkheden tussen te strooien.

Marjolijn Claeys

Als je die logica doortrekt, lossen we dan niet ook een deel van het capaciteitsprobleem op? Er wordt nu inderdaad nog ontwikkeld op plekken waar dat niet zou moeten. Maar als je vanuit Vlaanderen een kader opmaakt dat bepaalt welke plekken geen knooppuntwaarde hebben, komen die ook niet in aanmerking voor ontwikkeling. Het zijn vaak de kleinere gemeenten die de capaciteit niet hebben, terwijl je in grote steden wel kan inzetten op onderhandelingsstedenbouw. Komt het er niet op neer dat Vlaanderen veel meer dat generieke kader moet uitbouwen om daarmee duidelijker te bepalen waar onderhandelingsstedenbouw wel kan?

Michiel Dehaene

Men is daarmee bezig, maar volgens mij op een te voluntaristische manier. Er begint langzaamaan meer helderheid te komen over welke plekken als knooppuntlocaties gelden. Maar men zal tegelijkertijd een nieuw pact moeten bedenken om met de niet-ontwikkelbare plekken om te gaan. Wat gebeurt er met die gemeenten, krijgen die plots niets meer? Dat is geen faire deal. Voor die plekken moet een andere toekomst bedacht worden, inclusief een andere manier om over infrastructuur na te denken. Hoe kunnen we daar verder met minder infrastructuur? Hoe kunnen we mensen de consequenties laten inzien van het wonen op afgelegen locaties, zodat ze daar ook naar gaan handelen? Zo'n nieuwe deal is een politiek en maatschappelijk onderhandelingsproces. Het grote risico in de discussie over verhandelbare ontwikkelingsrechten, is dat men ervan uitgaat dat vastgoed alles kan oplossen, inclusief de budgettaire crisis van onze ruimtelijke ordening.

Julie Mabilde

Het is een illusie te denken dat het uitruilen van bouwrechten budgetneutraal kan?

Michiel Dehaene

Zeker. Men ziet de stad graag als een grote stofzuiger, maar er zijn niet voldoende ontwikkelingsmogelijkheden in de steden om

elders in Vlaanderen ontwikkelingsrechten te schrappen. Het zou al fantastisch zijn als we erin zouden slagen te herverdelen binnen bepaalde projectzones, op plekken waar je ook kan benoemen wat je precies voor wat uitruilt. In dergelijke onderhandelingen gaat het al helemaal niet meer over wat de overheid aan nieuwe ontwikkelingen kan verdienen. Daar moet je er als overheid vooral voor zorgen dat de meerwaarde in de juiste dingen in het project zelf geïnvesteerd wordt. Er valt weinig te verdienen als je bedenkt welke publieke investeringen en onderhoudskosten (aan infrastructures, publiek domein, enzovoort) er vasthangen aan private ontwikkelingen, als je die achteraf ook als een stukje stad wil laten functioneren.

Maatschappelijke kosten op lange termijn

Kris De Langhe

We zouden beter moeten uitdokteren wat de exacte verhoudingen zijn tussen de publieke en private budgetten die naar projectontwikkelingen gaan. Ook dat kan je op voorhand simuleren.

Michiel Dehaene

In dat geval is het belangrijk niet enkel op de momentopname van ontwikkel- en bouwkost te focussen, maar ook de beheers- en onderhoudskosten achteraf in beeld te brengen. Veel opdrachtgevers zijn te veel gefixeerd op dat ene moment van grote cashflows, terwijl de budgettaire impact op lange termijn ook erg groot is. Bijvoorbeeld: hoe bepaal je als overheid welke infrastructuur je na oplevering overneemt, waardoor je je engageert om die tot in lengte der dagen te onderhouden?

Kris De Langhe

Klopt, ook die budgettaire impact op lange termijn moet je inschatten, maar je mag toch niet onderschatten welke gigantische investering je op dat ene moment van ontwikkeling moet doen. Op zijn minst moet die investering al economisch en maatschappelijk haalbaar zijn.

Michiel Dehaene

We hebben in Vlaanderen geen traditie om investeringen echt te valoriseren. Aan infrastructuur wordt geen ontwikkelingsplicht gekoppeld. Omdat de last op eigendom relatief laag is, loont het om gewoon te wachten en naderhand meerwaarde op te strijken.

Als we echt kostenefficiëntere, kwalitatieve, densere omgevingen willen maken, moet er meer afstemming komen tussen de waarde van een locatie en de waarde van de ontwikkeling die er zich op ent, zodat meer mensen op een betaalbare manier de voordelen van goed uitgeruste omgevingen met elkaar kunnen delen.

Kris De Langhe

Het komt er inderdaad op neer dat je als eigenaar in Vlaanderen wel rechten, maar geen plichten hebt. Als je werk hebt, ben je verplicht een deel van je loon af te staan. Wie een grond in eigendom heeft zou evengoed verplicht kunnen worden om ervoor te zorgen dat daar een ontwikkeling komt overeenkomstig het bestemmingsplan, zoals een bos, of industrie, of wonen... Ik vergelijk het soms met een kaaimuur: de overheid investeert toch om die te laten renderen?

Marjolijn Claeys

Als we eigenaars gaan verplichten alles wat als woongebied bestemd is te bebouwen, zijn we ver van huis!

Michiel Dehaene

Je moet die eigendomsverplichtingen uiteraard niet overal op dezelfde manier opleggen, je zou die ook selectief kunnen koppelen aan verdichtingslocaties en knooppuntwaarde.

Kris De Langhe

Als het geld begint te kosten om een stuk grond te laten liggen in de hoop dat het later meer waard of ontwikkelbaar wordt, gaan eigenaars sneller verkopen. We hebben onvoldoende publieke middelen om alle infrastructuur te blijven financieren, terwijl grondeigenaars de laatste twintig jaar gigantische winsten hebben gemaakt zonder daar iets voor te hoeven doen. Dat is onbillijk tegenover mensen die geen eigendom hebben.

Sociale mix en betaalbaar wonen

Michiel Dehaene

In ons dominante koopmodel gaan keuzes in onderhandelingen ook over welke sociale of typologische mix je op bepaalde plekken tot stand wilt brengen. Je kan wel zeggen dat je marktconform moet ontwikkelen, maar het komt de overheid ook toe om te stellen dat zij een te grote concentratie van bijvoor-

beeld studentenwoningen of serviceflats niet wenselijk vindt. Veel gemeenten denken nog te vaak dat je een sociaal beleid voert door projecten specifiek voor één doelgroep in te zetten. De werkelijkheid zit veel complexer in elkaar, want in realiteit is stadsvernieuwing een heel langzaam proces waarbij de nieuwbouwcomponent voor verschuivingen zorgt in het bestaande aanbod en er geleidelijk nieuwe evenwichten ontstaan. Om dat in te schatten is het nodig om van bij het begin te detecteren waar de knelpunten in de woningmarkt zitten en voor welke groepen de markt er vandaag niet in slaagt om (betaalbaar) te bouwen.

Kris De Langhe

De vraag naar betaalbaar wonen komt vaak aan bod in projectdefinities. Maar het antwoord op die vraag is niet altijd eenduidig, en veel besturen weten vaak zelf niet precies wat ze daaronder verstaan. Ook daarover moet je precies zijn om het gewenste resultaat te bekomen. Wil je sociale woningen realiseren, of huurwoningen, kleine woningen, gezinswoningen, woningen voor starters, cohousing, kangoerewoningen, casco-woningen...? Elk van die keuzes levert een ander project op, met bijbehorend kostenplaatje.

Nieuwe opdrachtgevers en makelaars

Julie Mabilde

De ambitie van kernversterking vergt schaalvergroting en professionalisering, en dat maakt de private ontwikkelaar tot een bevoorrechte partner voor onderhandelingen. Maar niet iedereen wil zomaar een kant-en-klare woning betrekken. Zijn er ook mogelijkheden voor toekomstige bewoners van collectieve projecten, als ze zich gezamenlijk organiseren? Of zijn die een minder evidente gesprekspartner in zo'n onderhandeling omdat ze niet van bij het begin met dezelfde expertise en budgettaire marge aan tafel komen?

Michiel Dehaene

Het voorbeeld van de *Baugruppen* in Duitsland toont aan dat ook collectief opdrachtgeverschap in staat is ontwikkelingen op poten te zetten. Die vraag zal enkel groter worden. Maar in de feiten zal dergelijk collectief opdrachtgeverschap over eenzelfde expertise moeten beschikken als een project-

ontwikkelaar. Je merkt dat ook in Vlaanderen de markt evolueert, dat er nieuwe makelaars komen die de rol van (gedelegeerd) opdrachtgeverschap voor collectieven opnemen, makelaars die bewonersgroepen omkaderen met de juiste knowhow.

Kris De Langhe

Klassieke ontwikkelaars zijn tegenwoordig erg kieskeurig in hun projecten. Wanneer ze te maken krijgen met een nieuwe expertise – buiten de scope van architectuurontwerp of klassieke verkoop – schatten ze de risico's hoger in en dat werkt ook kostenverhogend. Wanneer een lokale overheid met een project op andere dan de klassieke ontwikkelaars mikt, moet ze daarvoor zelf extra expertise in huis halen, vóór het terrein op de markt wordt gebracht.

Michiel Dehaene

Behalve makelaars die een alternatief opdrachtgeverschap kunnen organiseren, is er ook nood aan makelaars die de diensten en onderhoud na verkoop kunnen garanderen. Want niet al die diensten hoeven per definitie door de overheid ingevuld worden. Makelaars die voor het beheer van de groene ruimte instaan bijvoorbeeld, bedrijven die gedeelde mobiliteit leveren in plaats van te veel parkings te creëren, of dienstverleners in de zorg voor een verouderende bevolking. Lokale besturen moeten niet enkel met ontwikkelaars, maar ook met die spelers in gesprek gaan. Pas dan kan je projecten, kleine stukjes stad, bouwen die ook op lange termijn steekhouden.

Julie Mabilde is ingenieur-architect en werkt sinds 2013 bij het Team Vlaams Bouwmeester. Een uitgebreide versie van dit artikel verscheen eerder in het tijdschrift Ruimte, nr. 36, december 2017.

Joeri De Bruyn

De opstand van Eva (You Me We) IABR 2018+2020 — The Missing Link

¹ In 2019 besloten de directie van IABR en de drie curatoren in onderling overleg om de samenwerking stop te zetten. De editie van IABR 2020, onder de titel *Down to earth*, wordt verzorgd door een nieuw curatorenteam en verdaagd naar 2021 omwille van de covid-19-pandemie.

De jongste editie van de *Internationale Architectuur Biennale Rotterdam (IABR)* was ambitieuzer dan ooit: twee tentoonstellingen (in Rotterdam en in Brussel), drie curatoren (Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck, Floris Alkemade en Joachim Declerck), en twee edities (2018 en 2020). Ze staat volledig in het teken van de klimaat-akkoorden en de *Sustainable Development Goals (SDG)* van de Verenigde Naties. Hoe kunnen we onze leefwereld klaarmaken voor de grote mondiale transitie op het vlak van klimaat, water, energie, mobiliteit en economie?

De dubbeleditie presenteert zich als een *werkbienale*, en belooft resultaten in 2020.¹ Het moment is dus nog niet daar om

de balans op te maken. Van belang is nu te begrijpen wat er op het spel staat. Daarom wil ik, in wat volgt, in een aantal punten omschrijven wat ik denk dat de belangrijkste of meest vernieuwende gedachten zijn van deze editie. Wat is de betekenis van die zee aan projecten en praktijken die hier aan bod komen? Welke zijn de ambities? Welke vernieuwende aanpak of methode stelt de biënnale voor?

De appel en de toren

Ik wil beginnen met twee beelden. Het eerste is dat van de appel. De tentoonstelling in Rotterdam opent met een verrassende lezing van de zondeval. Het eten van de boom van de kennis van goed en kwaad is de beslissende wending waarin de mens opstaat

You Are Here, het Brusselse luik van de IABR2018-2020 – *The Missing Link*, vond plaats in de leegstaande WTC-torens in de Brusselse Noordwijk. © Max Creasy & OK-RM (boven en midden), © Bob Van Mol (onder)

tegen god en noodlot en zelf het heft in handen neemt. Voor de eerste keer neemt de mens de volle verantwoordelijkheid op voor zijn daden. De pointe is duidelijk: eten we de appel of berusten we in de status quo van het vermeende aards paradijs? Vertaald naar de biënnale: we staan op een keerpunt in de wereld; nemen we onze toekomst in eigen handen en gooien we het roer radicaal om, of berusten we in ons lot en blijven we aanmodderen met alle gevolgen van dien?

Een tweede beeld, uit de tentoonstelling in Brussel ditmaal. De WTC I-toren in de Noordwijk, waar dit alles plaatsvindt, is zélf een personage geworden. Hij spreekt de bezoekers en de mensen op straat toe en heeft zich hiervoor een eigengereide, enigszins raadselachtige en repetitieve 'torentaal' aangemeten. *You Are Here*, zegt hij, in het Engels, Nederlands, Frans, Arabisch en Turks. Een onwrikbare waarheid, die de toren verduidelijkt in een lange litanie. Ik ben het *World Trade Center*, zegt hij. Ik ben de exponent van een tijdperk van blind geloof in onbegrensde groei, van een wereld gedomineerd door het kapitaal. Ik sta aan de oorsprong van de uitbuiting, opwarming en exploitatie van de planeet. De mondiale schade die ik aanricht, keert als een boemrang terug in de vorm van de vluchtelingen die kamperen aan mijn voet. De cirkel is rond. Hier sta ik dan, *mea culpa*, net als jij, op deze plek in de stad, op dit beslissende moment in de geschiedenis.

You Are Here is zowel een *wake up call* als een uitnodiging. De *confessiones* van de toren slaan om in voluntaristische hybrisis. Mijn leegstand is een kans, zegt de toren, nu kan ik iets goedmaken. Ik stel mijn buik open. Kom hier werken, het is nog niet te laat. Laten we samen de wereld veranderen. *You, Me, We*. Ik ben het *World Transformation Center*.

De toekomst is niet realistisch

De wereld veranderen, allemaal goed en wel, maar hoe begin je eraan? De IABR drukt ons met de neus op de feiten. We weten allemaal dat de planeet (bijna) om zeep is. We weten ook dat we afgesproken hebben om hier iets aan te doen. We hebben internationale akkoorden ondertekend en juridisch bindende beloften uitgesproken. Toch slagen we er maar niet in om die beloften waar te maken, of althans veel te traag. De eerste mijlpaal van Parijs ligt al in 2030, over-

You are Here is geen klassieke 'toonbiënnale' maar in de eerste plaats een 'werkbiënnale'. Bob Van Mol (boven); Tim Van de Velde (midden, onder + p. 170)

morgen zeg maar, en we zijn nog maar amper begonnen. We blijven volharden in het consumeren van onze enige en eindige planeet. 'Voor de hypotheek op de toekomst kan altijd worden bijgeleend', aldus George Brugmans, directeur van de IABR, in een zeldzame cynische bui.

Vanwaar dit onvermogen? De stelling van de IABR luidt: we weten wel wat we moeten doen – we moeten overschakelen op hernieuwbare energie, materialenkringlopen sluiten, ecologische systemen herstellen, enzovoort – maar we weten niet hoe we dat moeten doen. We hebben geen methode, geen plan van aanpak, geen *handelingsperspectief*. We kunnen de nieuwe toekomst die we onszelf plechtig beloofd hebben niet waarmaken. In torentaal: *The future is not realistic*. Ondertussen tikt de tijd en komt onze welvaart in het gedrang, want *niets doen* staat gelijk aan verliezen.

Niet dat we helemaal niets doen. We doen allemaal heel hard ons best om wat minder vlees te eten, wat minder vaak de wagen te nemen, minder plastic zakjes te gebruiken en ons huis te isoleren of zonnepanelen op ons dak te plaatsen. Maar het zijn druppels op een hete plaat, aflaten om ons geweten te sussen, correcties op een voorlopig bewind. Echt veranderen doen we niet. Op de tentoonstelling in Rotterdam zien we een installatie van beeldend kunstenaars Caroline Ruijgrol en Wouter Klein Velderman. Ze verzamelden allerlei eco-objecten zoals zuinige douchekoppen, zonnepanelen of duurzame bouwmaterialen. Al die dingen zijn uiteraard nodig, maar ze leiden ons af van waar het werkelijk om draait. Technologie alleen zal ons niet redden, wat we nodig hebben is een radicale gedragswijziging, zo luidt de boodschap.

Hier komt het grote thema van de IABR in beeld: *The Missing Link*, of het gat dat gaapt tussen wat we moeten doen en wat we werkelijk doen. We botsen collectief tegen een glazen plafond aan. Om dat glazen plafond te doorbreken, is een paradigmashift nodig. Einstein wordt hier geciteerd: 'We cannot solve our problems with the same thinking we used when we created them.'

Kan architectuur de wereld redden?

Een systeemwissel: hier komt de architectuur in het spel. Waarom de architectuur? Kan architectuur dan de wereld redden?

Twee redeneringen doorkruisen elkaar. De eerste legt de nadruk op de kracht van ontwerp en verbeelding om ons een toekomst voor te stellen die we *kunnen willen*. Dat is wat ik het *mobiliserende argument* zou willen noemen. Een belangrijke verdienste van de IABR is toch wel dat ze erin slaagt een positief alternatief te poneren tegenover de huidige verlamme doemscenario's of beperkende imperatieven zoals 'minder vlees', 'minder vliegen' en 'minder plastic'. Het is een toekomst die niet geformuleerd is in termen van dreigend verlies maar van maatschappelijke en ecologische winst. De toekomstbeelden zijn geen droombeelden om louter in te vertoeven, maar een hefboom om structurele verandering tot stand te brengen. *Zonder verbeelding valt de wil niet te mobiliseren*, luidt het. Ontwerp en verbeelding zijn een motor om coalities te smeden, om brede lagen van de bevolking achter een project te scharen, en *last but not least*, om politieke besluitkracht te activeren.

De tweede redenering is wellicht pertinent en legt de nadruk op het *operationele*. Het is zowat de basisstelling van de IABR: al die problemen waarmee we vandaag kampen, al die transities die zich op mondiale schaal voltrekken, manifesteren zich altijd *ergens in de ruimte*, op heel concrete plekken en op heel diverse schaalniveaus. Ze vragen dan ook om een *ruimtelijke aanpak*. Ter illustratie: de energiewende. Op de IABR komt ze veelvuldig aan bod, onder andere in de Pilotprojecten Klimaatwijken of de Energielandschappen. De energiewende stelt ons weliswaar voor grote technologische, economische en sociale uitdagingen (we moeten windmolens bouwen, zonnecellen produceren, batterijcapaciteit introduceren, investeren in een nieuw decentraal energiegrid, en er ook nog eens voor zorgen dat iedereen toegang heeft tot die nieuwe energie), maar ook en vooral voor ruimtelijke opgaven. Het winnen van hernieuwbare energie heeft immers ruimte nodig. De omschakeling vereist een ingrijpende reorganisatie van onze ruimte en zal dus ook een enorme impact hebben op ons dagelijks leven: we zullen compacter moeten wonen, we zullen open ruimte moeten vrijmaken om windenergie te oogsten, we zullen collectief energie moeten produceren en uitwisselen. We moeten, kortom, onze landschappen omvormen tot *energielandschappen* en onze

woon- en werkwijken tot *klimaatwijken*. Energiewinning wordt opnieuw alomtegenwoordig in onze alledaagse leefomgeving.

Op het kruispunt van het mobiliserende en operationele argument tekent zich een nieuwe taak of verantwoordelijkheid af voor de architect. Het is een bijna *instrumentele* opvatting van architectuur en ontwerp die hier gehanteerd wordt. Het gaat hier niet meer om het mooie plaatje, maar om architectuur die zich ten dienste stelt van grotere maatschappelijke doelen. In die zin staat de IABR ver weg van de klassieke architectuuriënnale, waar de architectuur vooral *zichzelf wil zijn*. Hier is architectuur een instrument om maatschappelijke veranderingen teweeg te brengen. Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck: 'Alles draait uiteindelijk om het gebruik van ruimte. En dat zet onze sector in een nieuw daglicht. Waren we de tanden waarmee de mens de natuur opeet, nu blijken we de sleutels van een duurzame toekomst in handen te hebben.'

De toekomst is een praktijk

De IABR onderscheidt zich nog op een andere manier van soortgelijke manifestaties. Ze heeft zich altijd geafficheerd, niet als 'toonbiënnale' maar als *onderzoeksbiënnale*, deze dubbele editie zelfs als *werkbienale*. Dat is ook te zien in de setting. Hoewel de tentoonstelling in Rotterdam heel didactisch is opgebouwd, vormt ze slechts een introductie op wat zich gedurende drie jaren achter de schermen zal afspelen. In Brussel is het *werken* explicieter naar voren gebracht. Hier is de tentoonstelling zelf werkruimte. Het getoonde is *work in progress* en evolueert mee tijdens de duur van de expo.

De toekomst is niet realistisch, maar er is hoop. *The future is a practice*, luidt het. De biënnale verzamelt een veelheid aan vernieuwende praktijken. Ar-Tur bijvoorbeeld, het Centrum voor architectuur, stedelijkheid en landschap in de Kempen, is een mooie illustratie van een al bij al klassieke culturele organisatie die de passieve rol van representatie (of ontsluiting of bewustmaking) van architectuur achter zich laat en de stap zet naar de *praktijk*. De organisatie trekt de Kempen in, zoekt partners én middelen voor projecten rond nieuwe mobiliteit, collectieve woonvormen of herbestemming van erfgoed, om ook daadwerkelijk verandering te initiëren. De praktijk is tekenend voor hoe

de architectuur haar maatschappelijk belang heeft herontdekt in het licht van de grote transitities.

Veel van die praktijken zijn van onderuit gegroeid. Ze zijn experimenteel, meervoudig, multidisciplinair. Er is de antropologische of sociaal-ruimtelijke invalshoek van Ruth Soenen (Simply Community) of Petra Pferdmenges (Alive Architecture), die lokale kennis aanboren of sociale dynamieken inschakelen in stadsprojecten. Er zijn initiatieven zoals Rotor of BC Architects, die van de circulaire omgang met bouwmaterialen een succesvol businessmodel hebben gemaakt. We zien ook de zoektocht naar nieuwe vormen van ondernemerschap, eigenaarschap en coöperatieve ontwikkelingsmodellen, die gestalte krijgen in initiatieven zoals 'We kopen samen den Oudaan' of Miss Miyagi in Leuven. Architectuur zoekt aansluiting bij andere disciplines. Politici, juristen, ontwikkelaars, zorgverstrekkers, sociologen, IT-specialisten, ingenieurs, financieel experts: iedereen gaat mee in bad.

Al die praktijken samen maken van de IABR een *leerplatform* van een ongeziene omvang. Het is een leeromgeving die zowel *open source* als resultaatgericht is. 2020 is de horizon, de belofte van resultaat. En dan gaat het niet om de zoveelste studie of publicatie. De doelstelling is duidelijk: daadwerkelijke verandering initiëren op schaal van de Lage Landen. Of zoals curator Joachim Declerck stelt: 'Bekijken we elk van die praktijken afzonderlijk, dan domineert de broosheid in het licht van de grote opgaven van deze tijd. Bekijken we ze samen, als *praktijk van praktijken*, dan ontstaat de mogelijkheid van een groeiende capaciteit om de toekomst waar te maken.'

The next big thing will be a lot of small things

De vraag die zich nu stelt is hoe al die praktijken ook echt impact kunnen hebben, met andere woorden, hoe de experimenten voet aan de grond kunnen krijgen op veel grotere schaal. Aan de basis van de opzet van deze dubbele editie van de IABR ligt de vaststelling – of frustratie – dat we de voorbije jaren in Vlaanderen en Nederland wel grossieren in ontelbare studies, experimenten, pilootprojecten en testsites, maar dat al die praktijken veeleer de uitzondering blijven die de regel bevestigt. Dat is waar de IABR een antwoord

op tracht te formuleren. Hoe ontsnappen we aan de eenmaligheid van het pilootproject? Hoe kunnen we al die beloftevolle praktijken versnellen, vermenigvuldigen en opschalen? Het is de zoektocht naar een *handelingsperspectief*.

In zowat alle gepresenteerde praktijken voert de IABR impliciet een pleidooi voor een nieuw soort beleid, dat best aangeduid wordt met namen als *programmabeleid* of *programmawerking*. Zulk een beleid onderscheidt zich in de eerste plaats van een *regulier beleid*. Een regulier beleid bestrijkt weliswaar – via onder andere wetgeving en fiscale maatregelen – het hele territorium, maar is niet in staat werkelijk verandering te initiëren. Aan het andere einde van het spectrum bevindt zich de *gebiedsontwikkeling*. Anders dan een regulier beleid laat gebiedsontwikkeling toe ruimtelijk en geïntegreerd tewerk te gaan, maar blijft ze te eenmalig en te locatiegebonden. De noodzakelijke generische vermenigvuldiging blijft uit. Een *programmabeleid* daarentegen combineert het beste van twee werelden. Het is een aanpak die én ruimtelijk én geïntegreerd is, én op maat van het gebied kan plaatsvinden, maar die tegelijkertijd ook in staat is *kritische massa* te realiseren. Een programmabeleid tracht grip te krijgen op de overweldigende complexiteit van opgaven door ‘terugkerende’ en realiseerbare deelopgaven te identificeren. Ze vertaalt abstracte doelstellingen naar werk op mensenmaat.

Een goed voorbeeld hiervan is het programma *Water-Land-Schap*, dat deel uitmaakt van het Open Ruimte Platform. Het is een initiatief van VLM, VMM, het Departement Omgeving, de Vlaamse Bouwmeester, Landbouw en Visserij, ANB, ILVO, VITO, het Vlaams Kenniscentrum Water en Architecture Workroom Brussels, een opsomming die toont hoeveel relevante partners (en dus ook kennis en middelen) hier samenkomen. Het is wellicht de eerste keer dat zo’n coalitie tot stand komt. *Water-Land-Schap* is een programma dat gebiedsgericht tewerk gaat, op veertien plekken tegelijk in Vlaanderen. Een programmateam ondersteunt lokale coalities van overheden, bedrijven, landbouwers en milieuorganisaties met kennis, instrumenten en investeringsmiddelen. De beoogde impact is veelzijdig en geïntegreerd maar toch beheersbaar of ‘behapbaar’: een gezonde landbouw, een

kwalitatieve watervoorraad, een duurzaam bodemherstel en een kwalitatief landschap.

Dankzij zo’n programmabeleid ontstaat een projectmatige en transformatiegerichte aanpak die in staat is zich te vermenigvuldigen en te herhalen over het hele territorium. Een pilootproject gaat op die manier voorbij aan zijn eenmaligheid en voorkomt de opzet van een langdurig en intensief proces om de integrale complexiteit te beheersen. *The next big thing will be a lot of small things*. Er ontstaat een sneeuwbaaleffect. Joachim Declerck: ‘Eén project is een uitdaging, veel gelijkaardige projecten zijn een kans.’

Hybris en fragiliteit

Na zijn *mea culpa* recht de toren zijn rug. *The Future is Here*, roept hij zelfverzekerd, in grote rode letters vanaf de gevel van de 23ste verdieping. Ook de opstand van Eva is een daad van hybris. Ze bijt in de appel zonder dat ze echt weet wat de consequenties zijn. Ze zet een stap in het ongewisse, ze neemt risico’s. Wij kennen de afloop: *Hun beider ogen werden geopend, en zij werden gewaar, dat zij naakt waren*. Dit opmerkelijk, en bewust, schipperen tussen hybris en kwetsbaarheid zien we, bij uitbreiding, ook terug in het discours van de IABR en zijn curatoren. Het is menens. De ambities zijn groot. Het werken in de marge is voorbij. Maar de belofte om werkelijk verandering te brengen is fragiel. Het blijft zoeken, werken, schuiven, experimenteren, aftasten, al doende leren – en dus ook mislukken.

De tentoonstellingen in Rotterdam en Brussel zijn alweer voorbij. Maar ondertussen gaat het werk door, achter de schermen, niet zozeer om de volgende editie klaar te stomen, maar om al die praktijken tot welslagen te brengen. Dat betekent: coalities smeden, kennis delen, politieke besluitvorming sturen en investeringsmiddelen vergaren. De Lage Landen zijn het werkterrein. Voorlopig, om zich nadien terug open te plooiën naar de wereld. Of zoals Rijksbouwmeester Floris Alkemade stelt: ‘Als we het hier, in een van de meest welvarende gebieden ter wereld al niet kunnen, waar dan wel?’

Joeri De Bruyn is redacteur en uitgever (*Public Space*). Deze tekst verscheen eerder in *A+273*, augustus–september 2018.

De biënnale in Rotterdam vond plaats in het HAKA-gebouw, hoofdkwartier van de coöperatieve groothandelsvereniging ‘De Handelskamer’. © Nadine Van den Berg (midden), © Aad Haagendoorn i.o.v. IABR (boven, onder, rechts + p. 167)

André Loeckx

LABO RUIMTE, drie verkenningen in radicaal realisme

LABO RUIMTE, een eerder experimenteel samenwerkingsverband tussen het Team Vlaams Bouwmeester en het Departement Omgeving, heeft zich intussen geconsolideerd tot een van de pijlers van de bouwmeesterwerking. Het berust op ontwerpend onderzoek naar de ruimtelijke dimensie van cruciale uitdagingen waarmee verschillende sectoren van beleid en bestuur geconfronteerd worden, en dat gevoerd wordt vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines. Het experiment wil bakens verzetten in het ontwerpen, in wetenschappelijke valorisering, in visionair denken, in doeltreffende beleidsvoering en in het opzetten van strategische projecten.

In het label LABO RUIMTE wijst de term 'ruimte' naar de bewoonde, gebouwde en door mensen getransformeerde ruimte, terwijl de term 'labo' staat voor een vrijplaats waar men probeert feiten en vermoedens, stellingen en tegenstellingen, kennis en onwetendheid, paradigmatische ernst en *outside-the-box*-poëtië samen te brengen tot mobiliserende *matters of concern* en gegronde *what if*-scenario's. De alchemie die van dit eigenzinnige trio van wetenschap, poëtië en handelingsbereidheid een driespan maakt, is het ontwerpen. Tegelijk wijst de term 'labo' op een plek waar *work in progress* en 'voortschrijdend inzicht' thuis zijn. Het labo-label waarschuwt dus voor de verwachtingen van mirakeloplossingen, onmiddellijk bruikbare remedies en algemeen aanvaarde marsorders: een labo behoudt het recht op (het leren uit) mislukking.

Dergelijke ambitieuze omschrijving is niet 'de lat' waar elke studieopdracht van

LABO RUIMTE over moet, eerder een objectief waarnaar elke opdracht, op een eigen manier, verwacht wordt te streven. Dat is dan ook de enige vraag die in deze bespreking van *Metabolisme van Antwerpen. Stad van stromen, De Lage Landen 2020-2100. Een toekomstverkenning en Stedelijk Systeem Kust?* voorligt.

Metabolisme van Antwerpen. Stad van Stromen

Metabolisme van Antwerpen. Stad van Stromen heeft waarschijnlijk de meest theoretische ambities van de drie besproken studies. Het rapport vangt aan met een expliciet theoretisch en methodologisch gedeelte, een niet te versmaden verdienste, waarin het concept van het 'stedelijk metabolisme' wordt verduidelijkt. Het tweede, en meest omvangrijke gedeelte van de studie, bestaat uit vier 'projectdossiers', die elk rapporteren over de verkenning van 'een ruimtelijke opgave die voortkomt uit een metabolistische blik op de stad': 1) energie/warmte (in feite een aantal inleidende beschouwingen over de plaats van warmte binnen de energieproductie en -consumptie, toegespitst op de mogelijkheden van het recupereren van beschikbare restwarmte en het uitrollen van warmtenetten); 2) gezond leven/luchtkwaliteit (een wat hybride rapport over stedelijke mobiliteit en de problematiek van luchtvervuiling veroorzaakt door verkeersemisseries, onder meer toegespitst op de problematiek van binnenstedelijke *street canyons*); 3) vitale economie/bouwketen (een algemene inleiding op aspecten van het duurzaam materiaalgebruik van de gebouwde stad met een vernieuwende kijk op de veeleisende logistieke organisatie van de materialen-

Metabolisme van Antwerpen. Stad van Stromen. Het LABO RUIMTE onderzoek stelt het paradigma van de 'metabolistische stad' voor. Het benadert de complexe realiteit van de stad als een meervoudig systeem waarin diverse stromen (energie, mobiliteit, water, mensen, goederen, enzovoort) werkzaam zijn. Door het sluiten of het optimaal op elkaar afstemmen van die stromen kan een 'circulaire stad' ontstaan. Deze kaart toont een mogelijk toekomstbeeld waarin de stromen van industriële restwarmte een warmtenetwerk vormen dat aanleiding geeft tot verdere verdichting. © FABRICations, Universiteit Antwerpen, marco.broeckman, Common Ground

cyclus); 4) klimaatadaptatie/drinkwater (een verkenning van zowel regionale als stedelijke mogelijkheden van alternatieve bronnen voor verschillende types van watergebruik).

Elk van de vier projectdossiers vangt aan met een of meerdere overzichtsartikels. Dit is volgens mij het meest relevante onderdeel van *Metabolisme van Antwerpen*. De niet geringe verdienste ervan bestaat in het selecteren, resumeren en bundelen van elementen uit het zeer brede scala van aspecten (probleemstellingen, data, symptomen, doelstellingen, overwegingen, te onderzoeken mogelijkheden, suggesties, acties) die horen bij een of meerdere van de negen 'stromen' van het stedelijk metabolisme (energie, water, voedsel, lucht, goederen, afval, mensen, mobiliteit, biota of de levende natuur). Telkens wordt geprobeerd om tot een samenhangend narratief te komen en dit toe te spitsen op een prioritair actieterrein van stedelijke duurzaamheid (warmtenetwerk, *street canyons*, bouwketen, drinkwatervoorziening).

Minder overtuigend is 'de ontwerpende blik' waarmee, volgens het projectverslag, het verwerken van een algemene thematiek naar een coherent narratief en naar een concreet actieprogramma gebeurt. Dit is in feite een aartsmoeilijke opdracht waarmee de disciplines van planning en ontwerp reeds decennialang worstelen. Een opdracht die zich nog complexer aandient door de insteek vanuit meerdere kennisdomeinen, die er elk een heel eigen zicht op de ruimte waarin zij opereren op na houden. Het loont de moeite even in te gaan op deze rol van het ontwerpen en op het ontwerpend gehalte van *Metabolisme van Antwerpen*.

Kort door de bocht kan worden gesteld dat in de vier projectdossiers ontwerpen verward wordt met *mapping*, dit wil zeggen met het aanduiden op kaarten van data, kenmerken of interventies waarbij cijfermatige en verbale duiding omgezet wordt in topologische situering. Dit is ongetwijfeld een onmisbare stap in het uitwerken van een performante ontwerptaal. Maar het echte ontwerpen treedt pas volop in werking wanneer de rijkdom aan 'gemaapte' aspecten grondstof wordt van een poëtica waarin de ontwerpers zich wagen aan ruimtelijke transformaties die een kwalitatieve sprong riskeren. In dergelijke poëtica krijgt de metonymische logica de hulp van metafo-

rische inspiratie, wordt deductief en inductief redeneren verrijkt met abductief *what if*-denken, worden tegenspraken (zoals deze tussen permanentie en verandering, economie en klimaat, noodzaak en haalbaarheid) bemiddeld tot de meest adequate synthese van het moment.

Maar loopt met ontwerptheoretische beschouwingen van dit kaliber het ontwerpen niet het risico zich te verliezen in de nevelen van utopia en metafysica? Drie randvoorwaarden kunnen helpen om het ontwerpproces 'bij de les' te houden. Een eerste randvoorwaarde betreft een soort 'neorealistische' attitude om te werken met 'de dingen die er zijn'. Aan dergelijke 'dingen' geen gebrek: diverse ideologische framings van uitdagingen en opportuniteiten, politieke machtsverhoudingen en bestuurlijke bevoegdheden, sociale kennis en sociale draagvlakken, topografie en geografie, de architectuur van de stad met alles erop en eraan, de economische capaciteiten en de *willingness to pay for welfare*, beschikbare of verwerfbare productiemiddelen, verworven kennis en de paradigma's van het moment. En bij al deze 'dingen die er zijn' hoort een besef van kreukels, scheuren, anomalieën en blinde vlekken.

Maar, en dit is de tweede randvoorwaarde, uitgaan van 'de dingen die er zijn' is geen vrijbrief voor een conservatieve agenda. In het ontwerpen gebeurt wat met deze dingen, ze worden subject of object van ontwerparbeid: herschikken of fixeren, intensifiëren of inperken, conserveren of transformeren. In die zin worden 'alle dingen die er zijn' opnieuw bevraagd naar hun mogelijkheden en beperkingen. En dit zowel vanuit de eigenheid van 'elk ding dat er is' als vanuit een visionaire framing die 'de dingen die er zijn' in een nieuw verband plaatst. Dit zijn twee operaties die vertrekken vanuit het reële, maar tegelijk de contouren verkennen van een 'nieuw-realisme'. Neorealisme? Nieuw-realisme? Misschien zijn er betere termenkoppels denkbaar om dergelijke tweewaardige en ambivalente taakstelling van het ontwerpen te benoemen: poëtisch realisme? Radicaal reformisme?

Deze eerste twee randvoorwaarden blijven evenwel te algemeen om het ontwerpen 'bij de les' te houden. Een derde randvoorwaarde brengt mogelijk soelaas: 'de pragmatische toets'. Het herbevragen en

herframen van 'de dingen die er zijn' heeft meer op het oog dan een paradigmatische oppoetsbeurt (bij gebrek aan een echt nieuw paradigma). De pragmatische toets stelt de vraag naar de performantie, het verwachte effect van het tweevoudige ontwerpproces, dit wil zeggen het boeken van merkbare vooruitgang in de gestelde en nog te stellen kwesties van 'de les'.

Wat nu met de ontwerpende blik van *Metabolisme van Antwerpen*? Vanuit bovenstaand ontwerptheoretisch frame kan een kritiek worden geformuleerd op bepaalde ontwerpkeuzen die in de vier projectdossiers (warmte, luchtkwaliteit, bouwketen, drinkwater) voorgesteld worden. Zo kan men bijvoorbeeld bezwaarlijk stellen dat de ontwerphypothese over mobiliteit, *street canyons* en het verbeteren van de luchtkwaliteit vertrekken van 'de dingen die er zijn'. Drie 'tangentieële' (in feite concentrische) vervoersverbindingen moeten de druk op de belangrijkste radiale *canyons* verminderen. Dit schema lijkt het morfologische statuut van de Ring als ruggengraat tussen de negentiende- en twintigste-eeuwse gordel grondig in vraag te stellen en dit zonder enige morfologische argumentatie ter zake. Ook in de ontwerphypothese over energie en warmtenetten wordt gewag gemaakt van een 'warmtering' die veel ruimer is dan de huidige Ring en dus geen gebruik maakt van de opportuniteiten geboden door de enorme infrastructuurwerken voor de heraanleg en overkapping die gepland zijn in het kader van het historische Oosterweel-vergelijk. Ook de 'nerven' die de opnieuw aan te leggen en te overkappen Ring moeten verbinden met de aangrenzende buurten, en als een belangrijk concept uit het ontwerpend onderzoek van de 1,25 miljard euro aan zogenaamde 'leefbaarheidsprojecten' tevoorschijn kwamen, worden grotendeels genegeerd en dit zowel in de studie van de warmtenetten als in deze van de *street canyons*. Elk van de vier metabolistische projectdossiers verzamelt alle in het dossier voorgestelde ontwerp-opties op een 'potentieelkaart' en besluit met een gedetailleerd overzicht van mogelijk betrokken actoren en stakeholders. Maar daarbij worden bijvoorbeeld noch het team van de Intendant, noch het Toekomstverbond, noch de Werkgemeenschap met haar Werkbanken vermeld. Als miskennis van 'de dingen die er zijn' kan dat tellen.

De mogelijke kritiek op het projectverslag reikt evenwel verder dan deze ontwerp-theoretische bedenkingen. Daartoe is het nuttig terug te keren naar twee basisbegrippen uit de theoretische voorzet van *Metabolisme van Antwerpen*. Het gaat om twee basismetaforen: deze van 'de stad als metabolisme' en deze van de 'circulaire samenleving' en 'korte ketens'. Basismetaforen zijn krachtige en veelzijdige beeldspraken die inwerken op de menselijke verbeelding en het menselijk handelen. In de semiotiek staat de metafoor voor verandering, vernieuwing en creatie. Maar in het kielzog van welgekomen nieuwe ziens-, denk- en handelingswijzen komen er mogelijk ook ongewenste mee. Metaforiek is evenwel geen tegen heug en meug ingelepelde propaganda. Metaforen brengen nieuwe verbanden en betekenissen aan waarmee mensen zich kunnen identificeren. Ze bieden een nieuw kader waarnaar mensen bereid zijn te handelen. Daardoor hebben ze, op bewust of onbewust niveau, een zeer grote impact.

Maar terwijl metaforen nieuwe pistes openen, laten zij tegelijk andere gesloten, openlijk of stilzwijgend. Bovendien hebben sterke metaforen niet zelden de neiging om andere betekenissen te overheersen en zo het betekenisveld te domineren. In elk vertoog, in elk kunstwerk, in elk ontwerp zijn metaforen belangrijke dragers van een ideologische lading. Wetenschappelijke uiteenzettingen, beleidsdocumenten, vertogen omtrent planning en ontwikkeling zijn daar niet immuun voor.

'De metabolistische stad' is zo'n metafoor. De complexe realiteit van de stad benaderen als een meervoudig systeem waarin diverse stromen van 'stofwisseling' (energie, mobiliteit, water, mensen, goederen, gedachten) werkzaam zijn, opent interessante denk-, ziens- en werkwijzen. Bovendien biedt de metabolistische blik zonder enige twijfel een belangrijke aanvulling op het stedenbouwkundige en ruimtelijke denken en handelen van vandaag. Stromen en hun infrastructuren werden lange tijd stiefmoederlijk of erg specialistisch behandeld in de ruimtelijke disciplines en in het ontwerpen. De case base ervan is in de stedenbouw en de architectuur mager gedocumenteerd en onvoldoende gekend.

De stad als metabolisme is evenwel geen nieuwe metafoor, maar eentje die ettelijke decennia geleden al stond voor een versie van doorgedreven functionalisme. In de stedenbouw slaagde het functionalistische denken erin het cruciale functioneren van de gebouwde ruimte vanuit de coulissen van de discipline naar het voorplan te brengen ten nadele van de traditionalistische, formalistische of speculatieve denkwijzen die toen aan de orde waren. Datzelfde ‘bevrijdende’ functionalisme verloor evenwel, in het overspecialiseren en het radicaal scheiden van functies, het differentiërend en integrerend karakter van de stedelijke ruimte uit het oog. Het functionalisme bediende zich van meerdere metaforen. Naast de machine was dus ook het menselijk metabolisme een bron van inspiratie. Tegelijk ging de simplificerende vergelijking van de functionele stad met een menselijk metabolisme, dat netjes wordt opgedeeld in bloedsomloop, zenuwstelsel, spijsvertering en dergelijke, voorbij aan de fijnmazige, haast rizomatische verbanden die in het echte organische metabolisme instaan voor de integratie van al deze lichaamsfuncties of stofwisselingen. Men zou kunnen stellen dat er een soort reducerende metaforische heen-en-weerbeweging is gebeurd van het complexe, organische metabolisme naar het machinale, om van daar terug te keren naar een versimpelde, machinale voorstelling van het organische. De reducerende machinale interpretatie van lichamelijkeheid gaat voorbij aan talrijke dimensies van integrale lichamelijkeheid zoals veroudering, seksualiteit, validiteit, psychosomatische interacties, het onbewuste, lichaamstaal, lichaamsbeeld, karaktertrekken, enzovoort. ‘De stad als lichaam’ heeft een groter semantisch potentieel dan ‘de stad als functioneel metabolisme’. Wel laat de metabolistische blik toe een aantal stedelijke problemen, gebreken en remedies te benoemen en operationeel te omschrijven. Maar tegelijk miskent deze blik andere betekenisvolle registers van stedelijk leven en stedelijke ontwikkeling.

Een gelijkaardige bedenking kan men maken over de metaforische werking en nevenwerking van de termen ‘circulaire samenleving’ en ‘korte keten’. Een circulaire economie staat in voor het sluiten van elke economische keten, waardoor verantwoordelijkheid voor de gehele cyclus kan worden

opgenomen: geen onbestemd einde, geen verdoken kost, geen schadelijke rest, geen onverwachte nevenwerking, geen uitgesteld opruimwerk. Om dit te verkrijgen worden ketens best zo beheersbaar en dus zo kort als mogelijk gehouden. Prima! Maar is een cirkel ook geen besloten figuur die insluit en uitsluit, die *gated territoria* afbakent? Men kan de deconstructie van de termen ‘circulair’ en ‘korte keten’ nog verder drijven door te opperen dat ‘nationalisme’, ‘het sluiten van grenzen’, de populistische obsessie met ‘identiteit’, de ‘eigen volk eerst’-slogan en de dooddoener van ‘het draagvlak’ misschien wel geperverteerde vormen zijn van circulair en korteketendenken.

Dergelijke kritiek vergt uiteraard een meer doortimmerde argumentatie om stof te kunnen bieden voor ernstige reflectie en debat. Niettemin wijst deze kleine aanzet erop dat de metaforen van circulair samenleven en het denken in korte ketens mogelijk ook minder fraaie kanten met zich meebrengen.

Metaforen realiseren hun ideologische werking niet enkel door wat ze direct of indirect betekenen, maar evenzeer door wat ze reduceren of uitsluiten. Zo ondergaat de sociale ruimte in *Metabolisme van Antwerpen* een stille maar ingrijpende reductie. In het inleidende ‘Algemeen Deel’ presenteert het projectverslag een (cirkelvormig, gesloten!) schema met als onderschrift ‘planetary boundaries: guiding human development on a changing planet’. In dit schema wordt geen plaats voorzien voor de ‘boundaries’ gesteld aan ‘human development’ door maatschappelijk excessief gedrag zoals fanatiek lokalisme of veralgemeend globalisme. Wel krijgt de categorie ‘mensen’ een plaats naast energie, water, voedsel, enzovoort, als een van de negen stomen van het stedelijk metabolisme. De stroom ‘mensen’ gaat over geografische stromen zoals migratiebewegingen, over de ruimtelijke spreiding van inkomens en investeringen en dergelijke meer. Maatschappelijke krachten zoals (beslissings)macht, kapitaalstromen, toe-eigening van winst of uitsluiting, verkiest het metabolistisch planningsdenken, dat zich blijkbaar wenst te hullen in ideologische neutraliteit, niet op te nemen in de stromentheorie. Daar is in het circulair besloten schema ook geen plaats meer voor.

Een laatste kritische bedenking betreft de neiging van paradigma’s, ideologieën en metaforen om het theoretische veld in te palmen en er de gangbare denk- en werkwijzen weg te veegen. Tekenend voor een vorm van theoretisch absolutisme is de reducerende teneur waarmee ‘het klassieke ruimte-lijk ontwerpen’ beschreven wordt als ‘het inrichten van plekken voor mensen, bedrijven en recreatie’. Dergelijke stedenbouw moet in het metabolistisch manifest plaats ruimen voor ‘het denken en ontwerpen op basis van systemen en stromen (...) dat fundamenteel ons denken over stedelijke ontwikkeling verandert’. ‘Wat we nodig hebben is een slimme stedenbouw’, die eindelijk oog heeft voor de eindige voorraden grondstoffen, voor processen en voor prestaties. Alsof planning en ontwerpen zich tot nu toe beperkten tot het domweg inrichten van de gebouwde ruimte zonder enige aandacht voor grondstoffen, prestaties en processen. Kortom: stedelijke ontwikkeling valt voortaan samen met de metabolistische kijk erop.

Laat ons aannemen dat dergelijke reductie werd aangewakkerd door het retorische vuur van het eigen metabolistische betoog en niet te wijten is aan onwetendheid over de paradigmatische veelzijdigheid en de uitgebreide casuïstiek van planning en ontwerp. Het is vooral de paradigmatische ‘pretentie’, dit wil zeggen de intentie om de metabolistische insteek te promoten als enige conceptuele basis van toekomstgerichte stadsplanning, die deze LABO RUIMTE studie kwetsbaar maakt voor kritieken en twijfels. Om aanspraak te maken op een status van leidinggevend paradigma (dat zulke status meestal kortstondig en illusoir is blijkt uit de woelige geschiedenis van stromingen en tendensen in nagenoeg alle domeinen van denken en handelen) ontbreken zowel een sterke wetenschappelijke onderbouw met multidisciplinaire reikwijdte als een overtuigende *case base* van relevante en inspirerende referenties. Bovendien blijft het bedenkelijk om een complex ‘ding’ zoals een samenleving onder te brengen onder één paradigma of onder één stel dominante basismetaphoren.

Wanneer men evenwel afstand neemt van de teneur van de auteurs om hun visie als enige ‘slimme’ denk- en werkwijze voor het voetlicht te plaatsen, dan doen alle mogelijke kritieken niets af van de waarde van

deze LABO RUIMTE studie als consistente denkoefening. Een studie die wederwoord uitlokt en oproept tot debat en amendement beantwoordt aan de doelstellingen van LABO RUIMTE. Bovendien kan niet worden ontkend dat, alle lacunes ten spijt, uit de bundeling van de negen stromen wel degelijk een indrukwekkend beeld van het stedelijk metabolisme ontstaat, een beeld dat het programma voor studie en ontwerp van een tegelijk adequate en ambitieuze stedelijke ontwikkeling die de toekomst aankan, op meerdere vlakken overtuigend aanvult.

Stedelijk Stelsel Kust?

Van een poging tot paradigmatische ‘coup’ kan men de LABO RUIMTE studie *Stedelijk Stelsel Kust?* niet betichten. De studie vond dan ook plaats in een heel andere context. Na het torpederen van *Metropolaan Kustlandschap 2100 (MKL2100)* in het voorjaar van 2015, leek elke poging om een visionaire denkoefening over de Belgische kust op te zetten op voorhand verbrand. Met *MKL2100* liep ‘nieuw-realistisch’ onderzoek, dat de breedte van het denken probeert af te stemmen op de schaal van de problematiek, te pletter op ‘oud-realistische’ kortzichtigheid die maatschappelijk draagvlak verwacht met het veiligstellen van kortetermijngewin (op de vastgoedmarkt of in het stemhokje). Dat nog geen twee jaar later een nieuw onderzoeksteam het toch waagde en er bovendien in slaagde voet aan wal te krijgen, is bewonderenswaardig. Dit toont de veerkracht van LABO RUIMTE.

De aanpak van *Stedelijk Stelsel Kust?* verschilde van deze van *MKL2100*. Om te beginnen geen ronkende eeuw-wisseling meer in de titel als vrijbrief voor een bevlogen pleidooi om eindelijk werk te maken van de komst van een nieuwe tijd en een nieuwe geest. Voor *Stedelijk Stelsel Kust?* lagen de kaarten anders dan voor *MKL2100*. Sinds *MKL2100* had de klimaatagenda een scherper inhoud gekregen en was de klimaatcoalitie breder geworden. Ook waren klimaatceptici (een nijldige doch politiek en maatschappelijk weinig relevante categorie) verveld tot zogenaamde ‘klimaatrealisten’ (die wel degelijk over een onrustwekkend maatschappelijk en politiek draagvlak beschikken). En waar een belangrijke opdracht voor *MKL2100* erin bestond om wetenschappers en ontwerpers met

elkaar in gesprek te brengen, was dit voor *Stedelijk Systeem Kust?* reeds veel meer een verworvenheid. Intussen was men in Vlaamse en lokale kringen een beetje meer gewoon geraakt aan een zekere radicale *flavour* in al waarmee de Vlaamse Bouwmeester zich inlaat.

Het rapport *Stedelijk Systeem Kust?* is opgebouwd uit drie delen. Eerst wordt de schaal van de problematiek geschetst, gegroepeerd onder de brave hoofding 'uitdagingen' en elk getooid met een vriendelijk kwaliteitslabel: 'performant stedelijk systeem', 'gezond leven', 'sociaal-culturele verbondenheid', 'vitale economie', 'energie-transitie', 'circulair samenleven'. De woordkeuze is tekenend: geen onheilsprofetieën vol klimaatrampen, geen ondraaglijk 'straks is het te laat'-alarmisme. De boodschap gaat nog steeds over uiterst ernstige en dringende kwesties van planetaire allure, maar zij worden verpakt als zes motiverende 'uitdagingen' die ons allen aanspreken of als evenveel verleidelijke 'opportunities' die we niet mogen missen.

Vervolgens neemt het rapport reconversiemogelijkheden van vijf typerende omgevingen onder de loep, telkens bekeken vanuit de gezichtshoek van planning en ontwerp: 'de kustlijn', 'binnensteden en kernen', 'de kusthavens', 'verkavelingen' en 'zomen van landschappen'. In de bijlagen ten slotte, worden de werking en de resultaten van vier lokaal georganiseerde 'charettes' gepresenteerd. Het gaat om ontwerpriedaagsen, georganiseerd 'ter plekke', waarin telkens ingespeeld wordt op enkele voor de hand liggende uitdagingen en opportuniteiten van een typerende kustomgeving: de kustlijn (strand, bebouwing, polders) in Blankenberge, de haven en havenomgeving in Oostende, polderdorpen in Gistel en duinen en duinverkavelingen in De Panne. De teksten zijn leesbaar (ook voor wie niet beslagen is in de klimaatproblematiek), de grafiek is aantrekkelijk en inzichtelijk (zonder excessieve esthetisering), het ontwerpwerk herkenbaar (ook voor wie niet vertrouwd is met ontwerpen en architectuur).

In de inleiding kiest het rapport zonder veel omhaal paradigmatisch partij. De studie wenst 'duurzaamheid te vertalen naar stedelijke ontwikkeling' aan de hand van 'de zes thema's die door de onderzoeksgroep *Future Urban Regions* zijn gedefinieerd als de basis

van een gezonde stad'. Deze definitie houdt het bewust bij een probleem- en conflictloze, haast vanzelfsprekende verwoording van de zes 'kustbrede uitdagingen': 'veerkracht', 'vitale economie', 'gezond leven', 'culturele verbondenheid', 'circulair samenleven en energietransitie'. Wie kan daar nu iets op tegen hebben? Het betreft in feite zes generieke insteken, hanteerbaar voor elke denkbare omgeving, die in het rapport worden opgeladen met regionale data en lokale kenmerken en gepresenteerd worden als 'kustbrede uitdagingen'. Maar dit mengsel van het generieke duurzaamheids- en klimaatdenken enerzijds en de specifieke eigenschappen of gebreken van een zeer bijzondere regio anderzijds, blijft een moeilijke aangelegenheid: nu eens neigt het rapport naar lokale anekdotiek, dan weer blijft het steken in algemene waarheden en wensen.

Af en toe breekt de neiging tot paradigmatisch absolutisme door wanneer de zes generieke uitdagingen glashelder gevat worden in een (cirkelvormig en besloten) schema. De bijbehorende tekst heeft het over 'zes overkoepelende, kustbrede uitdagingen (...) die gezamenlijk het krachtenveld van een gezonde stad blootleggen'. De cirkel is gesloten. Aan dit holistische krachtenveld valt niet te tornen. Is hier geen sprake van (gewilde of ongewilde) ideologische selectie? Herverdeling van rijkdom, winst en welvaart, de herbronning van politiek en bestuur, culturele en sociale innovatie, afrekenen met alle vormen van uitsluiting en dergelijke meer horen blijkbaar niet thuis in het krachtenveld van een gezonde stad en komen dus ook niet voor in het duurzaamheids- en klimaatprogramma, tenzij verborgen onder een of andere uitdaging. Men kan ook vragen stellen bij het ideaal van 'de gezonde stad'. Wie de klassiekers van de ontwerpdiscipline kent, merkt hier echo's van Le Corbusiers aversie van de zieke stad Parijs (vereenzelvigd met de prostituee) en zijn pleidooi voor een ruimtelijke en moreel gezonde stedelijkheid van torens in het groen (vereenzelvigd met de deugdzaam echtgenote). Ook het negentiende-eeuwse reformisme placht gezondheid te verbinden met deugdzaamheid, plichtsbewustzijn en respect voor autoriteit.

In het omzwachtelde verloop van uitdagingen en opportuniteiten wordt zedig gezweven over maatschappelijke tegenstellingen en conflicten. Men kan zich

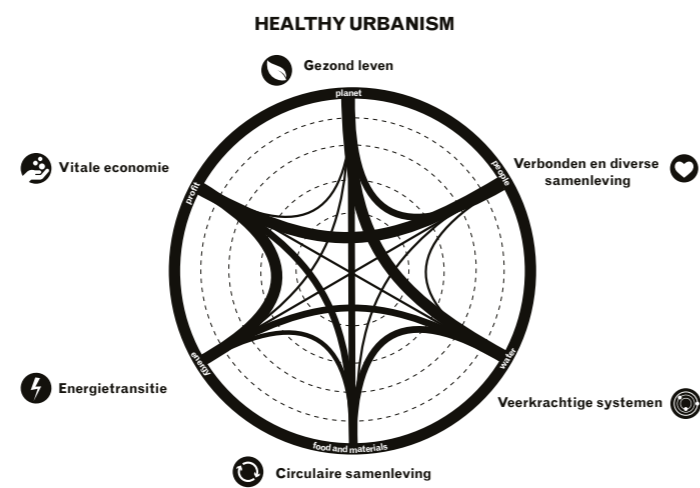
Stedelijk Systeem Kust? De LABO RUIJTE studie zet de stap van mapping naar ontwerpen op regionale schaal. Deze kaart verbeeldt de energietransitie, waarbij de verschillende zeehavens dienen als vertrekpunt voor een kustbrede reconversie. De havens en de kust zullen in de toekomst een belangrijke rol spelen in de productie, omslag en distributie van hernieuwbare energie. De studie betoogt dat energietransitie de rol en het beeld van de kust en de achterliggende polders drastisch zal wijzigen. © Tractebel, FABRICations, H+N+S

derhalve moeilijk voorstellen waaraan de huidige precaire conditie van het kustgebied te wijten is en wat de te overwinnen hinderpalen zijn om volop in te zetten op de transitie naar integrale duurzaamheid. Dat daartoe een ingrijpende politieke en bestuurlijke kentering nodig zou kunnen zijn, komt niet ter sprake. De onderzoekers beroepen zich op LABO RUIJTE's vrije denk- en spreekruimte, maar houden het tegelijkertijd bij het veilige perspectief op een goedbedoelend bestuur dat een efficiënt beleid opzet om in samenwerking met alle betrokken stakeholders de weg te gaan van integrale duurzaamheid in ieders belang. Geen spanningen tussen 'nieuw- en oud-realisten', geen democratische strijd om een *coalition of the willing*, geen strategische projecten waarin de keuze voor integrale duurzaamheid verworven of verkorven wordt.

Vermoedelijk maakt de stilzwijgende ideologische reductie deel uit van de prijs die het *Stedelijk Systeem Kust?*-project moest betalen voor een niet vanzelfsprekend *pasaran* na het avontuur van *MKL2100*. So be it. Men kan dit alles ook bekijken als het voorlopig opschorten van een scherpe ideologische keuze, ergens tussen een conservatieve en een progressieve framing in, waardoor een vrije tussenruimte ontstaat voor tegensprekelijke reflectie, voor vrij verkeer tussen paradigma's en disciplines, tussen schalen en tijdsspannen van stad en ruimte.

In deze 'vrije tussenruimte' krijgen de mapping en het ontwerpend onderzoek van het rapport (omtrent de zes kustbrede uitdagingen, de vijf typerende kustomgevingen en de vier ontwerpriedaagsen) een eigen betekenis. De grafiek van de 'kustbrede uitdagingen' toont de moeilijkheid van ontwerpend onderzoek om de stap te zetten van mapping naar ontwerpen op regionale schaal. De inhoud van de mapping blijft erg geografisch, de grafiek ervan is een onmisbare oefening in het bedenken van symbolen en kleurencodes, in het helder lokaliseren van data en principes, het aanduiden van relaties, het suggereren van veranderingen. Dit alles is zeer nuttig en beantwoordt vermoedelijk aan een planningsopvatting over ruimtelijk ontwerpen, maar is weinig ontwerpend in de zin van het concipiëren van concrete componenten van het regionale stedelijke landschap. Wel vermeerdert het beeldend vermogen van de grafiek zienderogen

Stedelijk Systeem Kust? Het (cirkelvormige en besloten) schema, ontleend aan de onderzoeksgroep Future Urban Regions, toont de 'zes overkoepelende, kustbrede uitdagingen die gezamenlijk het krachtenveld van een gezonde stad blootleggen'. © Tractebel, FABRICations, H+N+S

De Lage Landen 2020-2100. Een Toekomstverkenning. De LABO RUIJTE studie verbeeldt vier transities tegen de tijdshorizon van 2100: circulaire economie, hernieuwbare energie, gezonde landbouw en gedeelde mobiliteit. © Architecture Workroom Brussels en Sannah Belzer

wanneer ingezoomd wordt en driedimensionale weergaven van gebouwen, open ruimtes, infrastructuren, topografieën, water en groen zichtbaar worden. Maar tegelijk lijken de ontwerpvoorstellen daarbij in te boeten aan visionaire lading en mimetisch vermogen. Ze zien eruit als gewoon verdienstelijke architectuur en stadsontwerp waarvan men zich kan afvragen hoe zij hun rol als *pharmakon* van 'de gezonde stad' kunnen waarmaken.

Niettemin legt LABO RUIJTE met het tweeluik *MKL2100* en *Stedelijk Systeem Kust?* een werkstuk op tafel dat kan tellen. Het ene luik toont aan dat de transitie naar een kustgebied dat de ecologische, klimatologische en maatschappelijke kwesties van de eenentwintigste eeuw aankan, een beroep moet kunnen doen op een heel ander 'realisme' dan dat van het huidige, volstrekt ontoereikende draagvlak van belangen: een gedurfd, geïnspireerd en motiverend 'nieuw-realisme'. Het andere luik erkent het 'irrealisme' van het zogenaamde 'realistische draagvlak' (met name de ontoereikendheid ervan om het hoofd te kunnen bieden aan de gestelde problematieken), maar bouwt vanuit dit bestaande draagvlak bruggen naar het noodzakelijke radicaal-realistische denkwerk. Of deze strategie een kans van slagen biedt, valt af te wachten. Rijp voor beleid is het gepresteerde werk zeker niet. Wel is het rijp voor het formuleren van een of meerdere pilotoprojecten die het geleverde denkwerk toetsen en amenderen en daarbij gebruikmaken van de coproductieve ambiance die herhaaldelijk oplaaid gedurende de ontwerpriedaagsen in Oostende, Blankenberge, Zevokote en De Panne.

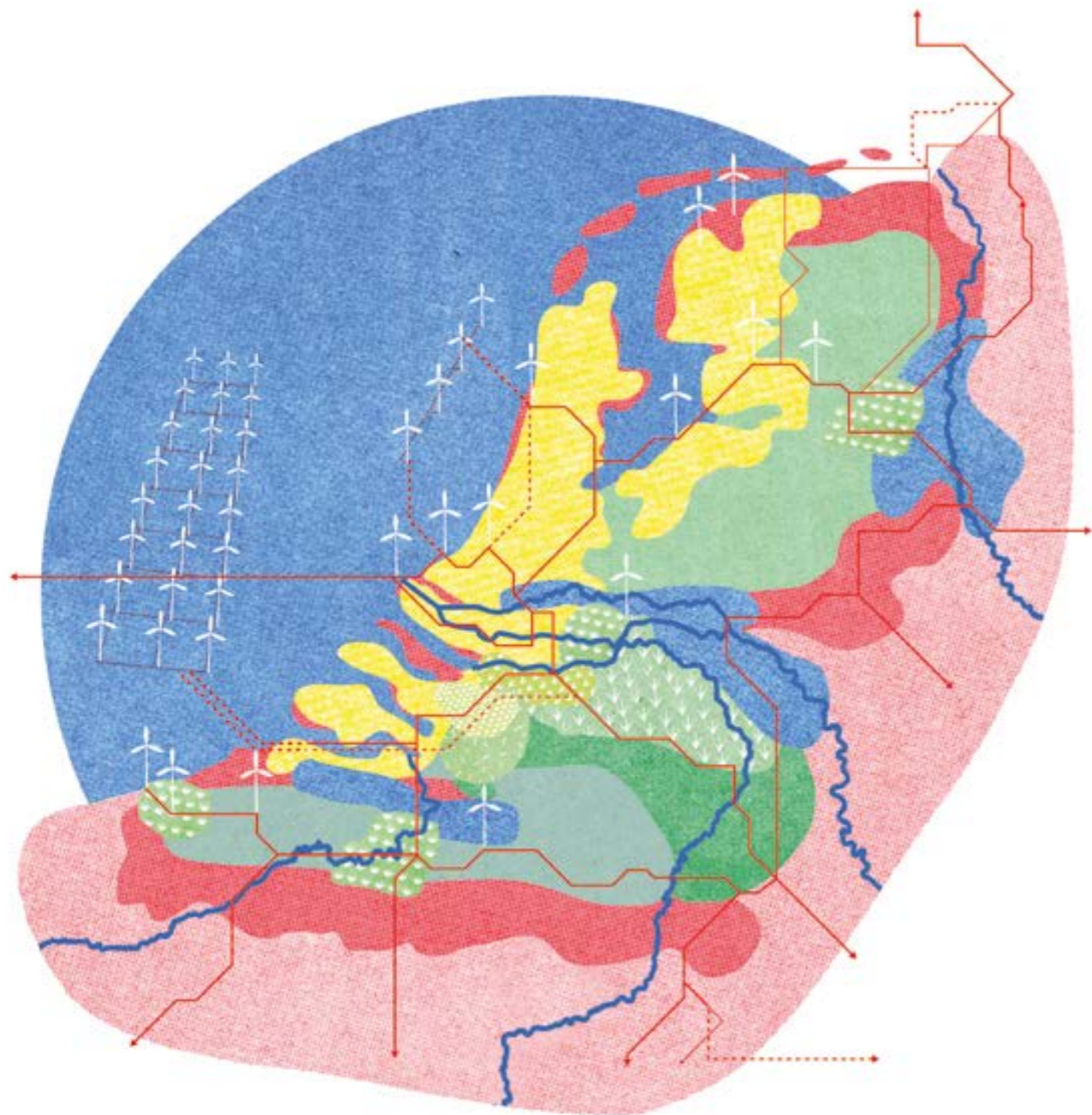
De Lage Landen 2020-2100. Een toekomstverkenning

Titels zijn er van alle soorten. *Stedelijk Systeem Kust?* aarzelt tussen een stelling en een vraag; aan de lezer om dit uit te maken. *Metabolisme van Antwerpen. Stad van stromen* kondigt aan waar je terecht zult komen: het beloofde land waar je als overtuigde *settler* meteen aan de slag kan. *De Lage Landen 2020-2100. Een toekomstverkenning* suggereert een nieuwe ruimte en een nieuwe tijd, maar stelt aansluitend dat het om een verkenning van de verre toekomst gaat. Eigenlijk hoort daar ook een vraagteken achter, of beter nog, een vraagteken

na alle delen van de titel. Gaat dit wel over de Lage Landen? Bestaat er zoiets als een horizon 2020-2100? Is dit een geloofwaardige toekomstverkenning? Is het wel een verkenning? Gaat het wel om een toekomst? Titels zonder vraagteken maar met vragen verborgen achter ieder woord: zijn dat niet de beste?

De Lage Landen 2020-2100. Een toekomstverkenning is het resultaat van de ontmoeting van twee heel onderscheiden sporen, een politiek spoor en een intellectueel spoor, beide op het terrein van de ruimtelijke ontwikkeling. Het ene spoor volgt het hobbelige verloop van de samenwerking tussen België en Nederland. Een samenwerking die af en toe opgepookt wordt door ronkende politieke verklaringen en verder in leven gehouden wordt met projecten van infrastructuur en open ruimte die stroef verlopen. Het intellectuele spoor betreft een denktank van wisselende samenstelling die zoekt naar een wervend kader voor het stilaan vermoeide eco- en klimaat-activisme, een kader dat tegelijk intellectueel motiverend is, dat kan openbloeien tot innoverende praktijken en dat de basis kan vormen voor een consistent beleidsprogramma. In feite probeert het politieke spoor te verhelpen aan het verdampen van het Europese perspectief van sterk samenhangende en solidaire regio's als motor van convergerende naties. En in feite probeert het intellectuele spoor een nieuwe invulling te geven aan de overtuiging dat de gebouwde ruimte een geschikt transdisciplinair platform biedt voor transitie naar een duurzame, klimaattherstellende en rechtvaardige levensruimte. LABO RUIJTE, het samenwerkingsverband tussen het Departement Omgeving en het Team Vlaams Bouwmeester, is gangmaker van het tweede spoor.

Toch is het tweede spoor niet ontsnapt aan een minder gelukkige weerslag van het eerste spoor. Zo is er die cruciale voetnoot meteen bij de aanhef van dit doortimmerde rapport (dat met z'n 315 pagina's niet zuinig is op grafiek en verwoording). De voetnoot stelt dat de studie de benamingen Lage Landen en Eurodelta 'min of meer willekeurig door elkaar gebruikt' en dat het gaat om een '(bewust) vage typering van het studiegebied'. Dit is meer dan een terloopse voetnoot. De geschiedenis van de Lage Landen (en dus ook de specifieke historische gelaagdheid

De Lage Landen 2020-2100. Een toekomstverkenning. De LABO RUIJTE studie definieert zeven kapitalen of kwaliteiten van de Lage Landen. Deze kaart toont het unieke ecosysteem van de Euro-delta, een deltasysteem met water in overvloed, een sterk vervlochten ecologisch netwerk en een groot potentieel van hernieuwbare energie uit bodem, wind en zon. © Architecture Workroom Brussels en Sannah Belzer

van de ruimte en de patronen van structurele samenhang of inconsistentie ervan) speelt zich niet af binnen de grenzen van het huidige Nederland (een natie) en Vlaanderen (een deelstaat) maar evolueert over een gebied dat zich min of meer uitstrekt over Nederland, België, Nord-Pas-de-Calais, Luxemburg en Noordrijn-Westfalen. Bovendien reiken zowel de zeven ruimtelijke 'kapitalen' (vruchtbare bodem, delta-ecosysteem, verbonden delta, haven van Europa, diverse habitats, innovatieve delta en solidaire stad) als de vier transitieën (hernieuwbare energie, gedeelde mobiliteit, gezonde landbouw, circulaire economie), die in het rapport de belangrijkste structuranten uitmaken van de ruimtelijke toekomst, tot ver buiten Nederland en Vlaanderen. Dit leidt er onder meer toe dat in de (overigens excellente) grafische representatie de ruimtelijke kapitalen van België middendoor geknipt worden, dat Brussel stilzwijgend bij Vlaanderen ingelijfd wordt en dat het kapitaliseren van historische en natuurlijke troeven lijkt te worden opgehouden aan de Franse en Duitse grens, waardoor heel wat logische cirkels en korte ketens van de gewenste circulaire economie doorgeknipt worden. Of gaat het hier om een perverse lokalistische interpretatie van circulair denken, in de hand gewerkt door een opstoot van misplaatst nationalisme? Gelukkig weet het rapport in woord en beeld dergelijk onheil deskundig in te perken, zoniet te omzeilen.

Op theoretisch vlak wordt de valkuil van 'paradigmatisch absolutisme' in wijsheid vermeden. Men kan *De Lage Landen 2020-2100* beschouwen als het centrale tafereel van een drieluik met aan de ene kant het zelfverzekerd *Metabolisme van Antwerpen* en aan de andere het behoedzame vertoog over het *Stedelijk Systeem Kust?*, het moedige vervolg op het verguisde *MKL2100*. In grote lijnen doet *De Lage Landen* een beroep op dezelfde paradigmatische framing als de twee andere rapporten: duurzaamheid en klimaatherstel, essentiële transitieën, circulaire economie en korte ketens, problematieken verwoord als uitdagingen en opportuniteiten. Wel wordt deze framing minder dan in *Metabolisme van Antwerpen* beschouwd als het fundamentele nieuwe denken over stedelijke ontwikkeling waardoor 'de klassieke stedenbouw' kan worden vervangen door 'slimme stedenbouw'.

Transities worden wel als onvermijdelijke veranderingen beschouwd, die hoe dan ook in sneltreinvaart op ons afkomen. Zij dienen zich evenwel aan als 'kantelingen' die nog alle richtingen uit kunnen en die de 'kapitalen' besloten in de ligging, de bodem, de geschiedenis, de infrastructuur, het nederzettingpatroon, het kennisniveau en de economische verworvenheden van de Lage Landen onder druk zetten. De opdracht bestaat erin dergelijke kantelingen om te zetten in transitieën naar duurzame ontwikkeling en klimaatherstel. Doorgaans worden transitieën bekeken vanuit hun eigen discipline: energie, landbouw en dergelijke. Eigen aan de aanpak van LABO RUIJTE is dat van elke transitiediscipline de ruimtelijke implicaties bestudeerd worden. Voor elk van de vier besproken transitieën (energie, mobiliteit, landbouw, economie) worden drie ruimtelijke 'strategieën' besproken die moeten helpen de onvermijdelijke kanteling te doen kantelen naar een gewenste transitie. Aansluitend worden deze strategieën nog verder geconcretiseerd in 'bouwstenen'. Eerder dan op grond van een paradigmatisch dictaat de conceptuele ruimte toe te wijzen aan de leer van het metabolisme, ontplooit *De Lage Landen* een indrukwekkend gamma van strategieën en bouwstenen die, per stuk bekeken, niet allemaal even overtuigend zijn, maar waar men als verzameling niet naast kan kijken: de tactiek van de lucifers: elk apart kan worden gebroken, een bundeltje ervan niet meer.

Een onderliggende stelling van *De Lage Landen* is dat alle transitieën ook ruimtelijke vraagstukken zijn. Vier transitieën worden geschetst. Van de eerste transitie, naar hernieuwbare energie, is de ruimtelijke dimensie minstens evenwaardig aan de technische. 'Energiewijken' tot stand brengen die verbruik en verlies reduceren en zelf meer energie produceren; 'energy oriented development', d.w.z. de decentraal stedelijke ontwikkeling afstemmen op de meest geschikte modi van hernieuwbare energie; lokale producenten 'inschakelen in grotere energienetwerken' zijn drie ruimtelijke strategieën die de transitie naar hernieuwbare energie ondersteunen. Aanvullend moeten energiecoöperatieven energiearmoede tegengaan en wordt 'de individuele consument een collectieve prosumer'. Een ruimtelijk netwerk van multimodale

en multifunctionele ‘service stations’, het integreren van de verschillende mobiliteits-systemen tot één gedeeld en complementair systeem en een polycentrisch stads- en mobiliteitsmodel worden voorgesteld als strategieën voor de transitie naar een gedeelde mobiliteit. Een sterk geloof in de combinatie van technologische vernieuwing (zelfrijdende wagens!) en in veralgemeend *sharen & poolen* doorspekt het mobiliteitsvertoog. Openbaar vervoer mag meedoen in het verhaal maar in een eerder bescheiden rol.

Net als de andere transities is in het rapport *De Lage Landen* de transitie naar een gezonde landbouw niet langer een te verkiezen optie maar wel een onontkoombare conditie: ‘Onze voedselproductie zal de komende decennia radicaal veranderen, zowel onder invloed van technologische als maatschappelijke ontwikkelingen.’ De laatste blijven evenwel op de achtergrond; de technologische vernieuwing neemt overduidelijk het voortouw. Zo kiest ‘de voedsel-fabriek’ als transitiestrategie partij voor een hoogtechnologische productie van voedsel zoals het kweken van kunstmatige eiwitten, terwijl nieuwe technologieën, automatisering en veredeling zorgen voor een veel intensievere productie op de rijke akkergronden die vrijkomen dankzij het reduceren van de veeteelt en het verplaatsen ervan naar schrale gronden. ‘Stadsvoorzienende landbouw’ wordt een motor voor de transformatie van de stad terwijl ‘land-schaps-bouw’ minder geschikte gronden teruggeeft aan de natuur.

Ook de transitie naar een circulaire economie wordt voorgesteld als ‘een onstuitbare opkomst’, geconditioneerd door de eindigheid van de grondstoffen en gericht op de omkering van de *supply chain*: van veralgemeende import van producten uit lageloonlanden naar selectieve invoer van grondstoffen, veralgemeende recycling van afval en terugkeer van de maakeconomie. ‘Open havens’ worden de bruggehoofden van deze omgekeerde *supply chain*. En terwijl ‘de productieve stad’ de nieuwe maakeconomie weer verankert in de stedelijke ruimte, spreidt een netwerk van productiecentra en *fablabs* of ‘productiedorpen’ zich uit over de kleine centra en het buitengebied. De circulaire economie wordt drager van ‘een ondernemende en solidaire stad’

waar ‘denkers en makers elkaar ondersteunen’ en die ‘kansen biedt om de werkloosheid tegen te gaan en de sociale kloof te dichten’. Dat de machtsverhoudingen die de economie overheersen, samen met de wereldwijde maatschappelijke impact ervan, heel wat vraagtekens plaatsen achter dit stichtende transitieverhaal, brengt de schrijvers ervan niet in verlegenheid.

Onontkoombare kantelingen en onmiskenbare kapitalen, die zowel de noodzaak als de mogelijkheden van transities oproepen, domineren de eerste twee delen van het rapport. Het derde deel werkt dit alles verder uit door in woord en beeld de strategieën en bouwstenen te expliciteren waarover ‘we’ (overheden, stakeholders, denkers, werkers, consumenten) beschikken om van kantelingen transities te maken. En wat met het ontwerp onderzoek? Net als in *Metabolisme Antwerpen* en *Stedelijk Stelsysteem Kust?* wordt werk gemaakt van een beter grafisch areaal voor allerlei soorten mapping, de belangrijke nulgraad van het ontwerpen zeg maar. De grafiek van *De Lage Landen* is zonder meer meesterlijk: duidend, fris, aantrekkelijk. Merkwaardig is het gebruik van eenzelfde grafisch palet voor het mappen van kapitalen en voor het weergeven van transities en strategieën. Het ene beoogt het duiden van geografische troeven van een concrete regio; het andere het verbeelden van gewenste ruimtelijke, stedenbouwkundige en architecturale veranderingen in een denkbeeldige site. Het duiden van de geografie van kapitalen staat kort bij het ontwerpen omdat het niet louter gaat om het vertalen van data van het ene medium naar het andere, maar eveneens een simultane arbeid vergt van selectie, combinatie, overlap, iconische duidelijkheid en esthetiek. De verbeelding van transities en strategieën is zonder meer een vorm van ontwerpen: *De Lage Landen* presenteert intrigerende suggesties van quasi-reële mogelijkheden, samengebracht tot een quasi-reële compositie in een quasi-reële site. Het is een ontwerpwijze die doet denken aan de analoge stadsanalyse en stadsontwerp die Aldo Rossi destijds verduidelijkte met een geniale verwijzing naar een Venetiaanse capriccio, geschilderd door Canaletto. Al staat deze referentie vermoedelijk ver van de intentie van de auteurs van *De Lage Landen*, als metaforische transpositie zegt zij

wel iets over het vernieuwende karakter van de ontwerpwijze die in het rapport gepresenteerd wordt.

Kan het anders dan dat de lezer na contemplatie van dit imposant en intelligent gebracht veelluik overtuigd en handelingsbereid achterblijft? Ja en neen. De reeds besproken nationalistische struikelsteen terzijde gelaten, roepen de werkwijze en de teneur van het rapport *De Lage Landen* een aantal vragen op.

Bij het beeld van de onbreekbare bundel breekbare lucifers kan men opmerken dat het tegelijk aanwrijven van de hele bundel niet de meest aangewezen strategie is om een vuurtje aan te steken. Wat aanvangen met de veelheid aan strategieën wanneer elke strategie op zich een omvattend project is en wanneer voor elke transitie de drie strategieën samen een totaal nieuwe ruimtelijke conditie verbeelden? Schaadt dergelijk holistisch en utopisch perspectief niet de haalbaarheid van elke strategie in een concrete context die minder overtuigd is van het onontkoombare karakter van de transitie in kwestie? Recycleert de verbeelding van een volledig andere ruimte niet de illusie van de totale maakbaarheid van de wereld, een illusie eigen aan het programmatorisch modernisme en geradicaliseerd door menig autoritair regime?

Het vertoog van *De Lage Landen* doet herhaaldelijk een beroep op een mythische ‘wij’ en ‘ons’: zowel als verantwoordelijken voor de huidige situatie (‘wij’ als verspilers van grondstoffen, ‘wij’ als zorgeloze, producenten van afval, ‘ons’ mobiliteitsgedrag, enzovoort) als in de hoedanigheid van actoren (politici, bestuurders, ondernemers, bewoners, reizigers, burgers, denkers en makers) die allemaal moeten samenwerken aan het welslagen van de transitiestrategieën. De gezamenlijke ‘wij’ als medeschuldigen maakt een kritische analyse onmogelijk van de krachten die een strategie zullen tegenwerken versus de krachten die bereid zijn toe te treden tot de *coalition of the willing* die in staat is een strategie door te drukken. De ‘we’- en ‘ons’-framing miskent de noodzaak van een democratische politieke strijd en van politieke verandering met integrale duurzaamheid en klimaatherstel als inzet. Trouwens, in het vertoog van *De Lage Landen* lijkt politieke strijd overbodig geworden: het enige wat ontbreekt is een methode en een

actieplan. Immers, op het vlak van klimaat, energie en grondstoffen heerst er ‘een (bijna) wereldwijde eensgezindheid’ en is ‘de wil van het beleid groot’. Kan wie een zeker historisch besef koestert hierin een echo herkennen van het onzalige solidarisme?

Waarheen nu met *De Lage Landen 2020-2100*? Wat met dit omvattende veelluik waarvan alle onderdelen ook elk een totaalproject blijken te zijn? Is dit veelluik en zijn twaalf strategieën vertaalbaar in een handelingsperspectief? Een operationeel klimaatprogramma doen ingang vinden dat aanspraak kan maken op het label ‘realistisch’ blijkt op alle beleidsniveaus een zeer moeilijke zaak. Het ‘realisme van de problematiek’ wordt doorgaans vervangen door een ‘realisme van het draagvlak’, dat de grootste gemene deler blijkt te zijn van te beschermen kortetermijnbelangen. Bovendien is het gevaar niet denkbeeldig dat de vooralsnog onberekenbare corona-pandemie de huidige klimaatagenda naar het achterplan verwijst.

Kan het programma van *De Lage Landen* in het huidige politieke universum een politieke coalitie vinden die het wil patroneren? Het ambivalente karakter van het rapport maakt het antwoord op deze vraag erg onzeker. Uit de formulering van diverse transities en strategieën kan men afleiden dat het rapport zich positioneert in het midden van het courante politieke spectrum, namelijk het vermijden van een kritische analyse van maatschappelijke tegenstellingen, het toedekken van het maatschappelijk krachtenspel onder een sussend ‘wij allen’, de veronderstelde solidariteit tussen denkers en makers, het geloof in hoogtechnologische vooruitgang als motor van duurzame ontwikkeling, de overtuiging dat de circulaire economie een positieve impact zal hebben op de tewerkstelling en op het reduceren van sociale ongelijkheid, de desinteresse voor de impact van circulaire economie op de levensstandaard in *the global south*, enzovoort. Tegelijk ontvouwt het veelluik onmiskenbaar een holistisch en utopisch ideaalbeeld in twaalf strategieën die elk op zich eveneens een totaalprogramma impliceren. Het is twijfelachtig of er wel een politiek midden bestaat dat bereid is om zich dergelijk handelingsperspectief als politiek programma toe te eigenen.

Wat dan wel? Een studierapport als *coffee table book*? De prachtige grafiek

van het ontwerpend onderzoek als poster? *De Lage Landen* zoekt zelf naar een uitweg. Een veelbelovend concept is de 'programmawerking', een groeimodel van visievorming en *capacity building* dat simultaan op beleids- en projectniveau aan de slag gaat, met een concrete werking die bescheiden maar effectief begint, in principe herhaalbaar is en al doende leert. Een programma dat drie genres van actoren (publieke, private en civiele) samenbrengt in concrete acties die zowel kunnen resulteren in innoverende beleidsbeslissingen als in exemplarische projecten. In het rapport ondersteunen twee inspiratiebronnen dit concept van 'programmawerking': het programma van stadsvernieuwingsprojecten, geïnitieerd en ondersteund door de Vlaamse Regering (meer dan vijftig stadsvernieuwingsprojecten op het getouw gezet sedert 2003) en het gloednieuwe project van energiewijken (dit zijn lokale coöperatieprojecten tussen wijkbewoners, bedrijven en de stedelijke overheid die momenteel in de steigers staan). Op het einde van het rapport *Stedelijk Systeem Kust?* bleek dat het herformateren van het beste uit de vier ontwerpriedaagsen tot haalbare stads- of landschapsprojecten een strategische opschorting van een momenteel politiek onhaalbare beleidsrevolutie zou inluiden als overgang van het visionaire *MKL2100* naar een werkbaar vervolg. Op een analoge wijze zou het bescheiden opstarten van een of meerdere 'programmawerkingen' een loopplank uitschuiven van *De Lage Landen 2100* naar, zeg maar, *Stapstenen 2025 voor Eurodelta 2050*.

André Loeckx is emeritus hoogleraar aan het Departement Architectuur, Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening van de KU Leuven en lid van de Bouwmeester expertengroep.

Metabolisme van Antwerpen.

Stad van Stroom

FABRICations, Universiteit Antwerpen, marco.broeckman, Common Ground (2018). Studie in opdracht van Stad Antwerpen, OVAM, Departement Omgeving, Havenbedrijf Antwerpen NV, Team Vlaams Bouwmeester.

Stedelijk Systeem Kust?

Tractebel, FABRICations, H+N+S (2017). Studie in opdracht van Departement Omgeving, OVAM, Team Vlaams Bouwmeester, Provincie West-Vlaanderen.

De Lage Landen 2020-2100.

Een toekomstverkenning

Architecture Workroom Brussels, Jelte Boeijenga, Vereniging Deltametropool (2017). Studie in opdracht van Departement Omgeving, Team Vlaams Bouwmeester, College van Rijksadviseurs, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Olmo Peeters fotografeert de Gentse stadsregio **LABO RUIMTE Gent, transitie in mobiliteit en ruimte**

Fotograaf en architect Olmo Peeters verkende in opdracht van LABO RUIMTE drie gebieden in de Gentse stadsregio: de omgeving van kleinere stations langs de spoorlijn Eeklo-Gent, het suburbane weefsel ten oosten van Gent, van Laarne tot aan de Antwerpsesteenweg in Lochristi, en de omgeving van de Kortrijksesteenweg ten zuidwesten van de stad. De beelden laten zien hoe ruimtelijke ordening en mobiliteit onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. De dominantie van het autogebruik en de ruimtelijke versnippering van Vlaanderen zijn twee fenomenen die elkaar versterken en in de hand werken.

Olmo Peeters maakte de foto's in het kader van het ontwerpend onderzoek *Gent, transitie in mobiliteit en ruimte*, dat in het voorjaar van 2019 is opgestart en loopt tot de zomer van 2020. Het onderzoek heeft tot doel werk te maken van een *modal shift*, een verschuiving naar meer duurzame vervoersmiddelen zoals het openbaar vervoer of de fiets, en van een multimodaal vervoerssysteem waarin gebruikers vlot kunnen schakelen tussen verschillende modi. Dat kunnen we alleen realiseren als we ook een aantal ruimtelijke ambities mee in het vizier nemen. Het ene kan niet zonder het andere. Openbaar of collectief vervoer bijvoorbeeld, is pas performant wanneer een zekere kritische massa aan bewoners wordt bereikt.

De zoektocht naar een betere en meer duurzame mobiliteit gaat hand in hand met de realisatie van een aantal belangrijke ruimtelijke ambities, zoals verdichting en kernversterking, het terugdringen van linten en verkavelingen, de vrijwaring van open

ruimte, of zelfs ontharding. Dat schept dan weer kansen voor biodiversiteit, landbouw, waterhuishouding, klimaat en een betere woonkwaliteit. De fotoreportage brengt de vele opgaven in beeld, maar kan net zo goed gelezen worden als een 'kansenkaart'.

Joeri De Bruyn

Het misverstand van de eeuw. In gesprek met Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck

Het mandaat van Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck was woelig. Meer dan andere Bouwmeesters trad hij in de publieke arena. Hij gaf honderden lezingen in het hele land, produceerde een film en trad geregeld op in de media, wat niet zelden leidde tot polemiek en controverse. Dat is wat voor de schermen gebeurde. Achter de schermen heeft Leo Van Broeck onmiskenbaar zijn stempel gedrukt op de al rijke traditie van het bouwmeesterschap. Nieuw gecreëerde instrumenten tonen de ambitie om een ommekeer te maken in de problematische Vlaamse ruimtelijke ordening. Een terugblik op vier jaar bouwmeesterschap.

Open ruimte

Wat ik interessant vind aan het bouwmeesterschap is dat iedere Bouwmeester voortbouwt op wat de voorgaande heeft doorgegeven. Tegelijkertijd legt iedere Bouwmeester zijn eigen accenten. Na twintig jaar is er een rijke traditie gevestigd. Bob Van Reeth heeft het instituut uit de grond gestampt, hij heeft de Open Oproep in het leven geroepen en heeft een fundamenteel discours over duurzaamheid in de aandacht gebracht. Marcel Smets legde de klemtoon op stedenbouw, landschap, infrastructuur, publieke ruimte. Hij was ook de Bouwmeester die gezorgd heeft voor de kwaliteit van de inhaaloperatie in de scholenbouw, waarvan we nu pas echt de resultaten kunnen zien. Peter Swinnen was in mijn ogen de Bouwmeester van het fundamenteel onderzoek en het experiment. Hij heeft instrumenten zoals LABO RUIJTE en de Pilotprojecten in het leven geroepen. En jij, als vierde Bouw-

meester, hebt ons gewezen op het belang van open ruimte, natuur en ecologie. Dat is eigenlijk heel bijzonder, want nu spreekt de Bouwmeester zich uit over de niet-bebouwde ruimte. Waarom die focus? Treed je daarmee niet buiten je kerntaken, zoals sommigen beweren?

Correctie. Ik ben de vijfde Bouwmeester. Je vergeet Stefan Devoldere. Hij was eerst adjunct Bouwmeester en is nadien waarnemend Bouwmeester geworden. Zijn verdienste is dat hij het bouwmeesterschap doorheen de storm die na het ontslag van Peter Swinnen ontstaan is, overeind heeft gehouden. Het instituut stond op de helling. Er was sprake van om het af te schaffen. Stefan Devoldere heeft in alle discretie en heel diplomatiek het ambt in leven gehouden, en dus verdient hij de volwaardige naam van Bouwmeester.

Maar om op je vraag te antwoorden, ik ben helemaal niet buiten mijn kerntaken getreden. Wat ik verkondigd heb, is dat het belang van mijn kerntaken al decennia-lang, zo niet eeuwenlang, onderschat wordt. De impact van onze ruimtelijke ordening op het ecologische systeem is veel groter dan de impact van onze uitstoot. Het ecologische probleem van vandaag is niet alleen de klimaatopwarming, maar wel de ineenstorting van de ecosystemen op aarde. Al onze ruimte is artificieel, ze is een mensenruimte. De natuur sterft uit in ijtempo. Dat is geen gevolg van de opwarming van de aarde, maar van plaatsgebrek. Als we dat niet tijdig beseffen, is alles dood voordat het begint op te warmen. Dat noem ik het misverstand van

de eeuw: de klimaatblindheid, het kortzichtigte, de tunnelvisie van Al Gore. Met goede bedoelingen hoor, want de klimaatverandering is een ernstig probleem. Ze kan enorm veel schade aanrichten. Maar als we enkel onze uitstoot op nul brengen, dan geraken we niet verder dan een klimaatneutrale natuurmoord, en daar wil ik niet aan meedoen.

Vandaar dat ik begin 2019, op verzoek van Youth For Climate en samen met klimaatwetenschapper Jean-Pascal van Ypersele, het initiatief nam tot oprichting van het multidisciplinaire Panel voor Klimaat en Duurzaamheid. Het rapport dat hieruit voortkwam, is een oefening in systeemdenken. Het belicht de duurzaamheidsproblematiek in zijn volle complexiteit en heeft ook aandacht voor de ruimtelijke aspecten.¹

Men onderschat het belang van ruimtelijke ordening. Dat idee leeft al vijftienvintig jaar bij mij. De impact van onze ruimtelijke ordening is niet alleen ecologisch, maar ook economisch en psychologisch van aard. Slechte ruimtelijke ordening maakt mensen ongelukkig, ze creëert luchtvervuiling en stof, obesitas, files en burn-outs vanwege werktijden die twee uur te lang zijn. Je ziet je partner en je gezin niet meer. We vereenzamen in de verkaveling. We betalen torenhoge belastingen, we hebben het wereldrecord aan uren file per werknemer en een wereldrecord aan ambtenaren per duizend inwoners vanwege onze ruimtelijk fragmentatie. We zijn in Vlaanderen met half zoveel inwoners als in Londen, maar wonen op een oppervlakte die acht tot negen keer groter is.

Het VITO, Common Ground en de VRP hebben in opdracht van het Departement Omgeving een studie gemaakt over de kost van *urban sprawl* in Vlaanderen.² De resultaten zijn onthutsend. De files bijvoorbeeld kosten de overheid alleen al twee miljard euro per jaar en economisch gezien dertig miljard euro. Dat is toch te gek voor woorden, stilstaan met z'n allen! Het mobiliteitsvraagstuk heeft te maken met onze bebouwingsgraad en het al dan niet verspreiden van woningen. De oorzaak van de mobiliteitsproblemen moeten we zoeken in onze ruimtelijke ordening. Kunnen nieuwe, technologisch innovatieve vormen van mobiliteit een oplossing bieden? Nee, als we niet verhuizen, zullen die ook disfunctioneel zijn. Een zelfrijdende elektrische file blijft een file!

Mijn taak is letterlijk – zo staat het ook in het nieuwe regeerakkoord – ‘de Vlaamse overheid en lokale besturen bijstaan in hun architecturale keuzes en inrichting van de publieke ruimte’. Het zijn keuzes die bijvoorbeeld verantwoordelijk zijn voor de files. Ruimtelijke ordening gaat over een fundamentele vraag: hoe verhoudt de mensheid zich tot de ruimte waarin ze leeft?

De drielaagige jas van de aarde – de bodem, het water, de atmosfeer – heeft al het leven mogelijk gemaakt, maar wat is onze relatie met die aarde? Is ze onze eigendom of zijn wij een onderdeel van het systeem? Ons ruimtegebruik is aan een fundamentele herijking toe. Dit is trouwens geen ontkenning van de visies van de voorgaande Bouwmeesters. Integendeel, bOb Van Reeth zei het al: ‘Het platteland is voor de koeien.’

Hoe kan een Bouwmeester hieraan verhelpen? Welke instrumenten kan je daarvoor in het leven roepen?

Veel instrumenten bestaan al, sommige al tweehonderd jaar. Manhattan ziet er niet uit zoals de Vlaamse zeedijk omdat men daar besepte dat als je op een perceel een bepaalde bouwhoogte toelaat, bijvoorbeeld driehonderd meter, je burens niet even hoog mogen bouwen, anders is de hele straat een duistere steeg. Dat kan je oplossen indien je burens kunnen delen in het rendement van die toren. Dat betekent dat je een solidair vereveningssysteem moet bedenken, zoals verhandelbare bouwrechten en luchtrechten. Als we dat aan de zeedijk hadden gedaan, dan hadden we loodrecht op de dijk kunnen bouwen en hadden we sommige percelen open kunnen houden voor slikken en schorren. De voormalige eigenaar van dergelijke natuurgebieden had evenzeer kunnen delen in de winsten van de hoogbouw.

Je hebt altijd gepleit voor verhandelbare bouwrechten of het verplaatsen van bouwrechten, maar die regeling is er vandaag nog niet in Vlaanderen. Naar verluidt zou het systeem waanzinnig duur worden.

Gemeenten die willen werken met verhandelbare bouwrechten, hebben daar vandaag weinig juridische middelen voor. De planschade- en planbatensregeling is voorlopig nog disfunctioneel en in

¹
Zie www.klimaatpanel.be
²
Vermeiren et al, (2019). *Monetariseren van urban sprawl in Vlaanderen*. Studie uitgevoerd in opdracht van het Departement Omgeving, 2019.

sommige gevallen contraproductief. Daar zijn we bijvoorbeeld in Maasmechelen bij uitgekomen naar aanleiding van de Pilotprojecten Productief Landschap. De gemeente wilde er een woonuitbreidingsgebied omzetten in open ruimte en had een planologische ruil voor ogen, maar pogingen om dit te regelen liepen uit op een financiële en juridische knoop. Ik heb dat ook mee aangekaart bij het Departement Omgeving.

Zo'n bemiddeling is nog heel experimenteel en eenmalig. Men is nog niet klaar om een nieuw systeem landelijk uit te rollen.

Nee, dat is een taak voor deze regering en die wil dat ook waarmaken. Als onze ruimtelijke ordening zo'n grote impact heeft, is het belangrijk dat we slimme instrumenten bedenken die geen spaargeld van de mensen afpakken, die geen grondwaarde inpikken, die de mensen niet bang maken en die kansen geven om leukere, beter gelegen en beter betaalbare woningen te bouwen. Niet alleen in de stad, maar ook landelijk, in een dorp. Dat moet beter kunnen, want het landelijke wonen is alleen maar landelijk als er platteland is. Als er geen open ruimte meer is en enkel nog verkavelingen en linten, dan is er geen landelijk wonen meer. Ik ben dus niet tegen het platteland, dat is een van die misverstanden in de pers. Er is een soort polarisatie ontstaan. Niet iedereen moet naar de stad.

Iedereen moet in een toren gaan wonen.

Dat heb ik nooit gezegd. Verdichting is perfect mogelijk met rijwoningen met een tuin.

We komen de bejaarden halen uit het dorp, dat beeld hè.

Terwijl ik net zei: we moeten dringend ook in dorpen op het platteland kunnen gaan wonen. Vandaag kunnen we dat niet want dorpen zijn te veel met beeldkwaliteit en te weinig met betaalbare hoge woonkwaliteit bezig. Bovendien is het landelijke karakter van de dorpen – namelijk het platteland zelf – bijna verdwenen. Dat is trouwens nog maar zestig jaar lang een probleem. Vlaanderen verkavelde vroeger niet. Wij hadden dorpen en steden, en de dichtheid was daar hoog.

Daartussen woonden alleen mensen die op het platteland werkten. Dat waren boeren, smeden, mensen met een wind- of watermolen, een veearts, een champetter en hier en daar wat landadel. Daar zat van alles tussen, maar dat waren geen mensen die daar sliepen en ergens anders leefden. De mensen die vandaag in de verkaveling wonen, slapen daar wel maar leven er niet. Al het andere doen ze elders. Naar de bioscoop, naar de supermarkt, naar de school, naar de winkel, naar het restaurant, naar het werk, naar de voetbal: voor al die zaken nemen ze hun auto. Sinds we geen agrarische samenleving meer zijn, hebben we onze band met het platteland op problematische wijze doorgeknipt.

De mensen wonen daar wel graag.

Ja, maar het gekke is dat ze daar vooral slapen. De mensen zeggen wel dat ze daar graag wonen, maar de meeste uren van de week zijn ze er niet. Het aantal wakkere uren in hun verkaveling is heel klein. Zodra ze wat ouder worden, zijn ze zelfs onbereikbaar. De studie van socioloog Pascal De Decker over de vereenzaming in de verkavelingen is schrijnend. De thuiszorg rijdt per dag zeshonderdduizend kilometer in Vlaanderen. Dat is vijftien keer rond de aarde. De kinderen kunnen oma niet bezoeken met de bus of de tram, want die stoppen niet aan oma's fermette.

Het antwoord hierop is helemaal niet beangstigend, integendeel. Bouw in steden en dorpen geen slechte woningen maar betaalbare, waardevaste woningen voor verschillende – in de toekomst ook veel kleinere – gezinstypes. Dat kunnen zowel appartementen als rijwoningen zijn, die je misschien niet eens meer bezit, maar die bijvoorbeeld in aandelen of coöperaties zijn omgezet. Dan kan je verhuizen naar de juiste woning volgens je levensfase. Vlaanderen heeft de laagste woonmobiliteit van Europa. We verhuizen gemiddeld circa twee keer per mensenleven. In Europa is dat ongeveer vier keer. In onze samenleving kan je zo'n verhuizing alleen maar organiseren als je je woning verkoopt, maar dan ben je telkens registratierechten, hypotheek- en notaris-kosten kwijt.

3

OO 3605 Opmaak van een woonontwikkelingsstrategie en eventuele realisatie van de eerste fase voor de sociale woningmaatschappij De Vlashaard te Wevelgem.

Dus eigenlijk zeg je dat heel veel van onze problemen een ruimtelijke oorsprong hebben, maar die ruimtelijke problemen worden in stand gehouden door fiscaliteit en regelgeving.

Dat besef van het belang van architectuur en stedenbouw is het legaat van de Bouwmeester, van alle Bouwmeesters trouwens. 'Architectuur', ik citeer opnieuw bOb Van Reeth, 'gaat niet over mooi of lelijk, maar over goed of slecht.' En over maatschappelijke meerwaarde, voeg ik eraan toe. Architectuur en stedenbouw moeten trachten helder te lezen wat de maatschappelijke problemen, noden en uitdagingen zijn en daar zo goed mogelijk en op een systemische manier een antwoord op bieden. Ik heb nooit gezegd dat architectuur niet belangrijk is en dat we het nu eens over ecologie gaan hebben. Veeleer omgekeerd. Om dichtheid aantrekkelijk en leefbaar te maken, heb je de beste architectuur nodig. Het gaat om de fundamentele keuzes die wij maken in het vorm geven van onze ruimtelijke aanwezigheid op aarde. De planeet wordt te klein, we zijn met te velen. Architectuur wordt daardoor altijd ook een stukje stedenbouw en stedenbouw draait om de vraag: hoe ontwerp je de ruimtelijke aanwezigheid van de menselijke soort op aarde op een manier die niet schadelijk is voor de natuur en voor onszelf in tweede instantie, maar op een manier die goed is voor ons en voor onze omgeving? Dat is een heel eenvoudige vraag met een hele zware opgave als antwoord.

Landpact en Bouwmeester Scan

Een Bouwmeester leeft voort in het discours dat hij naar buiten brengt, maar nog meer in de instrumenten die hij in het leven roept. Tijdens jouw mandaat zijn er twee belangrijke instrumenten ontstaan, namelijk de Bouwmeester Scan en het Landpact. Laten we beginnen met de laatste. Het Landpact is een soort Open Oproep voor publieke opdrachtgevers die, als ze iets willen bouwen, meteen ook werk willen maken van open ruimte en echte natuur.

De ontwerpogave moet zorgen voor een krimp van de footprint en nieuwe, kwalitatieve open ruimte bijmaken, op zo'n manier dat het zowel op het vlak van ecologie, economie als levenskwaliteit een verbetering is.

Dan zou iedere Open Oproep eigenlijk een Landpact moeten zijn?

Niet elke Open Oproep leent zich daartoe, maar het is wel al vaak het geval. De Open Oproep voor Wevelgem is hier een goed voorbeeld van.³ Het gemeentebestuur en sociale huisvestingsmaatschappij de Vlashaard kwamen ons consulteren. De huisvestingsmaatschappij had nog vier gronden in haar bezit, goed voor in totaal ongeveer tweehonderdvijftig woningen. Twee van die gronden liggen pal in het centrum, twee ervan zijn heel slecht gelegen, echt wel *in the middle of nowhere*. Het zou niet verantwoord zijn hier sociale woningen te bouwen. Je kan een woning niet sociaal noemen als je de mensen verplicht om twee auto's te kopen omdat ze anders nergens meer geraken. Dat is het tegendeel van emancipatie. De nieuwe opgave voor de ontwerpers luidde dus: kunnen jullie testen of die tweehonderdvijftig woningen op die twee goed gelegen gronden passen? De laureaat van de Open Oproep stelde voor om zelfs driehonderdvijftig woningen te bouwen op die twee gronden. In ruil zouden de twee gronden in het buitengebied definitief natuurgebied worden. De bouwrechten werden daar weggenomen.

Hoe doe je dat, zo'n natuurgebied maken? Kan je die gronden gewoon laten verwilderen?

We mogen de natuur niet herleiden tot een dierentuin die wij moeten managen. Dat is het beeld dat we nu hebben. Toch kunnen we de natuur niet aan haar lot overlaten. Slechts zes procent van het Vlaamse grondgebied is natuurgebied. Dat is veel te weinig. Pas als de helft van de planeet natuur is, kan zij ook zelfredzaam zijn. Dan kan je haar loslaten en laten verwilderen. Dat is ook het idee dat we in het Landpact naar voren willen schuiven. We moeten delen van de ruimte intelligent en traag leren verlaten. Van een waterrijk gebied een *wetland* maken bijvoorbeeld, is geen simpel verhaal. Je doet dat niet door daar gewoon 'weg te gaan'. Er is zo weinig natuur, en ze is zo fragiel, dat we de transitie moeten begeleiden. Open ruimte bijmaken is ook een ontwerpvoorbeeld. Je moet dat heel zorgvuldig doen.

Het Landpact is nog niet operationeel. De Bouwmeester Scan is dat wel. Wat wil je daarmee bereiken?

De Scan vertrekt van een medische metafoor. Met de Scan krijgt een gemeente inzicht in haar eigen ruimtelijk lichaam. Het is als een patiënt die naar de dokter komt en zegt: verdorie, ik heb mij al tien jaar niet meer laten onderzoeken, ik weet niet wat er goed of slecht is aan de medische conditie van mijn lichaam, leg mij eens onder de scanner. Sommige gemeenten geven al aan: het doet pijn als ik daar duw. Die komen naar ons met een aantal kwaaltjes, maar vragen toch om alles eens goed te onderzoeken. De Scan is een volledige doorlichting van de sterktes en zwaktes op ruimtelijk vlak: regelgeving, verordeningen, mobiliteit, water, groenblauwe netwerken, verdichting, verdunning, ambachtelijke zones, doortocht van expreswegen, toekomstbestendigheid qua energie en landgebruik. Al die zaken komen aan bod.

Er zijn nu al een zestigtal gemeenten onder de loep genomen. Hoe gaan die gemeenten om met die informatie? Het zal geen fraaie diagnose zijn.

De reacties zijn heel divers. Sommige gemeenten zijn gechoqueerd en vinden de diagnose toch wel wat problematisch. Maar de meeste gemeenten zijn eigenlijk wel blij met het feit dat ze een samenvattend overzicht krijgen van de uitdagingen waar ze voor staan. Aan sommige opgaven kunnen ze onmiddellijk beginnen. Dat biedt soms gigantische opportuniteiten. In Ronse bijvoorbeeld, zou de heraanleg van de N60 voor veel problemen zorgen. De Bouwmeester Scan heeft de N60 op een heel andere manier bekeken, niet louter als een mobiliteitsvraagstuk. Als je die weg niet meer op een dijk legt, maar laat landen in een soort parkway doorheen de stad, kan je al heel wat problemen verhelpen.

Zijn de resultaten van de Scans niet heel vergelijkbaar? Zijn de problemen in Vlaanderen niet net heel generisch? Kan je al niet op voorhand van iedere gemeente zeggen wat het probleem zal zijn?

Veel gemeenten zijn zich bewust van de problemen. Ze willen er ook wel iets aan

doen, maar in veel gevallen laat de wetgeving niet toe om er op korte termijn aan te verhelpen. Uit de Scans komen dus niet alleen unieke lokale problemen maar ook een systematische oogst van terugkerende, bovenlokale problemen. Die leggen we voor aan de Vlaamse overheid. We vragen de overheid niet om die problemen in de plaats van de gemeenten op te lossen. Dat is de bedoeling niet. We vragen wel dat de overheid haar wetgevende machine aanpast zodat bepaalde dingen die nu op kafkaïaanse manier spaak lopen, wel opgelost kunnen worden. De gemeenten verliezen hun autonomie niet, maar de machine faciliteert wel dat ze zelfredzamer worden. Als ze bepaalde problemen die de Scan heeft opgegraven, willen oplossen, moeten ze daar op z'n minst op het vlak van regelgeving de nodige steun en instrumenten voor krijgen.

In die zin legt de Scan een belangrijk probleem bloot. Vlaanderen telt een driehonderdtal gemeenten. Daar zitten heel wat kleine gemeenten bij, die niet altijd voldoende capaciteit of kennis in huis hebben.

Dat is precies waarom we, naast het Landpact en de Bouwmeester Scan, nog een derde instrument hebben ontwikkeld, namelijk de 'intercommunale kwaliteitskamers'. Wat WinVorm al deed in West-Vlaanderen hebben we in overleg met Vlintert – dat is de koepelorganisatie van de Vlaamse intercommunales – ook op andere plaatsen in Vlaanderen gedaan. In 2019 hebben in Oost-Vlaanderen de intercommunales Veneco, Interwaas en Solva samen de kwaliteitskamer VakWeRK opgericht om lokale besturen bijstand te bieden bij architecturale of stedenbouwkundige problemen. Dat kan gaan om het maken van een masterplan, een mobiliteitsvraagstuk of een problematisch bouwproject in een buitengebied. In datzelfde jaar hebben ook Igemo, InterLeuven en Haviland de kwaliteitskamer ad hoK opgericht. De kwaliteitskamers zijn een soort Touring Wegenhulp van de stedenbouw. Met het nieuwe instrument verhelpen we twee grote problemen. In de eerste plaats hebben kleine gemeenten vaak niet genoeg capaciteit en kennis om zo'n complexe opgaven de baas te kunnen. Een centrumstad als Mechelen heeft zijn eigen kwaliteits-

kamer. De grote steden kunnen dat betalen. Dankzij de intercommunale kwaliteitskamers kunnen kleinere gemeenten hun expertise delen. Ten tweede overstijgen we met de intercommunales de schaal van een gemeente. Veel problemen stoppen niet aan de gemeentegrenzen. Een mobiliteitskwestie bijvoorbeeld, los je het best op als je ze op een veel grotere schaal kan bekijken.

Plannen voor plaats

Ik herinner mij nog – het moet enkele jaren geleden zijn, ergens bij aanvang van jouw mandaat – dat je mij vertelde over de film Avatar. In die Hollywood blockbuster koloniseert de mensheid een andere planeet ergens in het heelal en doet daar net hetzelfde als ze met onze eigen planeet heeft gedaan, namelijk rooibouw en totale ontginning. Avatar is een metafoor van de mens die zijn eigen planeet uitbuit. Je zei dat die film, net omdat het een blockbuster is, als geen ander medium een bewustwording op gang heeft gebracht, en dat je op zoek bent naar een geschikt medium om ook met jouw boodschap een zo groot mogelijk publiek te bereiken. Niet met studies en doorwrochte publicaties, maar met iets heel toegankelijk. Inmiddels heb je met het Team dus ook een film laten maken: Plannen voor plaats.

Plannen voor plaats is ontstaan vanuit het feit dat de vraag naar lezingen onhoudbaar groot werd. Ik heb nu, op drie jaar en een half, tweehonderdveertig lezingen achter de rug. Dat werd te zwaar qua tijdsbesteding. Het eerste voorstel was: Leo, zou je niet gewoon je lezing laten filmen? Maar dat lijkt me nu net de slechtste en saaiste film die je kan maken. Daar komt geen kat naar kijken. Vandaar de opzet om er echt iets wervends van te maken.

In het begin van de film zien we je als een missionaris door Vlaanderen trekken. De voice over – het is Nic Balthazar, de regisseur – zegt dat hij verwonderd is dat je niet gelyncht wordt door de Vlaming met de baksteen in zijn maag.

Ik ben overal onthaald op dankbaarheid, op ontroering, op steun, op interessante vragen en debatten. Mensen zeggen me: we begrijpen je boodschap, maar wat betekent dat voor mijn wijk? Is de grond van mijn

kleinkinderen die achter mijn villa ligt nog iets waard binnenkort? Hoe kunnen we dat oplossen? Er komen legitieme vragen van burgers waar we goed over moeten nadenken en oplossingen voor moeten gaan zoeken. Maar er is niemand die je met pek en veren naar buiten draagt of je voor rotte vis uitscheldt als je kan uitleggen waarom en hoe de planetaire machine stuk is. Als je met goede argumenten komt, is niemand tegen het behoud van de leefbaarheid van onze wereld voor alle levensvormen.

Je zou kunnen zeggen dat jouw discours tweeledig is. Je ziet dat in de film, maar ook in jouw lezingen. Er is het doemverhaal, dat verteld moet worden, maar dat velen vandaag niet meer durven of willen vertellen omdat het zou leiden tot afkeer of verlamming. En dan is er het tweede luik, en dat is een heel positieve en hoopvolle boodschap.

Ik ben geen doemdenker. De jas van de aarde is zelfhelend. De natuur heeft alleen maar wat plaats en tijd nodig om zichzelf te genezen. Als we haar die plaats en tijd gunnen, zal alles beter, gezonder en goedkoper worden. De veranderingen die nodig zijn, zullen leiden tot meer levenskwaliteit, een betere economie, een gezondere lucht, beter openbaar vervoer, meer natuur, meer stad, meer dorp, meer platteland, meer leuke wandelingen en kwaliteitsvollere en beter betaalbare woningen. Dat is geen doemdenken. Ik zeg veeleer: voortdoen zoals nu is een drama en het anders doen is plezant en rendabel. Dat is de boodschap van mijn lezingen en ook van de film.

Polemiek

Meer dan de voorgaande Bouwmeesters was je ook een publieke figuur. Je bent naar buiten getreden, je trad op in de media en hebt af en toe stevig op de tafel geklopt. Ik denk dat dat een goede zaak is, maar het had wel een prijs.

Toch wel, ja. De pers heeft daar wel wat schuld aan. Je geeft een genuanceerd interview en achteraf beweert die journalist dat ik het platteland tegen de stad wil opzetten. De impact daarvan is enorm. Ik betreur de 'vertwittering' van onze maatschappij. De pers heeft een maatschappelijke duidingstaak en vervangt die door polarisatie en het zaaïen van angst.

Ik herinner mij jouw gesprek in het Canvas tv-programma ‘De Afspraak’ met journalist Bart Brinckman van De Standaard. Hij had natuurlijk ook wel een punt. Hij zei: ‘Je doet graag cassante uitspraken en de media houden van cassante uitspraken.’ Als je naar buiten treedt, moet je ook weten hoe de media werken. Als je zegt dat een vrijstaande woning bouwen crimineel is, dan moet je weten dat dat een kop in de krant wordt.

Wat ik gezegd heb, is veel genuanceerder. Als overheden, nu ze al geruime tijd weten wat de maatschappelijke kost en de schade is die het verkavelen veroorzaakt, toch willens en wetens nog altijd nieuwe vrijstaande woonwijken toelaten, dan is dat crimineel. Ik heb niet gezegd dat vrijstaand wonen of bouwen crimineel is. Dat heeft de krant ervan gemaakt.

De pers wil niet de nodige duiding geven. De pers wil een kop verkopen, terwijl ik gezegd heb: de burger treft geen schuld, want die is daarheen gesubsidieerd met gratis rioleringen en wegen en bedrijfs-wagens, en die vindt geen betaalbare woning op een goede locatie. De landelijke gemeenten kunnen er ook niets aan doen, want de gemeentefinanciering dwingt hen er bijna toe. Het inkomen van een gemeente is afhankelijk van het aantal inwoners en het aantal bedrijven. Dus de enige die er iets aan kan doen, is het centrale beleid. Als dat dan de durf niet heeft om het verkavelen en aansnijden van nieuwe open ruimte te verbieden, terwijl men weet wat het kost en wat het veroorzaakt, dan vind ik dat op het randje van het misdadige. Willens en wetens maatschappelijke, economische, ecologische, publieke en private schade veroorzaken, is iets ‘mis doen’. Dat is dus een mis-daad. Ik weet natuurlijk ook wel dat ik tegenwind oogst als ik krachttermen gebruik. Daar ben ik ook nooit bang van geweest. Ik wist dat ik sowieso op een schietschijf zou zitten. Uiteindelijk viel het allemaal nog wel mee, behalve dan de hetze rond de Mobiscore. Dat was toch wel heftig en niet eerlijk.

Je suggereerde de Mobiscore te koppelen aan fiscaliteit.

Ja, maar vooral ten dienste van nieuw plattelandsbeleid, want het platteland heeft een ander beleid nodig dan de steden. Ik heb gezegd dat zo’n koppeling alleen maar zou mogen als je niet straft maar wel beloont. Je zou kunnen stellen: plekken met de laagste Mobiscores krijgen de hoogste toelagen voor fietsostrades. Hoe we dat kunnen organiseren in de regelgeving of fiscaliteit, moet nauwkeurig becijferd worden om te weten welke maatregelen de juiste effecten sorteren en welke niet. Dus leg mij nu geen beslissingen in de mond. De Mobiscore, die uitdrukking geeft aan de mobiliteits- en milieu-impact van een woning, op een schaal van 0 tot 10, kan volgens mij ook een instrument worden dat toelaat om een beter en gediversifieerd plattelandsbeleid te voeren. Dat zal een ander beleid moeten zijn dan dat voor de stad. Het platteland heeft dringend een ‘beleid op maat’ nodig, en dat bestaat vandaag nog niet.

Ik begrijp die ophef wel. Mobiscore en belastingen: gebruik die twee woorden in dezelfde zin en Vlaanderen staat op zijn kop.

De pers weet dat ook. En toch doen ze het zonder de nodige nuance. Terwijl ze goed weten dat het eigenlijk over een operatie gaat die een ander doel dient. Sindsdien ben ik veel voorzichtiger. Ik geef geen telefonische interviews meer. Alleen maar schriftelijke interviews die ik kan nalezen. Dat heeft positieve effecten gehad. Ik doe nog steeds krachtige uitspraken hoor, maar ik lees ze nauwkeurig na en zorg ervoor dat ze goed geformuleerd zijn en niet dubbelzinnig kunnen scheefgeslagen worden door een of andere eindredacteur.

Dit interview mag je nalezen hoor!

Ja, dat weet ik. Het debat rond de Mobiscore was voor mij een belangrijke les. Vergeet niet dat het om een telefonisch interview ging dat ik ’s morgens had gegeven, ergens onderweg naar kantoor. Het was een gesprek van twee minuten. Een paar uren later staat er een uit zijn context gerukt citaat in de krant en is de schade onherstelbaar. Dat is zonde, want het gaat om cruciaal beleid. Als dat fout wordt gecommuniceerd, is de schade altijd groter dan de herstelresultaten die ik zou kunnen boeken.

Een nieuw mandaat

Je mandaat loopt ten einde. Binnenkort komt er een nieuwe Bouwmeester. Wat ligt er voor hem of haar op de plank?

Elke Bouwmeester legt nieuwe accenten, en tegelijk is er heel veel dat niet verandert. De instrumenten die al bestonden, heb ik versterkt en verder ontwikkeld. Elke Bouwmeester – en dat was belangrijker dan ik verwacht had – springt op een volgeladen, reeds rijdende trein, een goed geoliede machine met heel wat lopende engagementen. Die machine, gedragen door het werk van het Team Vlaams Bouwmeester, zit zo goed in elkaar dat het je verdomde plicht is om die verder te helpen functioneren en er een succes van te maken. Ik denk dat ook de Vlaamse en lokale overheden nu inzien dat de nieuwe instrumenten zoals de Bouwmeester Scan belangrijk zijn en dat we daar toch een vervolg aan moeten breien. We hebben nood aan instrumenten en *task forces* om op maat van de gemeenten aan de slag te gaan.

Bouwmeester zijn is een heel zinvolle taak. Ik heb nog nooit zo’n zingevend werk gedaan in mijn leven. In alle bescheidenheid, met veel overleg en veel luisteren, met veel zoeken en ontwerpen en nadenken, en samen met alle stakeholders de beste antwoorden op de vele vragen proberen te formuleren: er zit een enorme *raison d’être* in het mogen werken aan zaken die de maatschappij echt nodig heeft.

En jouw toekomst? Hoe ziet die eruit? Wat ga je doen na dit mandaat? Ik herinner me een gesprek met een voorgaande Bouwmeester. Hij zei dat hij zich niet kon voorstellen dat hij weer aan de ‘andere kant’ zou kunnen staan nu hij dit allemaal had meegemaakt. Hij kon zich niet indenken dat hij bijvoorbeeld weer aan Open Oproepen zou deelnemen. Hij wilde iets anders gaan doen.

Ik was voor tachtig procent Bouwmeester en voor twintig procent actief in mijn bureau. Ik wil dat laatste zeker blijven doen.

Voor twintig procent of weer voor de volle honderd?

Die twintig procent ga ik sowieso optrekken, maar hoeveel, dat weet ik nog niet. Ik hoop ongeveer de helft. Dat hangt ervan af hoe

groot het andere stuk, zoals bijvoorbeeld mijn terugkeer naar de KU Leuven, zal worden. Uiteraard heb ik nu zodanig veel geleerd rond transversaal breed beleid dat ik ook niet gewoon weer de draad kan oppikken waar ik hem heb achtergelaten.

Je kan niet meer om het even wat bouwen.

Ik ben niet meer dezelfde, dat is waar. Ik heb vier jaar lang grote stenen mogen verleggen in de rivier. Het werk was fundamenteel en ik heb ontzettend veel bijgeleerd. De urgentie is ongezien. De transities waar we voor staan, zijn zo groot dat ik niet niets kan doen. Ik kan niet gewoon plannetjes tekenen. Ik ben niet rouwig dat het gedaan is, maar ook niet blij. Ik wil blijven voortwerken rond de urgenties en de leefbaarheid van de toekomst, maar dan op een andere manier.

Zoals?

Ik heb enkele ambities. Ik denk aan Europa en de Verenigde Naties, omdat het probleem en de nood aan solidariteit continentaal en planetair hetzelfde is. Hoe geef je vorm aan de ruimtelijke aanwezigheid van de menselijke soort en haar activiteiten op aarde? De *sustainable development goals* zijn vandaag te antropocentrisch en te veel enkel op het klimaat gericht, te weinig op ruimte.

Ik denk ook dat er een nieuw profiel nodig is in onze maatschappij. De les die ik de voorbije vier jaar geleerd heb, is dat we generalisten in duurzaamheid nodig hebben voor *data driven policies*, en dan gaat het zowel over de onderbouwing van het beleid als van het bedrijfsleven. Dat profiel of diploma bestaat vandaag nog niet. Aan de KU Leuven hebben de juristen een vak klimaat-recht, de ingenieurs denken na over energie en *smart city*-technologie, de biologen en de ecologen zijn bezig met ecosystemen en de waterproblematiek, de sociologen met ongelijkheid, de economen met circulariteit en verdienmodellen die minder ruimte en minder grondstoffen nodig hebben. Maar waar is de generalist, de *advanced master in sustainable development* die met alle thema’s in contact komt? Het overzicht ontbreekt. Ik droom van een nieuw inter-facultair, misschien zelfs internationaal instituut dat alle kennisdomeinen die nu verspreid liggen over de verschillende

opleidingen – rechten, biologie, architectuur, geografie en geologie, noem maar op – verzamelt om op die manier systemische oplossingen te zoeken voor onze problemen. Mensen die die opleiding hebben gevolgd en die kennis kunnen toepassen, zijn nodig in de bedrijfswereld, bij lokale en nationale overheden, in Europa, bij de Verenigde Naties. Dat zou ik graag zien gebeuren.

Het Team Vlaams Bouwmeester

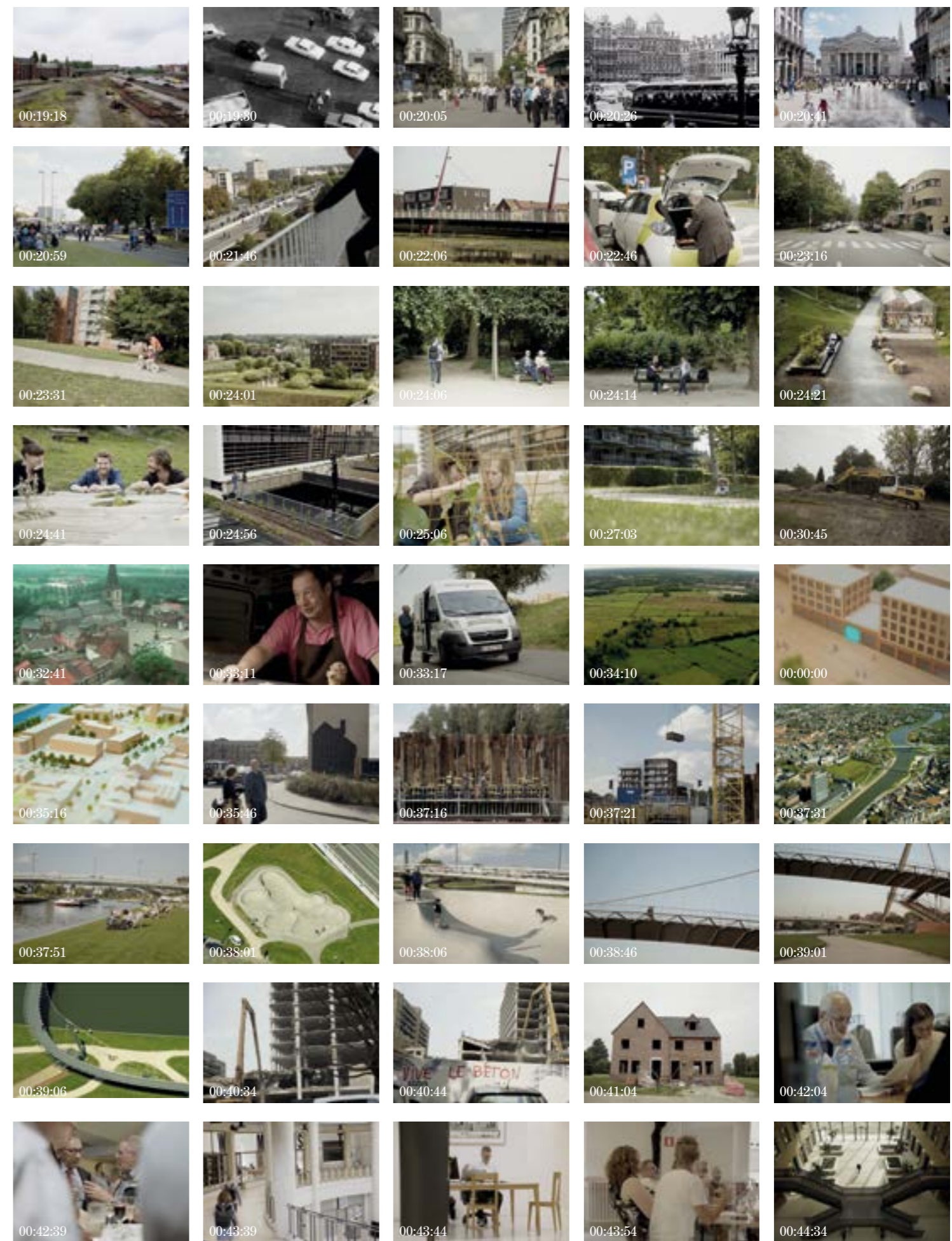
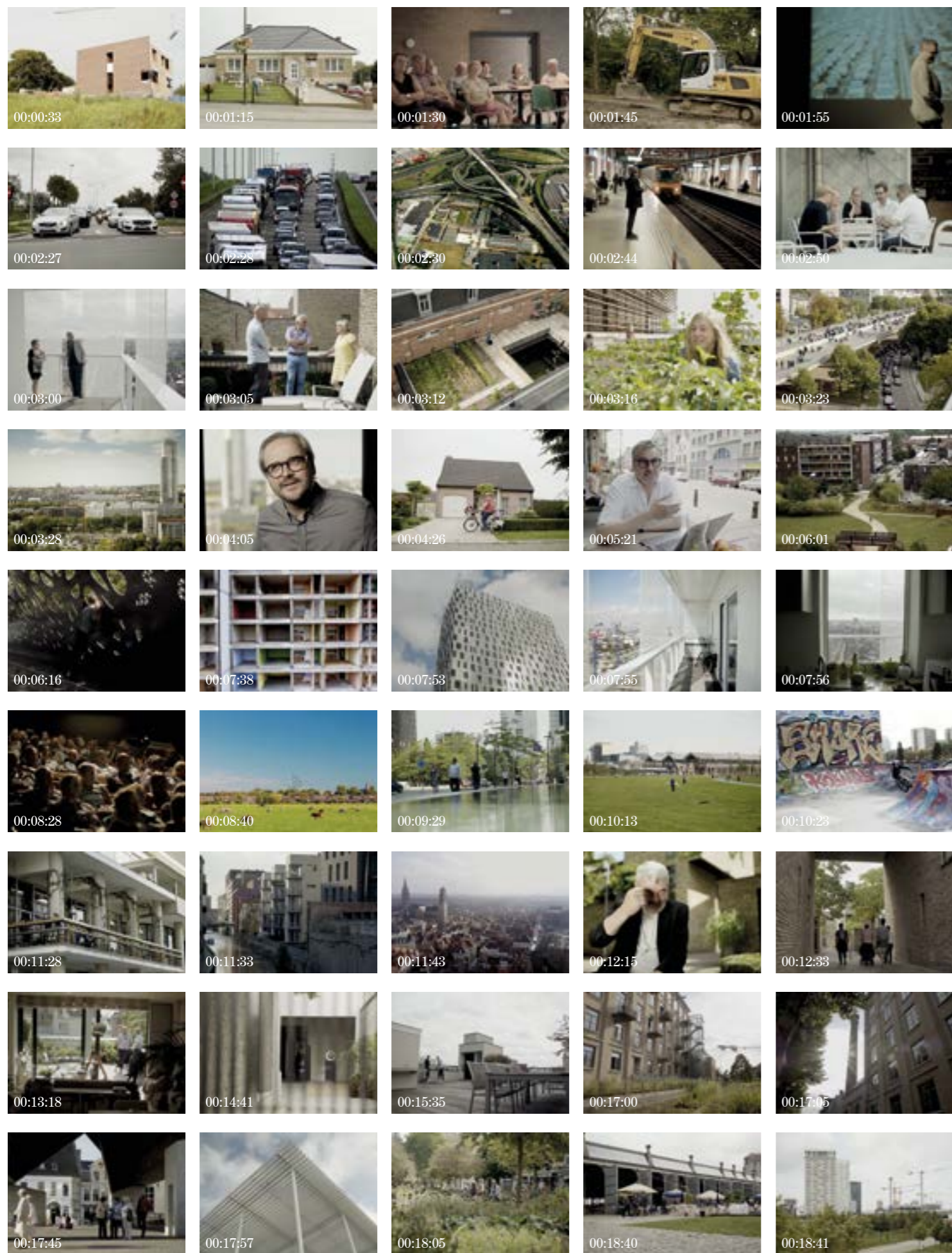
Het gesprek loopt ten einde. Leo Van Broeck is een spraakwaterval. Twee uur en een half heeft het geduurd. Uitgetikt is dat zo'n dertig pagina's, waarvan hierboven slechts een fragmentarische reconstructie. Als we afscheid nemen, gaat het bandje weer aan...

Ik wil toch nog iets kwijt. Het was ontroerend om te ontdekken dat alle leden van het Team, eens je iedereen hebt leren kennen, je het gevoel geven dat ze voor jou door het vuur zouden gaan. Er leeft daar een enorm engagement. Ze draaien overuren als gekken. Het zijn mensen met een missie. Het is ontzettend ontroerend om te voelen dat je gedragen wordt.

Sommige mensen vragen me, hoe doe jij al dat werk, wanneer slaap jij nog? Wel, ik antwoord dan: ik slaap redelijk veel, want ik doe niet al het werk zelf, verre van. Ik vertrouw op mijn mensen, ik delegeer veel. Als de grote lijnen goed zitten, val mij dan niet lastig. Ik hoef geen micro-management te doen. Het is een goedkope boutade, maar elke trainer moet beseffen dat zijn spelers beter kunnen sjotten dan hij. De Bouwmeester, dat is groepswerk, dat is een ploeg. Het gezicht wisselt om de vier à vijf jaar, maar het Team is de constante die het ambt overeind houdt. De Bouwmeester draait niet om een persoon, die ene figuur die komt en gaat. Ik heb zelf niets gedaan, bij wijze van spreken, of althans niets alleen gedaan. Ik ben niet de koningin van de bijenkorf die alle eitjes heeft gelegd. Sommige mensen zijn hier al twintig jaar en stammen uit de tijd van bOb. Die hebben een kennis en ervaring die veel groter zijn dan de mijne. Ik kan niet genoeg onderlijnen hoe dankbaar ik daarvoor ben. Dat is iets dat ik meeneem. Dat wou ik toch nog even zeggen.

Joeri De Bruyn is redacteur en uitgever (Public Space). Het interview vond plaats in het Atelier Bouwmeester op 9 januari 2020. De stills komen uit Plannen voor plaats, 2017, een film van Nic Balthazar (fotografie Engel Doyen).

Joeri De Bruyn

Tussen Bouwmeester en bouwmeesterschap. In gesprek met de expertengroep

¹
In de conceptnota volgt onder de titel 'voorbeelden van activiteiten' een opsomming:
- De Vlaamse Bouwmeester bijstaan voor het uitwerken van het meerjarenprogramma en de jaaractieplannen;
- Het valideren van het meerjarenprogramma en de jaaractieplannen;
- Het waken over de uitvoering van het meerjarenprogramma;
- Het activiteitenoverzicht van het bouwmeesterschap kritisch analyseren;
- Het creëren en bewaken van draagvlak voor de werking van de Vlaamse Bouwmeester en zijn team door het aftoetsen van de gedragenheid en de relevantie van de visie en de acties van het bouwmeesterschap bij de verschillende actoren in het werkveld;
- De Vlaamse Bouwmeester bijstaan of vervangen in deontologisch delicate situaties of wanneer belangenvermenging kan ontstaan.'

Uit: 'Conceptnota voor een vernieuwd Bouwmeesterschap', Vlaamse Regering, 19 juni 2015.

De Bouwmeester expertengroep en de Vlaamse Bouwmeester (van links naar rechts): Bart Verschaffel, Sylvie Van Damme, André Loeckx, Els Nulens en Leo Van Broeck.
© Sien Verstraeten (+ p. 225)

Sinds januari 2017 is het bouwmeesterschap drieledig. Voortaan zijn de Bouwmeester en het Team Vlaams Bouwmeester geflankeerd door een 'expertengroep'. Die is samengesteld uit vier deskundigen die de Bouwmeester en zijn team ondersteunen, inspireren en af en toe ook wel eens op de rooster leggen. De expertengroep opereert in de luwte en is weinig tot niet gekend bij het publiek. Wie zijn de 'vier wijzen', wat doen ze, en hoe evalueren ze hun werking van de voorbije jaren?

De oproep tot kandidatuurstelling voor de expertengroep, die de Vlaamse Regering in oktober 2016 publiceerde, kon rekenen op een ruime weerklank. Uit meer dan zeventig kandidaturen werden vier experts aangesteld op basis van hun complementaire deskundigheid en op advies van de Vlaamse Bouwmeester. De vier experts komen uit verschillende geledingen van het werkveld. Els Nulens is architecte en stedenbouwkundige en staat met beide voeten stevig in de praktijk. Ze runt het bureau Blauwdruk Stedenbouw, een van de teams die instaan voor de uitvoering van de eerste editie van de Bouwmeester Scan. Sylvie Van Damme is geografe en ruimtelijk planner, gespecialiseerd in landschapsontworp. Ze geeft les en voert onderzoek aan HoGent – KASK. Naast onderwijs en onderzoek heeft ze ook haar sporen verdiend als jarenlange voorzitter van de Gecoro van Sint-Lievens-Houtem, als expert in de kwaliteitskamer van Veneco, en vandaag als voorzitter van de Oost-Vlaamse Procoro. Ook André Loeckx is een man van het

onderwijs – hij is emeritus hoogleraar aan de KU Leuven – maar ook van de actie op het terrein, zowel nationaal als internationaal en steeds op het snijpunt van stadsontwikkeling, stedenbouw en architectuur. In zijn lange loopbaan heeft hij bergen verzet, niet het minst als bezieler, en later ook als voorzitter van de jury stadsvernieuwing van het Vlaamse Stedenbeleid. Bart Verschaffel ten slotte heeft als filosoof en hoogleraar aan de Universiteit Gent het denken en het discours over architectuur in Vlaanderen naar een hoger niveau getild. Zijn geschriften behoren tot de canon van de Vlaamse architectuurtheorie en -kritiek. De 'vier wijzen' komen uit alle windstreken, maar één ding hebben ze gemeen: het zijn *believers* van het eerste uur en voorvechters van het bouwmeesterschap.

Laten we beginnen met een stukje tekstexegese. De 'Conceptnota voor een vernieuwd bouwmeesterschap' van de Vlaamse Regering uit 2015 omschrijft de opdracht als volgt: 'De expertengroep inspireert en ondersteunt het bouwmeesterschap. Zij wordt ingezet bij strategische visievorming, functioneert als een kwaliteitskamer en klankbord en draagt bij tot de versterking van het draagvlak voor het bouwmeesterschap.'¹ Het is de eerste keer dat de expertengroep geïnstalleerd wordt. De opdracht is ruim geformuleerd. Dat wil zeggen dat de eerste expertengroep meteen ook *en cours de route* haar taakstelling, werking en relevantie heeft moeten uitvinden en vormgeven. Vandaar mijn eerste vraag: hoe hebben jullie dit ingevuld?

Klankbord, draagvlak en kwaliteitskamer
Bart Verschaffel onderscheidt in de opdrachtomschrijving drie kernwoorden: *klankbord, draagvlak* en *kwaliteitskamer*: 'De eerste taak is het inspireren en ondersteunen van de Vlaamse Bouwmeester. We overleggen en discussiëren, we proberen te helpen. We zijn een resonantieruimte. Soms geven we kritiek. Dat kunnen we alleen maar doen vanuit een vertrouwenspositie. Het is van belang dat de Bouwmeester vertrouwen kan hebben in de expertengroep. Dat is de basis. Het vertrouwen moet trouwens wederzijds zijn. Enkel op die manier kan kritiek geaccepteerd worden. We zijn geen kijvende schoonmoeder. Als de expertengroep een soort controleorgaan of een raad van bestuur zou zijn, mist ze haar doel.'

Over de tweede taak, draagvlak creëren, zijn de vier terughoudender. 'Draagvlak is een groot woord', zegt Sylvie Van Damme. 'We zijn geen ambassadeurs die de ideeën van de Bouwmeester naar buiten uitdragen om draagvlak te zoeken. Het is niet onze taak om de Bouwmeester te verdedigen in het werkveld. Het is veeleer omgekeerd. Binnen onze verschillende werkvelden vangen wij wel eens dingen op, zaken waarover gepraat wordt, hete hangijzers, nieuwe ontwikkelingen die staan te gebeuren. Die brengen we in de groep naar voren en leggen we voor aan Leo. Eigenlijk zijn we een soort antenne van de buitenwereld waarmee we de Bouwmeester voeden.'

'We zijn de kanariepiet in de mijn', vult Bart Verschaffel aan. 'We vangen vroegtijdige echo's op, geruchten, urgenties, waarden, gevoeligheden of problemen. We brengen die op een vertrouwelijke manier binnen in het gesprek en zien hoe het effect heeft op het bouwmeesterschap. Onze buitenstaanderspositie is hier belangrijk. De expertengroep beweegt zich op het raakvlak tussen het instituut van de Bouwmeester en de buitenwereld. We maken geen deel uit van het instituut. We zijn onafhankelijk. Dat is ook onze sterkte.'

Ook de functie van kwaliteitskamer krijgt een eigen invulling: 'Wij zijn geen kwaliteitskamer zoals die bestaat in een gemeente of een stad, die de kwaliteit van een project of een beleid in het oog houdt, controleert en waar nodig bijstuurt. Het is ons meer te doen om reflecteren over wat de kwaliteit van de werking van de Bouwmeester inhoudt en hoe

die verder te ontwikkelen', stelt André Loeckx. 'Onze functie van kwaliteitskamer', zegt Bart Verschaffel, 'situeert zich in het spanningsveld tussen de figuur of de persoon van de Bouwmeester en het bouwmeesterschap als zodanig. Het gaat ons niet om de actuele Bouwmeester, de persoon van Leo Van Broeck, maar wel om het in het oog houden van de manier waarop die positie wordt ingevuld. We zijn niet alleen solidair met deze Bouwmeester, we houden onze blik ook gericht op het *bouwmeesterschap*: op wat het tot nu toe is geweest, hoe het vandaag wordt ingevuld en wat het in de toekomst zou kunnen zijn. Vanuit dit perspectief gaan wij het gesprek met Leo aan.'

Informeel en vertrouwelijk

Eind juni 2020 loopt het mandaat van Leo Van Broeck ten einde en zal de Vlaamse Regering een nieuwe Bouwmeester aanstellen. De expertengroep daarentegen, zetelt tot eind juni 2021, en zal mee de overgang begeleiden. Een nieuwe man of vrouw aan het hoofd betekent voor iedere organisatie een moment van terublik en reflectie. Dat geldt ook voor de expertengroep.

Hoe evalueren ze hun werking van de voorbije jaren? Wat was goed en wat kan beter?

'Zijn we wel sterk genoeg om onze drie taken te volbrengen?', vraagt André Loeckx zich af. 'Elk van de drie punten is voor verbetering vatbaar. We doen suggesties om de kwaliteit zo sterk mogelijk te ontwikkelen, maar ik weet niet of we daarin geslaagd zijn. We komen slechts zes keer per jaar samen. Dat is veel te weinig. Bovendien lagen er vaak urgente kwesties op tafel, die onder meer te maken hadden met Leo's optredens in de media en de hetze die daar ontstaan is. Dan is er niet altijd de tijd om te spreken over de grote lijnen van de werking van de Vlaamse Bouwmeester. De rapportage van de werking van vorig jaar telt een tachtigtal rubrieken. Je ziet daar een heel andere dynamiek dan wat naar buiten komt in de kranten. De werking van het Team Vlaams Bouwmeester is indrukwekkend en gaat veel breder dan hetgeen de pers haalt. Maar dat betekent ook een overvolle agenda voor de expertengroep. Ik heb de indruk dat we soms amper kunnen bijbenen.'

Volgens Els Nulens moet de expertengroep nog meer directe voeling en inzicht krijgen in de concrete werking van het

Team Vlaams Bouwmeester: 'Naast Leo zitten tijdens een jury van de Open Oproep, vertrouwd worden met instrumenten zoals de Bouwmeester Scan, het volgen van een LABO RUIJTE onderzoek, voeling krijgen met een Pilootproject, een teamvergadering bijwonen, enzovoort, dat zouden we meer moeten doen. Tijdens ons overleg spreken we vooral met Leo, het Team Vlaams Bouwmeester blijft meer achter de schermen. Een volwaardige expertengroep zou niet alleen de Bouwmeester maar ook het Team Vlaams Bouwmeester moeten ondersteunen. Om echt voeling te krijgen zouden we moeten "meelopen" met een aantal projecten. Maar ook dat vraagt meer tijd.'

'Zes zittingen per jaar zijn inderdaad te weinig', zegt Sylvie Van Damme. 'We zouden minstens één keer per maand moeten samenkomen. Dat is zeker geen pleidooi voor meer structuur of voor het formaliseren van onze opdracht. Integendeel, om op een inhoudelijke en vertrouwelijke manier te discussiëren, moet de informaliteit net behouden blijven. We zijn waarnemers, een reflectiegroep. We hebben geen macht. We zijn, zoals gezegd, geen raad van bestuur. Dat wil niet zeggen dat we niet kritisch zijn. We proberen voortdurend de werking, de activiteiten en de communicatie van de Vlaamse Bouwmeester te toetsen aan de algemene visie op hoe het bouwmeesterschap er zou moeten uitzien. In onze debatten willen we de kern maar ook de grenzen van het bouwmeesterschap bespreekbaar maken.'

Een rijke traditie

Leo's invulling van het bouwmeesterschap gaf wel eens aanleiding tot polemiek en controversie. Op sommige momenten kwam hij onder vuur te liggen, onder meer door enkele uitspraken in de media, of door zijn engagement in de klimaatbeweging. Hoe is de expertengroep daarmee omgegaan? Sylvie Van Damme: 'Met zijn agenda voor open ruimte, verdichting, ecologie en klimaat heeft Leo het zichzelf niet gemakkelijk gemaakt. De complexiteit van zijn nieuwe agenda zit vervat in de nieuwe instrumenten die hij in het leven heeft geroepen, zoals de Bouwmeester Scan of het Landpact. In het begin van het bouwmeesterschap, intussen twintig jaar geleden, was er de eenvoud van het instrument van de Open Oproep. Het ging

erom publieke bouwheren warm te maken voor goed opdrachtgeverschap. De complexiteit van de nieuwe instrumenten is echter overweldigend. Om ze in de praktijk te brengen, is de Vlaamse Bouwmeester aangewezen op andere diensten en bevoegdheden binnen de Vlaamse overheid, zoals het Departement Omgeving, het Agentschap Wegen en Verkeer, de Vlaamse Landmaatschappij, de Vlaamse Milieumaatschappij, enzovoort. Je voelt aan dat we dit nog aan het exploreren zijn. Er is een begin gemaakt, maar we zijn er nog niet klaar mee.'

André Loeckx: 'Het instituut van de Bouwmeester heeft intussen een robuuste traditie gevestigd, maar hoe voeg je daar iets aan toe zonder te verliezen wat je al had? Ik sta achter de nieuwe agenda met zijn klemtonen op open ruimte, ecologie en klimaat. Onze vrees bestond erin dat het "body" geven aan die nieuwe klemtonen niet zou kunnen zonder de kerntaken rond architectuur en bouwen uit het oog te verliezen. We staan achter de verbreding, maar verbreding mag niet leiden tot verdunning. Die bezorgdheden hebben we uitgesproken. Hoe kan je de kerntaak van kwaliteitsbewaking in de architectuur koppelen aan je bezorgdheid voor open ruimte, ecologie en klimaat? Ik wil er niet voor pleiten om open ruimte, ecologie of klimaat van de agenda van de Bouwmeester te schrappen, integendeel, het komt er juist op aan de band met ontwerpen en het projectmatige scherper aan te halen. En niet alleen in woorden: het vertoog naar de politiek en de architectuurwereld wordt best gedragen door reële projecten en exemplarische realisaties.'

Els Nulens: 'Als we iets willen veranderen in Vlaanderen, dan zal dat van onderuit, via projecten, moeten gebeuren. Leo heeft iets moois in handen, maar het is misschien

nog niet voldoende omgezet in projecten en realisaties. Wij zijn enorm dankbaar voor de “architectuurcultuur” die de afgelopen twintig jaar geïnstalleerd is, mede dankzij het instituut van de Vlaamse Bouwmeester. De opdracht is nu hoe je die agenda kan verbreden en tegelijkertijd die activiteiten zinvol laat blijven doorgaan zonder dat er “gaten” ontstaan. Architectuur is altijd in beweging. Ze moet steeds een nieuwe rol zoeken binnen de samenleving en nieuwe opgaven op tafel leggen. Met de Vlaamse Bouwmeester is een waardevolle traditie geïnstalleerd geraakt. Daar moeten we zorgzaam mee omspringen.’

Bart Verschaffel: ‘Dat is, denk ik, de hoofdbekommernis van de expertengroep. We zijn begaan met het bouwmeesterschap, we willen dat het blijft bestaan. De voorbije twintig jaar is er echt een kentering gekomen in ons ruimtelijk en architecturaal beleid. We moeten daar goed voor zorgen. Dat heeft weer te maken met het spanningsveld tussen onze solidariteit met deze Bouwmeester en het bouwmeesterschap als zodanig. Onze taak bevindt zich binnen dit spanningsveld. We moeten zowel voeden als beschermen.’

Joeri De Bruyn is redacteur en uitgever (Public Space). Het gesprek vond plaats in het Atelier Bouwmeester op 27 januari 2020.

Joeri De Bruyn

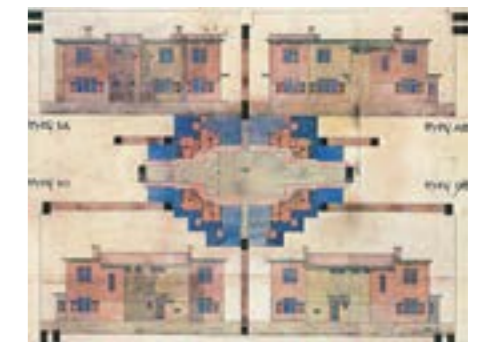
Werk aan de winkel 2016-2019. In gesprek met de teamleden

Eva Amelynck
Adviesverlening en bouwmeesterschap

Sinds de aanstelling van de eerste Vlaamse Bouwmeester in 1999 is adviesverlening aan publieke opdrachtgevers rond concrete projecten een van de kerntaken. Die vragen kunnen heel uiteenlopend zijn. Nieuw voor dit mandaat is dat het ‘verplichte advies’ werd afgeschaft. Vroeger waren opdrachtgevers van bepaalde grote projecten, zoals infrastructuurwerken (tunnels en bruggen) of publieke gebouwen van meer dan 10.000 m², verplicht om hierover advies in te winnen bij de Vlaamse Bouwmeester. Sinds het decreet betreffende de omgevingsvergunning van kracht werd in 2015, is het advies niet langer verplicht, maar blijft het Team Vlaams Bouwmeester wel een mogelijke adviesverlener.

Is de afschaffing een jammere zaak? Je kan dit op twee manieren bekijken. Enerzijds is er dankzij het verplichte advies een structurele samenwerking ontstaan met andere Vlaamse instanties, zoals bijvoorbeeld het Agentschap Wegen en Verkeer. We kregen inzage in de meerjarenplanning voor infrastructuur. Dat schiep soms mogelijkheden om te wegen op de kwaliteit van het eindresultaat. Anderzijds is verplichting op zich geen garantie op kwaliteit. In sommige gevallen kwam de adviesvraag veel te laat bij ons terecht, bijvoorbeeld in de fase van bouwaanvraag voor een infrastructuurproject of een woonzorgcentrum. Alles ligt dan al vast. In die fase is advies niet meer zo nuttig. Het Team Vlaams Bouwmeester verleent echter ook al sinds zijn oprichting op verzoek advies aan publieke opdrachtgevers. Door het wegvallen van de verplichte adviesverlening

kan hier meer op gefocust worden, met interessante samenwerkingen tot gevolg. We zien ook dat instanties zoals het Agentschap Wegen en Verkeer nog steeds op vrijwillige basis een beroep doen op onze expertise.

Typewoningen voor Klein Rusland, Zelzate. Ontwerp Huib Hoste. © Sint-Lucasarchief Brussel, collectie Huib Hoste

Complex Project Klein Rusland

In 2014 heeft de Vlaamse overheid een nieuw instrument in het leven geroepen, de zogenaamde ‘Complexe Projecten’. Voor die Complexe Projecten worden we geregeld gevraagd om advies te verlenen. Een Complex Project wordt gedefinieerd als een project van groot maatschappelijk en ruimtelijk-strategisch belang. Het vereist een geïntegreerd planproces vanuit verschillende diensten van de Vlaamse overheid. Hier kunnen wij echt wel ons steentje bijdragen.

Een mooi voorbeeld is Klein Rusland in Zelzate. We waren er van in het begin bij betrokken. Het was een van de eerste Complexe Projecten, en we hebben geholpen om de nieuwe procedure vorm te geven. Klein Rusland is een tuinwijk uit 1920 aan de rand van Zelzate, ontworpen door Huib Hoste en Louis Van der Swaelmen en eigendom van sociale huisvestingsmaatschappij Wonen.

Het is de eerste modernistische tuinwijk van het land en ze geldt als waardevol en uniek erfgoed. Een aantal woningen zijn beschermd. De wijk is echter heel slecht gelegen. Klein Rusland is een geïsoleerde enclave die gekneld ligt tussen verschillende infrastructuurlijnen: een spoorweg, een snelweg en het kanaal Gent-Terneuzen. Een aantal woningen bevinden zich op een reservatiestrook van de snelweg voor een toekomstige tunnel onder een verdieping van het kanaal. Met de aanleg van die tunnel zou het belangrijkste plein van het dorp gehalveerd worden, waardoor het stedenbouwkundig concept erg gehavend zou zijn. Bovendien zijn de woningen aan vervanging toe. De oorspronkelijke muren zijn van assebeton, waarvoor later een siergevel werd opgetrokken. Hierdoor zou een grondige renovatie of restauratie zeer duur uitvallen. Er is veel leegstand. De lokale handel en horeca, die in het ontwerp van Hoste en Van der Swaelmen een belangrijke plaats innemen, zijn verdwenen.

Dit dossier kent veel gevoeligheden en heeft een lange voorgeschiedenis. Het Complex Project wil de onzekerheid wegnemen die nu leeft bij de bewoners en de sociale huisvestingsmaatschappij. De bewoners weten niet waar ze aan toe zijn. Zullen ze moeten verhuizen of niet? De sociale huisvestingsmaatschappij kan, gezien de onzekerheid, niet structureel investeren in de wijk. Er spelen veel belangen en er zijn veel partijen betrokken: de bewoners, de Stad Zelzate, het Agentschap Onroerend Erfgoed, het Agentschap Wegen en Verkeer, Wonen Vlaanderen, enzovoort. Alternatieven werden onderzocht en de Vlaamse Regering nam een voorkeursbesluit, waarbij men er – mede op aansturen van de Vlaamse Bouwmeester – van uitging dat de wederopbouw van Klein Rusland niet aangewezen is vanwege de ongunstige locatie. Het Agentschap Onroerend Erfgoed stemde in met de afbraak. Op dit moment wordt een masterplan opgemaakt voor het grondgebied van de hele gemeente Zelzate, waarin gezocht wordt naar mogelijkheden voor kernversterking. Verschillende locaties komen in aanmerking voor het – desnoods tijdelijk – herhuisvesten van de bewoners van Klein Rusland. De mogelijkheid om Klein Rusland als woongebied voor de toekomst te behouden, wenst het huidige gemeentebestuur nog niet op te geven.

Annelies Augustyns

De Vlaamse Bouwmeester in Brussel

De Vlaamse Bouwmeester is niet alleen actief in Vlaanderen, maar ook in Brussel. Brussel is immers (ook) de hoofdstad van de Vlaamse Gemeenschap. Die laatste heeft in Brussel ‘persoonsgebonden bevoegdheden’, onder meer op het gebied van cultuur, jeugd, sport en Nederlandstalig onderwijs. Voorts zijn veel instellingen van de Vlaamse overheid in Brussel gevestigd. Dit alles vraagt om samenwerking van de Vlaamse overheid, niet alleen met de verschillende Brusselse gemeenten, maar ook met het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Meer in het bijzonder is de Brusselse Bouwmeester voor het Team Vlaams Bouwmeester een belangrijke partner, met wie we heel goed samenwerken. We dienen hetzelfde doel: het bevorderen van de ruimtelijke kwaliteit van de stad en haar gebouwen.

Een brug slaan tussen Vlaanderen en Brussel

Voor de huisvesting van de Vlaamse ambtenaren werken we nauw samen met Het Facilitair Bedrijf, dat onder meer instaat voor de coördinatie van de bouwprojecten van de Vlaamse overheid. Het Team Vlaams Bouwmeester was betrokken bij de architectuurwedstrijden voor het nieuwe Herman Teirlinckgebouw op de site van Tour en Taxis – waarin ook het Team Vlaams Bouwmeester eind 2017 een deel van zijn werking heeft ondergebracht – en voor die van Kantoor 2023, het toekomstige grote kantoorgebouw in het WTC-complex in de Noordwijk.

De voorbije jaren heeft Het Facilitair Bedrijf ook ontwerpend onderzoek laten uitvoeren voor de Vlaamse kabinetsgebouwen op het Martelarenplein. Die worden met middelen van Europese fondsen klimaatbestendig gemaakt, wat meteen een kans biedt om, ook in ruimtelijk opzicht, bruggen te slaan tussen de Vlaamse overheid en de stad Brussel. De galerij aan de achterzijde van de kabinetten kan worden ingezet om de overheidsgebouwen beter te verbinden met het omliggende stedelijk weefsel.

Extra capaciteit voor de Beursschouwburg

Voor de culturele projecten in Brussel is onze partner het Vlaams Fonds voor Culturele Infrastructuur (FoCI). Het FoCI treedt

1

Pilootprojecten Studenten Maken Stad, Vlaams Bouwmeester, Brik, bMa, Brussel, 2016; *Pilootprojecten Studenten Maken Stad. 2 pilootprojecten, 6 visies, 5 aanbevelingen*, Vlaams Bouwmeester, Brik, bMa, Brussel, 2019.

op als bouwheer voor de eigen accommodaties van de Vlaamse Gemeenschap in de sectoren cultuur en jeugd. Het staat in voor het onderhoud, de renovatie of de bouw van cultuurhuizen in Vlaanderen en Brussel. Het Team Vlaams Bouwmeester begeleidt geregeld het FoCI bij het uitschrijven van ontwerp opdrachten. Een van die opdrachten betreft de Beursschouwburg. De programmatie en het gebruik ervan zijn in de loop van de tijd geëvolueerd. Er is ook een momentum ontstaan in de stedelijke context, onder andere door de aanleg van de voetgangerszone en de renovatie van het Beursgebouw in de onmiddellijke omgeving. De Vlaamse en Brusselse Bouwmeesters hebben samen de Beursschouwburg begeleid bij het uitschrijven van een haalbaarheidsonderzoek. We wilden onder meer laten onderzoeken hoe we extra capaciteit konden creëren. De studie werd uitgevoerd door De Smet Vermeulen architecten. Zij hebben het potentieel aangetoond, waarvoor De Beursschouwburg nu de middelen moet vinden.

Nieuwe culturele hotspot

Voor enkele andere culturele instellingen hebben we een Open Oproep gelanceerd. Het Kaaitheater zal een transformatie en uitbreiding krijgen, met onder andere een tweede theaterzaal en een nieuwe studio. Naast het Kaaitheater ligt de voormalige Citroën-garage, waar nu Kanal is gevestigd, de Brusselse poot van Centre Pompidou. De site langs het kanaal wordt langzaam maar zeker een belangrijke culturele hotspot van Brussel. Via een ruilvereenkomst met Kanal ontstonden nieuwe ruimtelijke mogelijkheden. Het Brusselse architectenbureau architectuuratelier ambiorix (aaa) is uitgeroepen tot laureaat. De ontwerpers slaagden erin om de moeilijke ruimtelijke knoop te ontwarren. Hun ontwerp maakt van het Kaaitheater een totaaltheater met verschillende mogelijke opstellingen, dat bovendien sterk inzet op de interactie van het gebouw met de stad.

Alles voor de kunst van de dans

Ook dansgezelschap Rosas, met de dansschool P.A.R.T.S. en het muziekensemble Ictus, hebben nood aan meer ruimte. Ook voor hen hebben we een Open Oproep georganiseerd. De site in Vorst zit geprangd tussen de Van Volxemlaan en de spoorweg.

In de loop van de tijd werden reeds meerdere gebouwen toegevoegd aan de voormalige wasserij (*Blanchisserie Royale*). De opdrachtgevers zijn niet op zoek naar grote architecturale gebaren met een uitgesproken signatuur. Voor hen is functionaliteit belangrijk en moet het ontwerp, zoals choreografe Anne Teresa De Keersmaeker stelde, ‘ten dienste staan van de kunst van de dans’. De opdracht werd toevertrouwd aan de tijdelijke vereniging OUEST / VERS.A. Het mooie aan de trajecten voor zowel het Kaaitheater als Rosas is dat twee relatief jonge ontwerpteams de opdrachten zullen uitvoeren. Dat bewijst nogmaals de kracht van de Open Oproep, die kansen creëert en daarmee vaak verrassende, kwalitatieve ontwerpen oplevert.

Studenten maken de stad

Een ander mooi Brussels project zijn de Pilootprojecten Studenten maken Stad¹, die de studentenhuisvesting in Brussel als onderwerp hebben. Terwijl Brussel de grootste studentenstad van het land is, merken we dat er bij veel studenten nog drempelvrees is om in Brussel op kot te gaan. Veel studenten pendelen tussen Brussel en Gent of Brussel en Leuven. Er is ook een te klein aanbod aan geschikte studentenhuisvesting. De voorbije jaren zijn projectontwikkelaars in dat gat gesprongen. De markt van de studentenhuisvesting is heel rendabel, maar innovatie of goed beheer op lange termijn staan niet hoog op de agenda. Om daar een antwoord op te bieden, werken we samen met Brik, een organisatie die studenten ondersteunt om ze beter te verankeren in Brussel. Brik staat ook in voor de verhuur en het beheer van heel wat studentenhuisvesting. Samen met Brik en het kabinet van minister Gatz hebben we de pilootprojecten opgezet. We deden een oproep aan private ontwikkelaars om studentenhuisvesting op een andere, innovatieve manier te benaderen. Zowel het Team Vlaams Bouwmeester als Brik hebben aandachtpunten naar voren kunnen schuiven voor de opdrachtoverschrijvingen. Zo zijn er bijvoorbeeld meer gemeenschappelijke ruimtes en faciliteiten en wordt er een mix van functies voorzien, waardoor een rijker en meer gedifferentieerd stadsleven ontstaat.

We selecteerden twee locaties: één op de Slachthuissite in Anderlecht en

Ontwerp voor de nieuwe dansstudio's van Rosas en P.A.R.T.S. in Vorst. © TV OUEST / VERS.A

één in het centrum van Brussel. Vooral de Slachthuissite is uitdagend. Ze ligt dichtbij verschillende onderwijsinstellingen en het openbaar vervoer. NV Abattoir wil de site omvormen tot een plek waar zowel gewoon als gewerkt wordt. De slachthuizen blijven bestaan, maar worden aangevuld met andere activiteiten. Toch blijkt het moeilijk om hier wonen ingang te doen vinden. Betaalbare studentenhuysvesting zou de activering van de site mee in een stroomversnelling kunnen brengen. Door de studenten in te zetten als 'pioniers' en een mix te voorzien met reguliere woningen en andere voorzieningen, kan de site tot leven gewekt worden en ontstaat er sociale interactie. Brik heeft zich geëngageerd om het beheer en het onderhoud van de studentenwoningen en de begeleiding van de studenten op zich te nemen. Dat engagement sterkt het vertrouwen van de ontwikkelaar in zijn investering.

Het voorbeeldige traject dat... werd stopgezet

In 2014/2015 liepen we een exemplarisch en intensief Open Oproep traject met de VRT. Eind 2019 vernamen we in de pers de stopzetting van de samenwerking tussen VRT en het winnende team Robbrecht en Daem – Dierendonckblancke – Arup UK – VK group. Een laatste poging van de Brusselse en Vlaamse Bouwmeesters om het huidige ontwerp een nieuwe doorstart te geven, kwam te laat. Het Open Oproep traject zelf, als zoektocht naar architectuurkwaliteit, kan voorbeeldig worden genoemd, maar er vallen lessen te trekken op het vlak van opdrachtgeverschap en procesmanagement. Ook wij onthouden die, en zullen ze zeker in gedachten houden om publieke opdrachtgevers in de toekomst nog beter bij te staan. De VRT heeft zopas een Design & Build-procedure in de markt gezet. We vrezen dat het initiële idee om van het omroepgebouw een cultuur- en ontmoetingscentrum te maken, in deze nieuwe procedure weinig kans maakt.

Jouri De Pelecijn
Meesterproef 2019 Sociaal Wonen

De Meesterproef is een van de langstlopende instrumenten van het Team Vlaams Bouwmeester. Ze is twintig jaar geleden in het leven geroepen, samen met het bouwmeesterschap en de Open Oproep. Het is een procedure waarbij jonge, net afgestudeerde architecten de kans krijgen om via een wedstrijdprocedure een overheidsopdracht uit te voeren. Na afloop van de vorige Meesterproef uit 2017, met als thema 'Herbestemming en Erfgoed', hebben we met het Team Vlaams Bouwmeester de procedure grondig geëvalueerd en een aantal nieuwe accenten naar voren geschoven. We wilden enerzijds het traject wat verlichten en anderzijds maximaal inzetten op de realisatie van de projecten. Hoe waardevol het ook kan zijn voor een opdrachtgever om jonge ontwerpers vrij te laten nadenken over een thema, een project of een plek, de Meesterproef moet meer zijn dan een gratuite ideeënfabriek. De Meesterproef wil publieke opdrachtgevers uitdagen om jonge ontwerpers een kans te geven een eerste overheidsopdracht effectief uit te voeren.

Op zoek naar innovatieve woonvormen

Vroeger streek de Meesterproef neer in één stad, die vervolgens een aantal projecten voorlegde. Sinds 2017 wordt thematisch gewerkt, en wel op verschillende locaties tegelijkertijd. Met de Meesterproef 2019 willen we het thema 'Sociaal Wonen' centraal stellen en een nieuwe generatie ontwerpers warm maken om ambitieuze en kwaliteitsvolle ontwerpen te helpen realiseren. We willen frisse ideeën genereren voor een creatieve omgang met sociaal wonen. Het werken rond een bepaald thema heeft het voordeel dat je rond dat thema partners kan samenbrengen die zich mee engageren. Voor de Meesterproef 2019 Sociaal Wonen sloegen het Team Vlaams Bouwmeester, de Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen (VMSW), de Vereniging van Vlaamse Huisvestingsmaatschappijen (VVH) en het platform Kunst in Opdracht de handen in elkaar. De Meesterproef 2019 Sociaal Wonen wordt ook ondersteund door het kabinet Wonen. Al die partners zijn vertegenwoordigd in de stuurgroep, een begeleidend en overkoepelend orgaan voor de verschillende projecten

in de Meesterproef, aangevuld met een externe deskundige: Pieter Walraet van KPW Architecten.

We spelen in op een actuele uitdaging. Er ligt namelijk een grote woonopgave voor ons. Wonen is een basisrecht, maar bouwen, kopen en huren worden steeds duurder, vooral in een stedelijke omgeving waar we dat wonen net willen stimuleren. De wachtlijsten voor sociale woningen zijn immens. Met nauwelijks 7% sociale woningen en bijna 154.000 gezinnen op de wachtlijst is het aandeel van sociaal wonen ontoereikend. Het aanbod moet dus groeien, en wel op een kwaliteitsvolle manier.

Tegelijkertijd moeten we ons wonen anders organiseren. De ruimte in Vlaanderen is schaars en duurzaam ruimtegebruik staat hoog op de agenda. We moeten verdichten in de kernen van dorpen en steden. Dat betekent vaak ook dat we grootschaliger zullen moeten bouwen, dat we meer groen moeten voorzien, of dat we het comfort van het wonen moeten verhogen door gemeenschappelijke ruimtes te voorzien. De voorbije jaren zien we trouwens heel wat goede praktijkvoorbeelden van groepswooningbouw of ontstaan er innovatieve concepten op het vlak van eigenaarschap en grondbezit. Het zou mooi zijn als we samen met de sociale huisvestingsmaatschappijen een antwoord konden vinden op een klein deeltje van die woonopgaven, en de innovaties op het vlak van woonvormen, typologieën en collectiviteit ook ingang konden doen vinden in de sociale woningbouw. De rol van architecten is hier doorslaggevend. Er zijn lef en creativiteit nodig om de blik op sociaal wonen te vernieuwen. Het is cruciaal dat sociaal wonen geen niche blijft, en dat deze maatschappelijke opgave bij alle ontwerpers ingang vindt en deel uitmaakt van hun

ontwerppraktijk. In die zin combineert de Meesterproef Sociaal Wonen een aantal ambitieuze projecten. De strenge regelgeving en de geijkte formules voor de financiering van de sociale woningbouw staan innovatie vaak in de weg. Om hieraan te verhelpen, hebben we meegeholpen aan de oprichting van een kwaliteitskamer, met daarin het Team Vlaams Bouwmeester, de VMSW, de VVH, de bevoegde minister en het kabinet. Binnen deze kwaliteitskamer worden vier keer per jaar bredere concepten, die afwijken van de geldende regelgevingen, beoordeeld met als bedoeling zelfs eventuele herzieningen van normen en regelgevingen te kunnen doorvoeren. De leden van de kwaliteitskamer zijn dus ook partners van de Meesterproef, maar dan aangevuld met het platform Kunst in Opdracht. Twee van de geselecteerde projecten van de Meesterproef zijn trouwens opgenomen in de eenmalige proefomgeving Experimentele Woonvormen. Binnen deze leeromgeving heeft voormalig minister Homans een aantal projecten geselecteerd die de grenzen aftasten van de normen van de VMSW (Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen).

Van ontwerp naar realisatie

In maart 2019 lanceerden we een oproep aan opdrachtgevers en vervolgens selecteerden we tien projecten. De tien projecten zijn heel verschillend, maar allemaal maatschappelijk relevant en vernieuwend. Het gaat bijvoorbeeld om projecten rond kleinschalig wonen, de bouw van modulaire gezinswoningen, de herbestemming van een klooster en inbreidingsprojecten. Het zijn relatief kleine architectuuropdrachten. De schaal varieert van een project met een viertal woonunits binnen het concept van Senioren Thuis (een alternatieve woonvorm voor senioren), een vijftiental nieuwbouwappartementen tot de gedeeltelijke renovatie van een tuinwijk.

In mei 2019 deden we een oproep aan projectregisseurs en selecteerden we tien gemotiveerde 'peters en meters' die ervaring hebben met sociale huisvesting. Hun taak bestaat erin om de opdrachtgever te adviseren bij de opmaak van het projectdossier, de jonge ontwerpers te begeleiden en na de gunning van de opdracht als klankbord te dienen voor de ontwerper.

In september 2019 ten slotte, lanceerden we de oproep voor jonge ontwerpers.

Op excursie in Leuven voor de Meesterproef 2019 Sociaal Wonen. © Sien Verstraeten

2

Niek De Roo is als medewerker van de West-Vlaamse Intercommunale gedetacheerd naar de Vlaamse Vereniging van Steden en Gemeenten (VVSG) om het Projectbureau Herbestemming Kerken te coördineren. www.herbestemmingkerken.be

Maar liefst 127 onder hen toonden interesse in deelname aan de Meesterproef. Een mooi bewijs dat de nieuwe generatie architecten staat te popelen om met dit thema aan de slag te gaan. Bij hun aanmelding getuigden de jonge ontwerpers van de ambitie om creatief om te gaan met sociaal wonen en kwaliteitsvolle ontwerpen te helpen realiseren. Alle reacties werden door het Team Vlaams Bouwmeester, de opdrachtgevers en de meters en peters grondig bestudeerd, en 27 beloftevolle ontwerpers werden uitgenodigd een offerte in te dienen voor een van de projecten. De ontwerpers zijn nu onder deskundige begeleiding gestart. Elk project volgt hierbij zijn eigen timing. De presentaties en jury's vinden plaats tijdens de maanden mei en juni 2020. Ook na de gunning worden de laureaten verder intensief begeleid om te komen tot de realisatie van hun eerste publieke opdracht.

Belangrijk bij deze Meesterproef is dat we bij de opdrachtgevers hebben kunnen bedingen dat ze de offertes en het ontwerp onderzoek ook vergoeden. We ijveren als Team Vlaams Bouwmeester voor een correcte vergoeding van ontwerpwerk, ook bijvoorbeeld in het kader van de Open Oproep. Ook het ereloon voor de ontwerpers bij de uitvoering is voor alle opdrachten vastgelegd volgens hetzelfde barema. Eigenlijk zou je kunnen stellen dat deze Meesterproef dichter aanleunt bij de procedure van de Open Oproep dan voorgaande edities. Op die manier kunnen jonge ontwerpers voor het eerst kennismaken met een echte overheidsopdracht. De Meesterproef werpt haar vruchten af. We zijn heel fier om na twintig jaar te constateren dat de architecten die vandaag in Vlaanderen tot de top behoren, ooit hun carrière startten met de Meesterproef.

Meer over de Meesterproef op pagina 115.

Niek De Roo²

Het Projectbureau Herbestemming Kerken

Strategische plaatsen

De aanleiding voor de oprichting van het Projectbureau Herbestemming Kerken is het afnemend gebruik van onze parochiekerken. Dat heeft te maken met een teruggang van het aantal kerkgangers, maar nog meer met een terugval van het aantal voorgangers of parochiepriesters. In veel kerken is er nog maar om de twee of drie weken een misviering. De vraag stelt zich dus: wat gaan we ermee doen? Hier moeten we heel goed over nadenken. Parochiekerken dragen een rijke geschiedenis met zich mee. Het zijn plekken van collectieve betekenis die een belangrijke plaats innemen in het leven van veel mensen. Denk maar aan huwelijken, doopsels of begrafenissen. Bovendien liggen parochiekerken meestal pal in het centrum van een dorp of stadswijk. Het zijn strategische plaatsen, zowel op ruimtelijk als op maatschappelijk vlak.

Grosso modo zijn er twee strategieën denkbaar voor onze parochiekerken: 'herbestemmen' of 'nevenbestemmen'. Nevenbestemmen wil zeggen dat de kerk haar sacrale functie behoudt, maar dat er ook andere activiteiten kunnen plaatsvinden in een afzonderlijk deel van het gebouw, zoals kinderopvang, een muziekacademie, een gemeenschapscentrum of een bibliotheek. De eredienst plooit zich dan meestal terug in een kleinere kapel. De kerk blijft formeel een kerk maar dient ook andere functies. Herbestemmen is veel ingrijpender. De kerk wordt ontijd en krijgt een nieuwe functie.

Het Projectbureau is een initiatief van verschillende partners: het Team Vlaams Bouwmeester, de VVSG, het Kenniscentrum Vlaamse Centrumsteden, Vliinter, de Agentschappen Onroerend Erfgoed en Binnenlands Bestuur en het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur – Parcum.

Droomscenario

Met het Projectbureau willen wij gemeenten of kerkfabrieken ondersteunen in hun zoektocht naar een nieuwe *publieke bestemming* voor hun parochiekerk. We zien dat er veel ideeën leven bij lokale besturen. Maar het is niet altijd duidelijk of de nieuwe bestemming wel mogelijk is (bijvoorbeeld op bouwtechnisch vlak), of het wel mag (bijvoorbeeld als

het om een beschermd gebouw gaat), en wat het zou kosten. Gemeentebesturen en kerk-fabrieken kunnen zich dan tot ons wenden. Het eerste wat we doen is een intakegesprek. Op basis van dat gesprek beslissen we of we het dossier wel of niet opnemen. We willen zeker zijn dat we een zinvolle opdracht kunnen uitvoeren. Vervolgens gaan we met een team van experts ter plaatse kijken. In een volgende fase zetten we een ontwerp-team aan het werk. Hiervoor heeft het Team Vlaams Bouwmeester een pool van zes ontwerpteams aangesteld. De ontwerpers onderzoeken verschillende scenario's: drie gewone scenario's en één droomscenario. Dat laatste is een optimale optie, gericht op de lange termijn. Op basis van die scenario's of haalbaarheidsstudie kan de opdrachtgever een voorkeursscenario kiezen. Het team zal dit scenario tot in de details uittekenen en doorrekenen.

Momenteel behandelen we 115 dossiers. Begin 2020 hebben we een zevende oproep gelanceerd. Er bestaat dus een grote vraag naar onze deskundigheid. Toch zijn er nog mankementen aan de procedure, die we in de toekomst willen oplossen. Nu stopt onze begeleiding na de oplevering van de haalbaarheidsstudie, maar misschien valt het te overwegen om ook na die fase de begeleiding voort te zetten. De uitvoering van zo'n project is namelijk uitermate complex en heeft bijzondere expertise en coaching. Er staat veel op het spel. Parochiekerken zijn belangrijke plaatsen in ons maatschappelijk en ruimtelijk weefsel. Je kan zo'n kerk maar één keer herbestemmen. Je moet het dus meteen goed doen!

Meer over het Projectbureau Herbestemming Kerken op pagina 127.

Stijn De Vleeschouwer **Een hervorming van de Open Oproep... en een nieuw instrument**

De Open Oproep, de selectieprocedure voor ontwerpers van publieke opdrachten, bestaat twintig jaar. Het is ons oudste en wellicht ook ons meest bekende instrument. Vanaf 30 juni 2017 trad een nieuwe regelgeving voor overheidsopdrachten in werking. De nieuwe regels boden opportuniteiten om de procedure van de Open Oproep verder te optimaliseren. Samen met de dienst Overheidsopdrachten van de Vlaamse overheid hebben we een nieuw reglement geschreven voor de Open Oproep. Het nieuwe reglement en de vernieuwde procedure werden goedgekeurd door de Vlaamse Regering op 22 juni 2018.

Voorheen was de Open Oproep gebaseerd op de *onderhandelingsprocedure zonder bekendmaking*. De vernieuwde procedure vertrekt van een *mededingingsprocedure met onderhandeling*, zoals bepaald in de wet op de overheidsopdrachten. Die wijziging maakt dat er, zowel voor het Team Vlaams Bouwmeester als voor de ontwerpteams, enkele zaken zijn gewijzigd. Ik probeer het kort en schematisch uit te leggen. De belangrijkste krijtlijnen voor de Open Oproep blijven dezelfde: 1) ontwerpteams stellen zich kandidaat voor een opdracht; 2) vervolgens kiest de opdrachtgever, op advies van de Vlaamse Bouwmeester, uit alle inzendingen de teams die een offerte mogen indienen; 3) die teams werken gedurende enkele weken of maanden aan hun offerte; 4) de bouwheer onderhandelt met de voorkeursbieder om te komen tot een overeenkomst.

In de vroegere procedure dienden de ontwerpteams hun offerte anoniem in. Vervolgens werd de 'jury' samengeroepen om de anonieme offertes te beoordelen. Het eindresultaat van die anonieme beoordeling was het aanduiden van de laureaten en het opheffen van de anonimiteit. De laureaten werden vervolgens uitgenodigd om deel te nemen aan de onderhandelingsprocedure. De onderhandelingsfase werd geleid door de 'gunningscommissie' en startte met de presentatie van de offertes door de ontwerpteams. De gunningscommissie leverde ten slotte een advies aan de opdrachtgever waarin een voorstel werd gedaan tot gunning.

In de nieuwe procedure vervallen het anoniem indienen, het samenkomen van

de 'jury' en het aanduiden van de laureaten. Dat wil zeggen dat alle geselecteerden die een volledige offerte hebben ingediend, meteen deelnemen aan de onderhandelingsprocedure. De nieuwe procedure biedt een aantal voordelen voor onszelf, voor de kandidaat-ontwerpers en voor de opdrachtgevers: het opheffen van de anonimiteit en de bijbehorende vereenvoudiging van het beoordelingsproces, de flexibiliteit van de procedure en het gebruiksgemak.

De anonimiteit bleek steeds een moeilijk gegeven binnen de Open Oproep. De offerte moest immers een anoniem en een niet-anoniem gedeelte bevatten. Het anonieme gedeelte werd beoordeeld door de 'jury' en het niet-anonieme deel diende voor de administratieve opvolging van het offerte-formulier, de informatie die het ontwerp-team koppelde aan de code van de anonieme offerte en de bijgevoegde samenwerkingsverbanden voor de opdracht. Dit bracht heel wat vragen en administratieve opvolging met zich mee.

Een bijkomend voordeel is dat het nieuwe reglement van de Open Oproep toelaat om de procedure beter af te stemmen op elk individueel project. Zo hebben we, samen met de opdrachtgever, meer flexibiliteit op het vlak van selectie- en gunningscriteria, de inhoud van de offerte en alle andere bepalingen in het reglement. Op die manier zijn we in staat om voor elk Open Oproep project de procedure op maat af te stemmen, natuurlijk wel rekening houdend met het algemene kader van de mededingingsprocedure met onderhandeling.

De vereenvoudigde procedure is ook eenvoudiger te communiceren naar de ontwerpteams, op briefings bijvoorbeeld. Maar ook naar geïnteresseerde opdrachtgevers kunnen we nu een simpeler en helderder verhaal brengen. Dit vormt een bijkomende troef als we geëngageerde opdrachtgevers willen overhalen om deel te nemen aan de Open Oproep.

Door het wegvallen van de anonimiteit hebben we de mogelijkheid gegrepen om de kandidaturen digitaal in te dienen via de website. Dat was in de vorige procedure niet mogelijk omdat de anonimiteit niet kon worden gehandhaafd. Nu dit wel mogelijk is, kunnen we de offertes meteen koppelen aan ons digitaal archief, dat we ook ontsluiten via onze website. De nieuwe procedure draagt op

die manier bij aan de vereenvoudiging en de digitalisering van onze eigen werking.

Betere vergoedingen voor ontwerpers

De vergoeding voor de ontwerpteams voor het indienen van een offerte was een belangrijke klemtoon tijdens het mandaat van Leo Van Broeck. Zoals je weet hebben we sinds het ontstaan van de Open Oproep bij de publieke opdrachtgevers aangedrongen op een correcte vergoeding van de ontwerpers. We wilden komaf maken met het vroeger gangbare systeem waarbij wedstrijden vaak beschouwd werden als een gratis ideeenfabriek. Als je vijf teams gedurende drie maanden laat werken aan een opdracht, is het maar normaal dat je ze ook betaalt. Binnen de opmaak van de offerte wordt immers het grootste deel van de 'creatieve activiteit', de corebusiness van een ontwerper, geleverd. Tot voor kort werden die vergoedingen ad hoc vastgelegd. De vergoeding was met andere woorden afhankelijk van hoeveel de opdrachtgever bereid was te betalen. Tijdens het mandaat van Leo Van Broeck hebben we de vergoedingen stelselmatig geformaliseerd.

We hebben de berekening van de vergoedingen geobjectiveerd. De opmaak van een offerte stellen we gelijk met de opmaak van een schetsontwerp binnen een architectuuropdracht. Dankzij enkele onderzoeksprojecten weten we hoeveel werkuren een ontwerp-team gemiddeld presteert. Hierbij worden parameters zoals het type opdracht en de complexiteit meegenomen. Op basis van deze tijdsbesteding weten we ook hoeveel werkuren er in de opmaak van het schetsontwerp kruipen. De berekening gebruiken we samen met de opdrachtgever als basis voor het bepalen van een billijke vergoeding.

Voor een standaardofferte voor een architectuuropdracht hanteren we een minimumbedrag van 15.000 euro. Voor dat bedrag vragen we van een team onder andere een ontwerpvoorstel van twintig pagina's, twee renders en een kostenraming. Vijf keer 15.000 is 75.000 euro. Of dat geen te grote hap uit het budget is? Het lijkt inderdaad veel, maar ten opzichte van de realisatiekost gaat dit slechts over enkele procenten. Volgens ons verdient zich dat terug. Je krijgt vijf voorstellen en vijf visies, waaruit je de beste kan kiezen. Naast de standaardofferte hebben

we ook een *light*- en een *large*-offerte voorzien, waar we de vergoeding afstemmen op de inhoud van de offerte. Dat gaat dan ofwel om uitzonderlijk grote opdrachten, ofwel om kleinere opdrachten. Ook voor masterplannen, ontwerpplannen publieke ruimte of haalbaarheidsstudies bekijken we op maat wat een billijke vergoeding kan zijn.

In navolging van die werkwijze hebben we een *werktijdmeting* opgezet. We zoeken naar een manier om het evenwicht tussen de tijd die ontwerpteams presteren bij het opmaken van een offerte en de vergoeding die opdrachtgevers hiervoor betalen, in de gaten te houden. Bij elke offerte nodigen we de teams uit om anoniem een enquête in te vullen waarin we ze vragen hoeveel uren ze aan de offerte hebben gewerkt. Op basis van die gegevens kunnen we onze werkwijze bijsturen of kunnen we inzetten op het sensibiliseren van ontwerpteams. Uit deze informele bevraging blijkt alvast dat de vergoeding per werkuur, voor het indienen van de offerte, de laatste vier jaar gestaag is gestegen. De beperking op het in te dienen offertemateriaal en de hogere vergoedingen zijn hierbij de belangrijkste factoren.

Oproep aan geïnteresseerden

We hebben nog een ander instrument in het leven geroepen om tegemoet te komen aan de vragen van publieke opdrachtgevers. De wet op de overheidsopdrachten bepaalt dat voor het gunnen van een opdracht onder de publicatiedrempel, momenteel bepaald op 144.000 euro exclusief btw, het volstaat om minstens drie offertes op te vragen. Veel haalbaarheidsstudies, masterplannen of ontwerpend onderzoek vallen onder deze drempel. Opdrachtgevers kwamen altijd al geregeld bij ons te rade wanneer ze op zoek waren naar kwalitatieve ontwerpteams voor zo'n 'kleinere' opdrachten. Om dit soort vragen een groter bereik en transparantie te geven, ontwikkelden we in navolging van de Brusselse Bouwmeester de 'Oproep aan geïnteresseerden'. Dit instrument stelt ons in staat om kwalitatieve ontwerpteams naar voren te schuiven, waarbij we ook zeker zijn dat de voorgestelde teams effectief tijd en zin hebben om aan de opdracht te beginnen.

De Oproep aan geïnteresseerden is geen openbare aanbesteding zoals de Open Oproep, maar wel een *marktbevraging*. Publieke opdrachtgevers die ontwerpend

onderzoek willen laten uitvoeren op het vlak van stedenbouw, landschap, publieke ruimte, mobiliteit, enzovoort, kunnen een beroep doen op de Vlaams Bouwmeester om hiervoor de geschikte ontwerp bureaus of deskundigen te vinden. Voor elk project sturen we een oproep uit, waarna geïnteresseerden zich kandidaat kunnen stellen. Wij bekijken dan samen met de opdrachtgever de lijst. Vervolgens nodigt de opdrachtgever een selectie van geïnteresseerden uit om een offerte in te dienen voor het project of zich kandidaat te stellen voor een bepaalde functie. Eigenlijk geven we de publieke opdrachtgevers een megafoon. Dankzij onze kanalen kunnen zij een breder veld van zowel nieuwe als gevestigde kwalitatieve ontwerpers in Vlaanderen bereiken.

Pieter Degrendele **Archief en website**

In de loop van 2014 hebben we onze nieuwe website gelanceerd. Met die website willen we het brede publiek laten kennismaken met onze werking. Ook professionals, publieke bouwheren en studenten vinden er alle informatie over procedures en diensten zoals de Open Oproep of adviesvragen. De website is echter veel meer dan een communicatiemiddel. Hij biedt ook inzage in ons archief en een praktische tool voor bouwheren. Bouwheren kunnen via de website een adviesvraag indienen. Ook de inschrijvingsprocedure voor ontwerpers verloopt via onze website in plaats van via de klassieke kanalen van e-procurement. Sinds begin 2019, met Open Oproep 37, gebeurt ook het indienen van offertes voor de Open Oproep digitaal in plaats van op een papieren drager.

Digitalisering

De voorbije jaren hebben we ook ons digitaal archief van de Open Oproep verder uitgebouwd. De Open Oproep – nog steeds een van de belangrijkste en best gekende instrumenten van het Team Vlaams Bouwmeester – telde eind 2019 34 edities en zo'n 570 projecten. De digitalisering en archivering hiervan zijn een werk van lange adem. Tot enkele jaren geleden dienden de teams hun ontwerpvoorstellen, offertes en portfolio's nog op papier in. Heel wat materiaal moet dus ingescand worden. We zijn nu volop bezig om – terugkerend in de tijd – alle Open Oproep dossiers te ontsluiten. We zijn intussen al bij Open Oproep 12.

Het digitaal archief van de Open Oproep bevat een schat aan ontwerpend onderzoek, uitgevoerd door tal van toonaangevende ontwerpers uit binnen- en buitenland, met telkens drie tot vijf verschillende visies op een project. Bovendien documenteren we alle projecten met foto's van voor en na de realisatie. Vooral studenten vragen geregeld om het archief te kunnen inkijken. Ook voor de samenstelling van de tentoonstelling *Open Oproep. 20 jaar architectuur in publieke opdracht* hebben de onderzoekers van de Universiteit Gent intensief gebruikgemaakt van ons digitaal archief.

Ook de resultaten van de andere instrumenten van de Vlaamse Bouwmeester krijgen een plaats in het digitale

archief. Het bevat een schat aan informatie over de verschillende Pilotprojecten, het Bouwmeester Label, de Prijs Wivina Demeester, de Meesterproef, Kunst in Opdracht, de Bouwmeester Scan, enzovoort.

De Bouwmeester Scan is een nieuw instrument dat tijdens het mandaat van Leo Van Broeck in het leven is geroepen. Het is een audit van een gemeente waarin we kijken hoe ver die gemeente staat met haar ruimtelijke transitie en wat we kunnen doen om te versnellen of de koers te wijzigen. Je kunt de Bouwmeester Scan vergelijken met een doktersbezoek: een team van experts stelt een diagnose, brengt de ruimtelijke en beleidsmatige sterktes en zwaktes van de gemeente in kaart, en reikt remedies aan in de vorm van een concrete agenda van mogelijke projecten en ingrepen. Het doel is om gemeenten bij te staan in hun transitie naar een aangename, gezondere, beter uitgeruste en meer inclusieve leefomgeving, gekoppeld aan een zorgzame en duurzame omgang met het leefmilieu en natuurlijke hulpbronnen.

De Bouwmeester Scan is een breed gedragen initiatief dat resulteert uit een nauwe samenwerking tussen het Team Vlaams Bouwmeester, het Departement Omgeving, de Vlaamse Landmaatschappij (VLM), het Agentschap voor Natuur en Bos (ANB), de Vereniging van de Vlaamse Provincies (VVP) en de Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten (VVSG). Met zijn diagnoses en remedies steunt de Scan op verschillende beleidsdocumenten, zoals de beleidsvisie van het Departement Omgeving over ruimte en klimaat, de *Visie 2050* van de Vlaamse regering en het *Meerjarenprogramma 2017-2020* van Vlaamse Bouwmeester Leo Van Broeck.

Publiek ondernemerschap

In 2019 lanceerden we een eerste oproep. De respons was meteen heel groot. Zestig gemeenten wensten zich te laten doorlichten. Voor de opmaak van de diagnoses en de rapporten hebben we vijf onderzoeksteams aangesteld. Die voeren elk een drietal Scans uit op een half jaar tijd. Het is onze ambitie om zo'n dertig Scans per jaar uit te voeren. In de Scans komen vijf thema's aan bod: 'open ruimte', 'kernversterking en verdichting', 'energie', 'mobiliteit' en ten slotte 'publiek ondernemerschap en regelgeving'. De eerste vier zijn ruimtelijke thema's, het laatste thema gaat eerder over beleid.

Het bevorderen van publiek ondernemerschap is een van de actiepunten uit het *Meerjarenprogramma 2017-2020*. We denken dat de rol van een overheid – en dan spreek ik zowel over Vlaamse als lokale overheden – breder ingevuld zou moeten worden dan vandaag het geval is. Om de transities in gang te zetten, moet een overheid niet alleen regels opstellen, maar ook een regierol opnemen, partijen bij elkaar brengen, afspraken maken met private partners en zelf actie ondernemen op het terrein. Daar hangt natuurlijk een prijskaartje aan vast, en ook hier moet een overheid ondernemerschap tonen: de overheid zal slimme manieren moeten bedenken om middelen te genereren en zaken te realiseren. Dat betekent dat een overheid een onderhandelingspositie inneemt, en een win-winsituatie creëert voor zowel private partners als de maatschappij.

Confronterende resultaten

Belangrijk aan de Bouwmeester Scan is dat de onderzoeksteams in volledige onafhankelijkheid werken. Er wordt niet naar consensus gezocht in het uiteindelijke rapport. Dat is ook de kracht van het instrument: een gemeente kan wel aangeven wat ze graag onderzocht ziet of waar ze een probleem detecteert, maar ze kiest niet met welk onderzoeksteam ze in zee gaat en er gaat geen participatietraject aan vooraf.

De onderzoeksresultaten zijn eigenlijk niet zo heel verrassend. In de meeste gemeenten in Vlaanderen vinden we problematische lintbebouwing, verkavelingen, woonuitbreidingsgebieden en gebrek aan natuur. Het zijn gekende problemen die we nu ook bevestigd zien in de concrete situaties die we laten onderzoeken. Maar hoewel de problemen overal terugkeren, is het toch waardevol voor een gemeente om heel specifiek de vinger te kunnen leggen op de plaatselijke context. Ook al zijn de problemen generiek, voor elke gemeente zal de concrete oplossing anders zijn.

Als het eindrapport klaar is, nodigen we de burgemeester, de bevoegde schepenen, de administratie en andere betrokkenen uit het werkveld, zoals een intercommunale, de gecoro, of een sociale huisvestingsmaatschappij, uit voor een presentatie in het Atelier van de Vlaamse Bouwmeester, dat we voor de gelegenheid omdoopten tot het 'Atelier Ruimte', een forum voor overleg over

ruimtelijke transitie. Ook onze overheidspartners zijn dan aanwezig, samen met nog drie deskundigen: Philippe Van Wesenbeeck van het Departement Duurzame Stedelijke Ontwikkeling en Ondernemen van de Stad Gent, Erik Grietens, beleidsmedewerker bij de Bond Beter Leefmilieu en prof. dr. ir-arch. Tom Coppens van de Research group for Urban Development van de Universiteit Antwerpen. Op die manier brengen we heel wat kennis bij elkaar en verbinden we het Vlaamse met het lokale niveau. Voor sommige gemeenten zijn de resultaten best wel confronterend. Dan is het goed om verschillende administraties en organisaties aan tafel te hebben en samen te praten over mogelijkheden aan de hand van concrete situaties en concrete plekken.

Op zoek naar een positief verhaal

Ons belangrijkste doel is om een debat op gang te brengen en een draagvlak te creëren, zodat lokale beleidsmakers zich gesteund voelen om een doortastend ruimtelijk beleid te voeren. Ze kunnen het rapport gebruiken als hefboom om de ambities die een gemeente vaak al heeft, concreet te maken. Als ze echt iets in gang willen zetten, raad ik de gemeenten aan om zo breed mogelijk te communiceren over de resultaten van de scan. Dan merk je al snel voor welke maatregelen een draagvlak bestaat en wat haalbaar is. Zo kan je ook gemakkelijker ondernemende en innovatieve partners vinden om mee samen te werken. De ruimtelijke transitie zijn zo alomvattend, er dient zoveel te gebeuren op zoveel verschillende domeinen tegelijkertijd, dat het soms ontmoedigend werkt. De gemeenten kunnen de Bouwmeester Scan gebruiken om de eerste stappen in de goede richting te zetten en op zoek te gaan naar een positief verhaal.

Meer over de Bouwmeester Scan op pagina 47.

Sinds een aantal jaren werkt de Vlaamse overheid aan een grootscheepse reorganisatie van de ambtenarenhuisvesting in Brussel. Bedoeling is om het aantal gebouwen te beperken en de ambtenaren samen te brengen in drie grote Vlaamse Administratieve Centra (VAC). Van de bestaande gebouwen wordt enkel het Consciencegebouw aan de Koning Albert II-laan voor de lange termijn behouden. In 2017 ging een tweede nieuw administratief centrum open op de site van Tour en Taxis: het Herman Teirlinckgebouw, waar 2500 ambtenaren zijn geherhuisvest en waar het Team Vlaams Bouwmeester inmiddels ook een deel van zijn werking heeft ondergebracht. Tegen 2023 zal in de WTC-torens bij het Noordstation een derde VAC het licht zien. Als adviseurs van de Vlaamse Regering verleenden Bouwmeesters Peter Swinnen en Leo Van Broeck advies bij de procedures voor respectievelijk het Herman Teirlinckgebouw en ZIN in Noord (WTC).

Herman Teirlinck

De procedure voor een eerste nieuw Vlaams Administratief Centrum Brussel werd op verzoek van toenmalig minister-president Bourgeois gevoerd door de Participatie Maatschappij Vlaanderen (PMV). Omwille van de vooropgestelde stringente timing, waarbij het gebouw eind 2016 moest worden opgeleverd, dienden de inschrijvers – men zocht een consortium van ontwikkelaars en ontwerpers met een kant-en-klaar project – een bouwvergunning of minstens garanties op een vergunning binnen de vooropgestelde termijn voor te leggen. In een eerste selectieronde uitgevoerd door PMV werden vijf projecten weerhouden, waarvan vier volledig afgewerkte projecten die voldeden aan de gevraagde oppervlakte en de voorwaarden met betrekking tot een bouwvergunning. Drie daarvan waren ontworpen door Jaspers-Eyers Architects. Een vijfde project, ingediend door Extensan, de ontwikkelaar van Tour en Taxis, in samenwerking met Neutelings Riedijk Architects, zat nog volop in ontwerpfasen en bood op het eerste gezicht het minste garantie op een bouwvergunning. Dit werd door het Team Vlaams Bouwmeester

De uitgeleefde WTC-torens in de Brusselse Noordwijk staan vandaag in de steigers. ZIN in Noord is een verzamelgebouw waarin behalve kantoren ook woningen, een hotel en publieke functies zijn ondergebracht.
© 51N4E, Jaspers-Eyers, l'AUC

vooral geïnterpreteerd als een kans om binnen een BAFO-procedure nog te kunnen onderhandelen over het ontwerp dat voorlag. De implementatie van het overheidsprogramma op de Tour en Taxis-site betekent eveneens een kwaliteitssprong voor de onmiddellijke omgeving en de verdere ontwikkeling van de site. De ambitie is te komen tot een mix van stedelijke functies in historische monumenten en iconische nieuwbouw in een landschappelijk groen kader.

ZIN in Noord

De uitgeleefde WTC-torens in de Brusselse Noordwijk staan vandaag in de steigers. Hier bouwt ontwikkelaar Befimmo, samen met de ontwerpbureaus 51N4E, Jaspers-Eyers en l'AUC, een derde groot kantoorgebouw voor de Vlaamse overheid. Het Team Vlaams Bouwmeester verzorgde een visienota en Leo zetelde in de jury voor de gunning. De vernieuwde WTC-torens worden geen kantoorgebouw zoals alle andere in de Noordwijk. Het is een gebouw dat diverse functies verzamelt en opnieuw leven zal brengen in de monotone kantoorbuurt.

Het project heeft een lange voorgeschiedenis. Reeds tijdens het mandaat van Vlaams Bouwmeester Peter Swinnen voerden we onderzoek naar zogenaamde 'verzamelgebouwen'. Dat zijn gebouwen die een divers programma huisvesten, dus niet alleen kantoren, zoals vandaag het geval is in de Noordwijk, maar ook woningen, handel, horeca of voorzieningen voor sport en recreatie. In het concept van het verzamelgebouw zagen we een hefboom om stedelijkheid te genereren in de monofunctionele Noordwijk en het publieke domein te activeren. Vandaag is de Noordwijk er enkel voor ambtenaren en pendelaars die 's morgens aankomen met de trein en vanaf vier uur 's middags weer huiswaarts keren. Na de kantooruren ligt de wijk er verlaten bij. Daar willen we verandering in brengen.

Het aflopen van de huurcontracten van een zestal kantoorgebouwen van de Vlaamse overheid in Brussel Noord en de wens van de Vlaamse overheid om de ambtenaren meer te concentreren, boden kansen om die huisvesting beter te organiseren. We stelden ons de vraag hoe ambtenarenhuisvesting voor de Vlaamse overheid in Brussel een meerwaarde kan betekenen voor de stad.

Het omvormen van kantoorgebouwen tot verzamelgebouwen zou van de Noordwijk een volwaardig stadsdeel kunnen maken. Door resoluut voor een dergelijk model te kiezen, kan de Vlaamse overheid haar rol als publieke opdrachtgever scherp stellen, en architectuur inzetten voor het realiseren van maatschappelijke meerwaarde.

Eerdere pogingen, bijvoorbeeld voor de transformatie van het Ferrarisgebouw, het enige gebouw in de Noordwijk dat in eigendom is van de Vlaamse overheid, mislukten of werden op de lange baan geschoven. Maar door al onze voorstudies en samenwerkingen met verschillende stakeholders en diensten van de Vlaamse overheid was het idee van het verzamelgebouw doorgedrongen bij onze partners.

Toen het Facilitair Bedrijf, de vastgoedbeheerder van de Vlaamse overheid, in 2017 een procedure lanceerde voor een nieuwe locatie voor de ambtenarenhuisvesting, vroegen ze ons om een visienota te schrijven over de ruimtelijke, maatschappelijke en architecturale meerwaarde van het gebouw. In onze nota schoven we het concept van het verzamelgebouw naar voren. We wilden een gebouw met een meervoudig programma dat vierentwintig uur op vierentwintig en zeven dagen op zeven leeft en de publieke ruimte rondom activeert.

De procedure stelde een aantal minimumeisen voorop. Een van de belangrijkste was de korte afstand tot een station. In Brussel zijn de mogelijkheden dan al snel heel beperkt. Er waren slechts drie kandidaten: een project op Tour en Taxis, waar nu ook het Herman Teirlinckgebouw staat, een project voor de renovatie van het Communicatiecentrum Noord (CCN), en dus ook het transformatieproject van de WTC-torens. Uiteindelijk kozen we voor het project van ontwikkelaar Befimmo en de ontwerpbureaus 51N4E, Jaspers-Eyers en l'AUC.

Het ontwerp voor de transformatie van WTC-torens zet volop in op de notie van het verzamelgebouw. Het bevat, behalve 67.000 m² aan kantoren, ook woningen, een hotel, cafés en restaurants, een aantal lokale en bovenlokale voorzieningen en een sportcentrum. Een van de blikvangers van het ontwerp is een torenhoge serre op straatniveau die dient als publieke ontspannings- en ontmoetingsruimte. Vanaf het publieke dakterras hebben bewoners en bezoekers

een uitzicht over de stad. Alle functies in het gebouw hebben een adres en een eigen inkom aan de straatkant. Op die manier brengt het gebouw leven in het publieke domein.

De architecten ontwierpen een intelligent gebouw. De gigantische sokkel, evenals de twee verticale circulatieruimtes, blijven behouden, maar tussen de twee torens schuiven de architecten een verticaal volume van 110 meter lang en 22 meter breed. Het nieuwe volume heeft dubbelhoge verdiepingen. Die zorgen voor veel lichtinval maar ook voor een intelligente schakeling tussen de twee torens en de diverse functies in het gebouw. De kantoren van de overheid zijn ondergebracht in de dubbelhoge verdiepingen van het nieuwe volume en op de aansluitende verdiepingen van beide kernen. De overige verdiepingen zijn bestemd voor andere functies zoals een hotel of woningen. Op die manier ontstaat in de gevel van het gebouw een zebamatief: kantoren en andere functies wisselen elkaar af. De opzet van deze schakeling is dat ook na de kantooruren het gebouw geactiveerd blijft. De ontwikkelaar en de architecten hebben het gebouw heel toepasselijk 'ZIN in Noord' gedoopt. De werken zullen in 2023 voltooid zijn.

An Eijkelenburg³

Pilootprojecten Terug in Omloop

Met de Pilootprojecten Terug in Omloop willen we de aandacht vestigen op de herontwikkeling van de vele verontreinigde terreinen in Vlaanderen, ook wel *brown-fields* genoemd. Vaak gaat het om terreinen waar de milieuproblematiek de herontwikkeling bemoeilijkt, of waarin de markt zelfs niet meer geïnteresseerd is omdat de saneringskost het project onhaalbaar maakt. Toch moeten we die gronden opnieuw in gebruik nemen of 'terug in omloop' brengen. Ruimte is immers een schaars goed en we willen vermijden dat we telkens nieuwe gronden of open ruimte moeten aansnijden voor nieuwe ontwikkelingen.

De ambities van deze pilootprojecten liggen hoog. De complexiteit van de sites mag geen excuus vormen om het maatschappelijk potentieel ervan links te laten liggen. Vandaag is ons landschap erg gesegreerd: we werken in de stad, we wonen aan de rand en we produceren op afgelegen industrieterreinen. Maakindustrieën – de lokale productie van vaak kleine, kwalitatieve producten – kunnen nochtans perfect gedijen in de binnenstad omdat ze weinig belastend zijn voor de stadsbewoners. We produceren bij voorkeur op de plaats waar de werkrachten wonen en waar de producten nodig zijn. Tot slot willen we ook inspelen op de transitie van onze economie. In een wereld waar materialen schaars worden, zullen we moeten evolueren naar een circulaire economie. De pilootprojecten bundelen dus drie ambities: onderbenutte en verontreinigde terreinen hergebruiken, productie en bedrijvigheid een plek geven, waar mogelijk in de stad, en de omslag maken naar een duurzaam materialenbeheer en een circulaire economie. De Pilootprojecten Terug in Omloop zijn opgestart in 2014, nog tijdens het mandaat van toenmalig Vlaams Bouwmeester Peter Swinnen, maar de vijf projecten zijn pas in 2016 van start gegaan. Typisch voor de Pilootprojecten Terug in Omloop is hun graad van complexiteit. Er zijn dan ook verschillende beleidsdomeinen bij betrokken. In de kwaliteitskamer zetelen afgevaardigden van de Vlaamse minister van Omgeving, de Vlaamse minister van Werk, Economie en Innovatie, de Vlaamse minister van Binnenlands Bestuur, de OVAM, het

3

An Eijkelenburg is vanuit de OVAM (Openbare Vlaamse Afvalstoffen-maatschappij) aangesteld om voor het Team Vlaams Bouwmeester de Pilootprojecten Terug in Omloop te coördineren.

Het pilootproject De Lageweg in Hoboken, een toekomstige gemengde wijk met ruimte voor wonen en circulaire maakeconomie. © Jasper Léonard

Departement Omgeving, het Agentschap Binnenlands Bestuur, het Agentschap Innoveren en Ondernemen en het Team Vlaams Bouwmeester.

Coalitie van eigenaars

De vijf pilootprojecten zijn intussen vergevorderd. Een van de meest complexe projecten is wellicht de Lageweg. Dat is een verouderd stedelijk gebied in Hoboken waar nu al een mix bestaat van wonen en werken. Op de site staan woningen en appartementen, en zelfs een schooltje, maar er zijn ook verschillende bedrijven gevestigd, zoals een takeldienst, een logistiek bedrijf en een recyclagebedrijf. De eigendomsstructuur is er sterk versnipperd. Iedereen heeft andere belangen en een andere timing.

Sommige bedrijven zijn nog in werking en willen uitbreiden. Andere willen hun activiteiten afbouwen. Nog andere staan leeg. We beseften van in het begin dat we de site enkel op een duurzame manier zouden kunnen ontwikkelen als we de vele types van eigenaars zouden kunnen samenbrengen en scharen achter één gemeenschappelijk project. Dat is ook gelukt. Via gesprekken met de eigenaars en intensief ontwerpend onderzoek zijn de projectregisseurs erin geslaagd om in de geest van een 'grondenbank' een 'eigenaarscoalitie' tot stand te brengen. Het pilootproject is nu in een volgende fase beland. Er is een principiële akkoord tussen de grondeigenaars. De startnota voor een ruimtelijk uitvoeringsplan (RUP) ligt op tafel en zal de komende maanden verder uitgewerkt worden.

Ook in het pilootproject Havenstraat in Vilvoorde willen we een gemengde wijk tot stand brengen, waar wonen, nieuwe economieën en groen harmonieus naast elkaar bestaan. Hier liggen soortgelijke opgaven voor als op de Lageweg. Er zijn verschillende bedrijven in alle soorten en maten gevestigd. Sommige willen uitbreiden, andere willen stoppen. Ook hier zijn we met alle bedrijven en grondeigenaars gaan praten. De uitdaging bestaat erin om de belangen en agenda's op elkaar af te stemmen en zo tot een gemeenschappelijk en gedragen project te komen.

Het belang van projectregie

Uit ons werk in de Havenstraat en de Lageweg hebben we belangrijke lessen getrokken. In de eerste plaats hebben we geleerd dat *perceeloverschrijdend werken* alleen maar voordelen biedt. Het idee van een coalitie van eigenaars, zoals op de Lageweg tot stand is gebracht, maakt het mogelijk om op het terrein bijvoorbeeld dertig procent groenruimte of open ruimte te voorzien en op andere plekken meer in de hoogte te bouwen. Als ieder op zijn eigen kavel blijft zitten, is een kwalitatief en duurzaam stadsproject niet mogelijk. Dankzij samenwerking overstijgen we de versnippering. De tweede les die we geleerd hebben is dat een samenwerking of een coalitie staat of valt met een goede *projectregie*. Het proces is even belangrijk als het ontwerp. Daarom moeten we voldoende tijd en middelen investeren in projectregisseurs, die van deur tot deur gaan, met alle mensen de dialoog aangaan en zo iedereen

Het pilootproject De Potterij, een circulair laboratorium in het hart van Mechelen. © BUUR-Miss Miyagi-Switchrs-Claar

achter een gemeenschappelijk project scharen, een project waarin ieders verhaal aan bod komt.

Circulair laboratorium

Samenwerking is ook het geheim van het succes van het pilootproject De Potterij in het stadscentrum van Mechelen. De voormalige stomerij, ververij en wasserij is vandaag een van de zwaarst verontreinigde sites in Vlaanderen. De chemicaliën zijn er tot wel dertig meter diep in de bodem gedrongen. Het gebouw ligt bovendien in dicht bebouwd gebied, zodat sanering uiterst moeilijk is. In de loop der jaren is het pilootproject letterlijk uit zijn voegen gebarsten. Terwijl het project initieel vertrok vanuit één gebouw, is De Potterij nu uitgegroeid tot katalysator van de hele wijk. De ontwerpers en projectregisseurs hebben hier goed werk geleverd. Ze hebben enthousiasme gewekt bij verschillende spelers in de buurt. Ze zijn onder meer het gesprek aangegaan met de stad en het naastgelegen woonzorgcentrum Hof van Egmont, dat op termijn de site zal verlaten. Ook een leegstaand kantoorgebouw wordt meegenomen in de plannen. Verscheidene organisaties, zoals de artistieke werkplek H30, Technopolis en de hogeschool Thomas More, zijn partners.

In 2015 heeft de OVAM het gebouw kunnen kopen voor één symbolische euro. Samen met de stad Mechelen willen we op deze plek een innovatieve circulaire hub tot stand brengen. Het moet een plek worden

waar creatieve ondernemers hun ideeën rond circulariteit uittesten, waar we bedrijven ondersteunen en kleinschalige productie opnieuw een plek krijgt in de stad. Bij de OVAM en Vlaanderen Circulair werken we reeds vele jaren aan de transitie naar een circulaire economie. De Potterij biedt de kans onze activiteiten en inzichten rond circulaire economie tastbaar en toegankelijk te maken voor een breed publiek. Op dit moment zijn De Potterij en het leegstaande kantoorgebouw tijdelijk in gebruik genomen door verschillende organisaties en bedrijven die werkzaam zijn in de circulaire maak-economie. We zien hier nu al een glimp van wat er in de toekomst staat te gebeuren.

Lokale dynamiek tot stand brengen

Het meest vergevorderde pilootproject is Timelab. Dat is een kunstenorganisatie die haar intrek heeft genomen in een loods op een verontreinigd terrein nabij Gent Dampoort. De OVAM heeft de grond inmiddels gesaneerd. Timelab heeft er een laboratorium en open werkplaats opgezet waar kunstenaars, bedrijven en organisaties kunnen experimenteren met circulaire productieprocessen. De organisatie kent een bijzondere dynamiek. Ze speelt enorm snel in op de context. Eigenlijk is dit pilootproject volledig uit de startblokken. Timelab is een mooi voorbeeld van hoe je een dynamiek kan creëren op een plek, en die ook kan vasthouden. In De Potterij en op de Lageweg proberen we hetzelfde te doen door de plek

4
Team Vlaams Bouwmeester,
Meerjarenprogramma 2017-
2020. Ruimte maken voor mens
en natuur, Vlaams Bouwmeester,
Brussel, 2017.

tijdelijk in gebruik te nemen, in afwachting van het voltooide project. De reconversie van verontreinigde terreinen vergt vaak jarenlange processen. Het is goed dat er toch wat leven in zo'n gebied komt en de plek een nieuwe identiteit ontwikkelt.

Werk van lange adem

Het pilootproject Centrum-Zuid in Houthalen verliep in de eerste fase wat moeizamer. Centrum-Zuid is een industrieterrein langs de Limburgse Noord-Zuidverbinding. Het bedrijventerrein kent een lage bezetting. De gebouwen zijn uitgesmeerd over de site en er is veel leegstand. We willen de verdichting van dit bedrijventerrein stimuleren. Tegelijkertijd willen we een groene buffer aan de rand van het terrein vrijwaren van bebouwing. Centrum-Zuid moet ook een nieuwe, sterkere identiteit krijgen: het wordt een plek gewijd aan innovatie en circulaire economie. Het heeft een tijdje geduurd om de engagementen helder te krijgen, en tegelijk ook beheersbaar op schaal van een pilootproject, maar nu komt er schot in de zaak. De gemeente heeft subsidies ontvangen van het Agentschap Innoveren en Ondernemen (VLAIO) om een visie op te maken voor een geheel van drie bedrijventerreinen, waaronder Centrum-Zuid. Op die manier kunnen we de transitie naar een nieuwe economie opschalen naar een groter gebied.

De Pilootprojecten Terug in Omloop zijn een werk van lange adem. Niet alle projecten leiden op korte termijn tot realisatie. Dat vind ik niet zo'n probleem. Pilootprojecten zijn verkennende instrumenten. Ze bevinden zich op de grens van een gewoon project en een project dat extra beleidsmatige inspanningen behoeft. Het is dan ook niet meer dan normaal dat een pilootproject niet na enkele jaren uitmondt in een opgeleverd bouwwerk. Het gaat om langdurige stedelijke projecten. Er wordt heel wat kennis vergaard, die ook op andere plaatsen kan worden gebruikt. De toegevoegde waarde van een pilootproject reikt verder dan het project op zich.

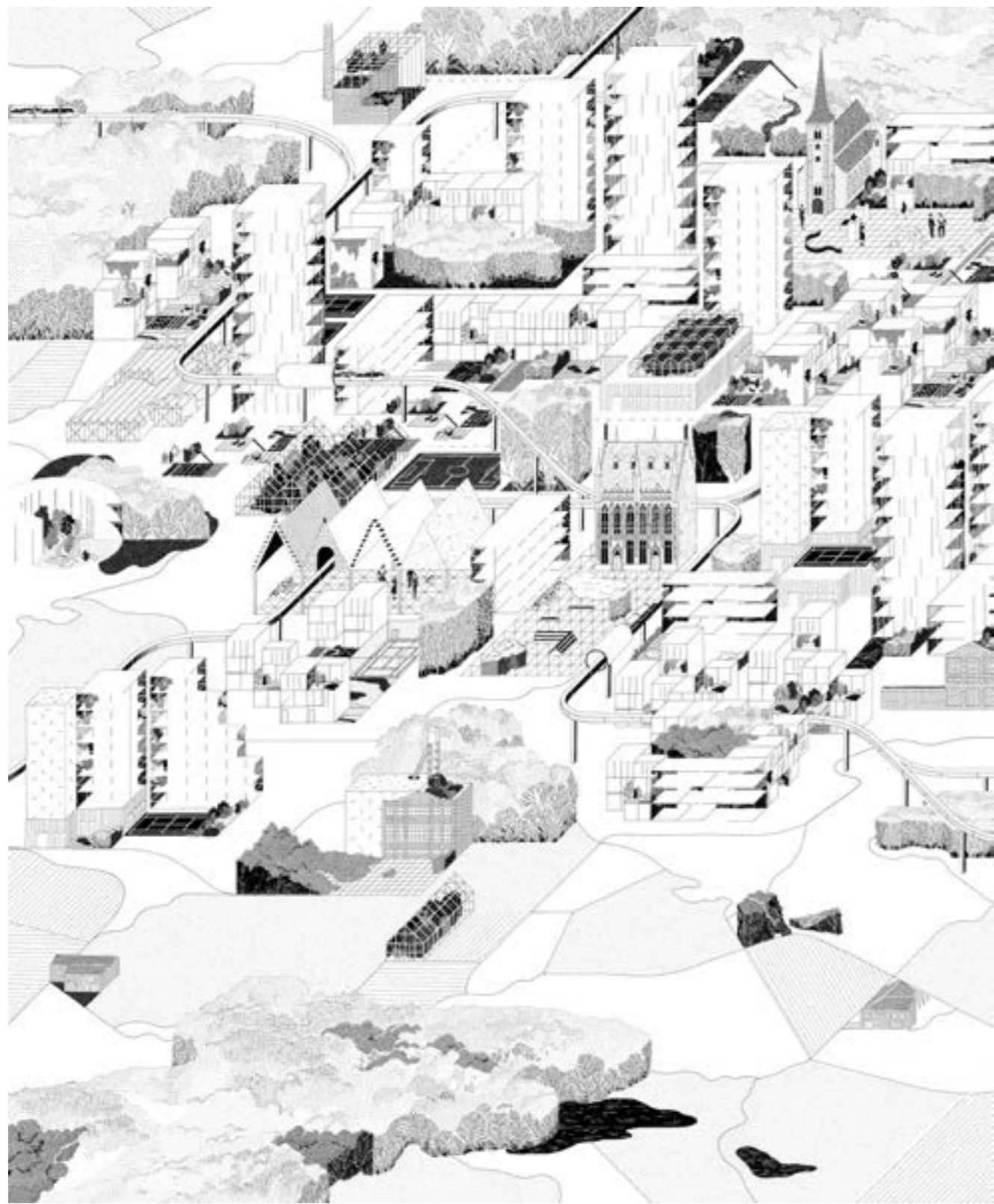
Tania Hertveld
Het Meerjarenprogramma 2017-2020 en een studie over regelgeving

Het Meerjarenprogramma 2017-2020 vormde de basis en de toetssteen voor onze werking tijdens het mandaat van Bouwmeester Leo Van Broeck. Het bevat de strategische doelstellingen en de thema's waar het Team Vlaams Bouwmeester in die vier jaar op heeft ingezet. Om het programma een zo groot mogelijke zichtbaarheid te geven, hebben we het gepubliceerd als poster. We vroegen aan illustratrice Eva Le Roi om op basis van de tekst een tekening te maken. Het pamflet kreeg de titel *Ruimte maken voor mens en natuur*.⁴

Uitgangspunt voor het meerjarenprogramma was de nota die Leo, net als alle kandidaten in de selectieprocedure voor de nieuwe Vlaamse Bouwmeester, in 2016 aan de Vlaamse Regering heeft voorgelegd. In die nota's gaven kandidaten aan, op welke manier ze hun bouwmeesterschap zouden willen invullen. Thema's als open ruimte, natuur, verdichting en ruimtelijk rendement stonden in Leo's nota centraal. Die initiële nota hebben we nadien samen met het Team en in overleg met diverse betrokkenen, zoals de Bouwmeester Expertengroep, uitgewerkt tot een volwaardig meerjarenprogramma.

Onbedoelde ruimtelijke effecten van onze regelgeving

In het Meerjarenprogramma 2017-2020 staat een opmerkelijke passage. Leo wijst er op het feit dat heel wat Vlaamse regelgeving onbewust of onbedoeld kan bijdragen tot een ondoordacht ruimtegebruik. Zo blijken onder andere de wet op de gemeentefinanciering, de pachtwet, de beperkte meeneembaarheid van registratierechten, de berekening van het kadastraal inkomen, de wet op de mede-eigendom, de fiscale aanmoediging van bedrijfswagens of van huiseigenaarschap verschillende negatieve ruimtelijke effecten te sorteren. Het gaat dus om wetgeving en fiscale of financiële regelgeving die niet opgemaakt is met het doel om het ruimtegebruik te ordenen, maar die onrechtstreeks toch een impact heeft op de manier waarop we de ruimte gebruiken. Het is nodig om die regelgeving door te lichten en waar nodig aan te passen. De passage is opmerkelijk, omdat het hier duidelijk bevoegdheden betreft

© Eva Le Roi

Meerjarenprogramma 2017–2020
Team Vlaams Bouwmeester

Ruimte maken
voor mens **BWMSTR**
en natuur **2017–2020**

Michael Ryckewaert, Kristien Van den Houte (VUB), Laurens Brusselmans, Bernard Hubeau, Diederik Vermeir (UAntwerpen), *De juridische en fiscale oorzaken van ondoordacht ruimtegebruik. 12 beleidsacties voor een zuiniger, duurzamer en kwalitatiever ruimtegebruik.* Studie in opdracht van Departement Omgeving en Vlaams Bouwmeester, Brussel, 2018.

Het Meerjarenprogramma 2017–2020 vormde de basis en de toetssteen voor de werking tijdens het mandaat van Leo Van Broeck. Het is gepubliceerd als een poster met op de voorzijde een illustratie van Eva Le Roi. © Vlaams Bouwmeester / Eva Le Roi

die wij als Team Vlaams Bouwmeester niet hebben en materie waarover wij ook niet deskundig zijn.

Om die ‘perverse beleidsmechanismen’ in kaart te brengen, hebben we samen met het Departement Omgeving de Studie Regelgeving opgestart.⁵ We vroegen aan experts en wetenschappers van de VUB – Cosmopolis en Universiteit Antwerpen om een zo breed mogelijke inventaris op te maken van alle beleidsinstrumenten met negatieve ruimtelijke effecten verspreid over alle beleidsdomeinen en bestuursniveaus.

Een gekend voorbeeld is de fiscale regeling voor bedrijfswagens. Dat is een regelgeving die het mogelijk maakt de verloning van werknemers aan te vullen met een extralegaal voordeel, maar ze heeft wellicht een aantal ruimtelijke neven-effecten. Een onbedoeld effect zou kunnen zijn dat mensen, dankzij hun bedrijfswagen, meer geneigd zouden zijn om afgelegen te wonen in plaats van in kernen die goed ontsloten zijn door het openbaar vervoer. In dat geval zou de fiscale wetgeving voor de bedrijfswagen de ruimtelijke versnippering van Vlaanderen bestendigen of zelfs versterken. De regelgeving zou andere Vlaamse beleidsdoelstellingen zoals verdichting, kernversterking of de bouwshift tegenwerken in plaats van ondersteunen. Ik spreek in de voorwaardelijke wijs, want het is een veeleer intuïtieve aanname. Of die regelgeving werkelijk negatieve ruimtelijke effecten sorteert, zullen we verder moeten onderzoeken.

Een ander voorbeeld is de gemeentefinanciering. De financiering van de gemeenten in Vlaanderen is van oudsher voor een groot deel gebaseerd op het aantal en de inkomens van de inwoners. Lokale besturen zijn er dus bij gebaat om zoveel mogelijk bewoners aan te trekken. Veel gemeenten kunnen hierdoor de neiging hebben om open ruimte zoveel mogelijk te verkavelen om jonge tweeverdieners met kinderen aan te trekken. Op die manier verkwisten we enorm veel open ruimte, terwijl we die nodig hebben voor natuur, landbouw, waterbeheer, klimaatadaptie, enzovoort. Open ruimte brengt de gemeenten financieel niets op, terwijl ze wel veel diensten levert. Ik ben dan ook heel blij dat in het nieuwe Vlaamse Regeerakkoord een passage staat over de hervorming van de financieringswet. Gemeenten zullen

voortaan ook beloofd worden voor het beheer van open ruimte en natuur.

Longlist

Doel van het onderzoek is in eerste instantie om de problemen te benoemen en te inventariseren. In de eerste fase maakten de wetenschappers op basis van een screening van beleidsdocumenten, onderzoeksrapporten en juridische literatuur een niet-exhaustieve longlist op van bijna honderd financiële en juridische oorzaken van onze morsige omgang met de ruimte. Vervolgens werden de topics thematisch geclusterd zodat ze verder konden worden uitgediept in focusgroepen met experts. Tot slot maakten de onderzoekers een lijst op van beleidsmechanismen die verder onderzoek verdienen en identificeerden ze prioritair aan te pakken mechanismen, met als doel deze op de beleidsagenda te zetten.

Designing The Future

We staan vandaag voor een aantal ingrijpende transitie op het vlak van energie, mobiliteit, landbouw, wonen, zorg, enzovoort. Die transitie manifesteren zich als ruimtelijke vraagstukken. Een goed voorbeeld hiervan is de energietransitie. We weten dat we minder energie moeten verbruiken en moeten overschakelen op hernieuwbare energie. Dat stelt ons voor technologische maar zeker ook voor ruimtelijke opgaven. Hernieuwbare energiebronnen zoals wind, water, aardwarmte of zonlicht zijn immers van een heel andere aard dan fossiele brandstoffen, die ergens ver weg ontgonnen worden. Hernieuwbare energie neemt ruimte in, en zal ons landschap en onze leefomgeving drastisch veranderen. Dat betekent dat ruimtelijk ontwerp noodzakelijk is om de veranderingsprocessen vorm te geven en mogelijk te maken. Het geloof in het potentieel van ontwerp om onze toekomst mee in de gewenste richting te sturen: dat is de basisstelling van deze debat- en workshopreeks en de bijbehorende publicatie *Designing the Future*⁶.

Op zoek naar een handelingsperspectief

De publicatie is de neerslag van een lang en intensief traject dat we samen met verschillende partners hebben opgestart. Die partners zijn de denk- en doetank Architecture Workroom Brussels (AWB), de Vlaamse Vereniging voor Ruimte en Planning (VRP), de Openbare Vlaamse Afvalstoffenmaatschappij (OVAM) en de Internationale Architectuur Biennale Rotterdam (IABR). De aanleiding voor dit traject is de gezamenlijke vaststelling dat we de voorbije jaren weliswaar tot vele vernieuwende en waardevolle inzichten zijn gekomen over hoe we de grote transitie zouden moeten aanpakken, maar dat we er niet in slagen om die kennis ook in de praktijk om te zetten. We blinken uit in ontwerpend onderzoek, we lanceren pilootprojecten en verkennende studies. Maar ondanks al die verzamelde kennis blijft de gewenste omslag uit. Pilootprojecten blijven eenmalige gebeurtenissen. Wat ontbreekt is een *handelingsperspectief*: we weten wel wat we moeten doen, maar we weten niet hoe we dat moeten doen. De zoektocht naar een handelingsperspectief, dat is de inzet van

Designing the Future. Hoe kunnen we de transitie in goede banen leiden op schaal van het hele territorium?

Samen met onze partners hebben we een reeks debatten en workshops georganiseerd over zes belangrijke transitie: mobiliteit, zorg, wonen, de productieve stad, open ruimte, water en het stedelijk metabolisme. We nodigden telkens een zeer divers gezelschap uit van ambtenaren, academici, ontwerpers, bezielers van burgercoöperatieven, projectontwikkelaars, activisten, (sociaal) ondernemers, vertegenwoordigers van middenveldorganisaties, adviseurs, studenten en investeerders, afkomstig uit zowel België als Nederland. We maakten een inventaris op van wat we geleerd hebben, wat we gedaan hebben, en wat nog ontbreekt. De gesprekken waren heel interessant. Ze lieten ons toe om vanuit verschillende perspectieven naar de ruimtelijke opgaven te kijken. Ik denk dat het Team Vlaams Bouwmeester hier een belangrijke rol heeft gespeeld als bruggenbouwer tussen de ontwerpwereld, het beleid, de academische wereld, private actoren en diverse andere maatschappelijke krachten.

Nieuwe coalities

De publicatie die hieruit voortvloeide, belicht de zes transitie, telkens volgens een identieke structuur. We definiëren de uitdagingen en hoe we hiermee ruimtelijk aan de slag kunnen op verschillende schaalniveaus, zowel op schaal van het gebouw, de wijk als de grotere regio. We schetsen de rol die de overheid hierin kan spelen, en welke coalities en samenwerkingen nodig zijn. We zijn er immers van overtuigd dat de overheid een sterke faciliterende rol moet spelen, maar dat zij niet alles kan oplossen. Nieuwe soorten van coalities met private actoren, investeerders en burgerverenigingen zijn noodzakelijk om de transitie breed ingang te doen vinden. Ten slotte voeren we een pleidooi voor het opzetten van 'brede leeromgevingen'. Dat zijn platforms waar de ervaring en kennis die opgedaan wordt bij vernieuwende projecten wordt gedeeld. Dat is cruciaal om de gewenste opschaling, versnelling en vermenigvuldiging te bereiken en de eenmaligheid van het pilootproject te overstijgen. Dankzij die gedeelde leeromgevingen hoeven we het warm water niet telkens opnieuw uit te vinden.

Werk- en debatsessies voor *Designing The Future* in de exoruimte van *A Good City Has Industry* en in het Atelier Bouwmeester. © Tim Van de Velde

Designing the Future is, achteraf gezien, heel vruchtbaar gebleken. Uit de samenwerking met AWB en de IABR is het curatorenteam ontstaan voor de internationale architectuurbienale IABR2018, die plaatsvond in zowel Rotterdam als Brussel. Voor die editie van de onderzoeksbiennale bundelden drie curatoren hun krachten: Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck, Joachim Declerck van AWB en de Nederlandse Rijksbouwmeester Floris Alkemade. Ook andere initiatieven vinden hier hun oorsprong. Meer in het bijzonder grijpen een aantal LABO RUIIMTE projecten – LABO RUIIMTE is een samenwerkingsverband tussen het Team Vlaams Bouwmeester en het Departement Omgeving – terug naar de inzichten die we hier hebben verkregen. Momenteel loopt het onderzoek *Gent, transitie in mobiliteit en ruimte*, waarin we op zoek gaan naar de samenhang tussen duurzame mobiliteit en ruimtelijke ontwikkelingen in de ruime Gentse stadsregio. In het onderzoek naar *Stratenclusters* in Antwerpen onderzochten we die samenhang op schaal van de wijk en verkenden we welke andere uitdagingen mee aangepakt kunnen worden. Dat leidde dan weer tot een samenwerking met Fietsberaad Vlaanderen om onder de noemer 'Leefbuurten' een reeks nieuwe pilootprojecten op te starten. In samenwerking met het Departement Omgeving en het Vlaams Energieagentschap hebben we ook een projectoproep Klimaatwijken gelanceerd, waarin collectieve renovatie- en vernieuwingsprojecten op bouwblok- of wijkniveau zullen worden ondersteund. En we zijn ook in gesprek met mogelijke partners voor een nieuw LABO RUIIMTE onderzoek rond 'droogte', omdat dit, na verschillende achtereenvolgende droge en hete zomers, een van de grootste uitdagingen voor de toekomst wordt. Ook hier is een ruimtelijke aanpak nodig, zowel op schaal van de wijk als die van de regio.

Meer over Leefbuurten op pagina 153, over IABR 2018+2020 op pagina 167 en over Gent, transitie in mobiliteit en ruimte op pagina 189.

Kathleen Machtelinckx
Een nieuwe kantoorstek in het Herman Teirlinckgebouw

Na opeenvolgende verhuizingen hebben we eind 2017 een deel van onze werking ondergebracht in het gloednieuwe Herman Teirlinckgebouw op de site van Tour en Taxis. Om het verhaal te vertellen van de zoektocht naar een geschikte locatie voor het Team Vlaams Bouwmeester moet ik terug naar 2011. Peter Swinnen was toen Vlaams Bouwmeester. Bij zijn aanstelling waren we met het team gehuisvest in het Boudewijngebouw in de Noordwijk. Peter wilde op zoek gaan naar een nieuwe, echt stedelijke werkplek. Ook zijn voorgangers worstelden al met het feit dat zij als Bouwmeesters de ruimtelijke en architecturale kwaliteit moesten bevorderen, maar zelf met hun team gehuisvest waren in banale kantoorgebouwen in een monofunctionele kantoorwijk. Peter besloot er iets aan te doen en begin 2012 openden we het Atelier Bouwmeester in de Ravensteingalerij: een multifunctioneel, centraal gelegen gebouw met erfgoedwaarde, in het culturele hart van Brussel, goed bereikbaar met het openbaar vervoer en met veel passage. Sindsdien gebruiken we het Atelier als een werk- en presentatieplek waar we teamvergaderingen houden, externe bezoekers ontvangen, jury's, lezingen en debatten organiseren en af en toe een tentoonstelling brengen.

Het Atelier was echter te klein om onze hele dagelijkse werking in onder te brengen. We hadden bijkomende kantoorruimte nodig. Die vonden we eerst (van december 2011 tot augustus 2016) in een toen onderbezet gebouw op de Grasmarkt, waar Toerisme Vlaanderen kantoor hield. De ligging was prima, op wandelafstand van het station en het Atelier. Door een reorganisatie van de administratie moesten we echter verhuizen. In augustus 2016 konden we, even verderop, terecht in het Arenberggebouw in de Arenbergstraat, waar het Departement Cultuur, Jeugd, Sport en Media (CJSM) is gevestigd.

In het najaar van 2017 werd het nieuwe administratieve centrum van de Vlaamse overheid geopend, het Herman Teirlinckgebouw op de site van Tour en Taxis. Bouwmeester Peter Swinnen had mee advies verleend in de procedure die leidde tot de

In het najaar van 2017 werd het nieuwe administratieve centrum van de Vlaamse overheid geopend, het Herman Teirlinckgebouw op de site van Tour en Taxis. Met de gelijkvloerse binnenstraat en de vrij toegankelijke vergaderruimtes op de eerste verdieping zoekt het gebouw naar verbinding met de omgeving. © Filip Dujardin

keuze voor de nieuwbouw van de ontwikkelaar van Tour en Taxis in samenwerking met Neutelings Riedijk architects. De kunstcel van het Team Vlaams Bouwmeester verzorgde later ook mee de selectie voor de artistieke interventies in het gebouw. Het was voor ons team dus een logische keuze om naar daar te verhuizen. De secretaris-generaal van het Departement Kanselarij en Bestuur, waarvan wij deel uitmaken, wilde ook graag alle medewerkers van het departement op één plek samenbrengen. Het Herman Teirlinckgebouw is in architecturaal en functioneel opzicht van een heel andere kwaliteit dan wat de Vlaamse overheid tot dusver heeft ingehuurd. Het gebouw is ook een belangrijke katalysator die opnieuw leven brengt op het voormalige industriële rangeerstation. Met de gelijkvloerse binnenstraat en de vrij toegankelijke vergaderruimtes op de eerste verdieping, zoekt het naar verbinding met de omgeving.

Het nieuwe werken

Onze nieuwe kantoorstek heeft toch wel een impact gehad op onze manier van werken. Het kantoorgebouw is opgevat volgens het clean-desk-principe. Niemand heeft een vaste plaats, maar kiest de meest geschikte werkplek, afhankelijk van zijn of haar noden. We werken in drie verschillende zones. Er is een actieve zone, waar je kan praten, telefoneren en vergaderen, er is een rustige zone, en ten slotte een stiltezone, waar de telefoon uit moet en je geen geluid mag maken. Onze verhuizing naar het Herman Teirlinckgebouw biedt het voordeel dat we nu samen zitten met onze collega's van het Departement Kanselarij en Bestuur. Als we met hen moeten vergaderen, kort overleggen of belangrijke knopen doorhakken in verband met projecten, aanbestedingen of financiën, moesten we ons vroeger steeds een halfuur verplaatsen. Nu kunnen we veel sneller en efficiënter beslissingen nemen. Ook andere diensten waarmee we nauw samenwerken, zoals het Agentschap Onroerend Erfgoed, zitten in hetzelfde gebouw. Een nadeel is wel dat de afstand tot het Atelier Bouwmeester vrij groot is. Het Atelier, waarvan ik mee de logistiek verzorg, blijft echter onmisbaar in onze werking. Doorheen de jaren is het een goed gekend, drukbezocht en goed functionerend onderdeel van ons instrumentarium geworden.

Anne Malliet Nieuwe ontwikkelingsmodellen voor het wonen

We staan in Vlaanderen voor een complexe woonopgave. Er spelen verschillende uitdagingen tegelijk. Doordat onze samenleving evolueert in de richting van een steeds groter aandeel één- en tweepersoonshuishoudens hebben we nood aan duizenden bijkomende woningen. We hebben een verouderd woningbestand dat ook nog eens veel energie verbruikt omdat het veel vrijstaande woningen omvat. Er is een grote renovatiegolf nodig om die eengezinswoningen energie- en CO₂-neutraal te maken. Daarnaast moeten we ons wonen anders organiseren, meer in de kernen van dorpen en steden, om onze verplaatsingen duurzamer te maken. Bovendien wordt de betaalbaarheid een probleem, vooral in de steden. We zullen dus moeten verdichten en opschalen. Meergezinswoningen liggen dan voor de hand. Van het eigen huis met tuin evolueren we naar meer collectieve woonvormen. Door het delen van ruimtes, tuinen, voorzieningen of mobiliteit kunnen we de woonkwaliteit gevoelig verhogen, ook als we wat dichter bij elkaar gaan wonen.

Een van de sleutels om die uitdagingen aan te pakken, ligt volgens mij in het vinden van nieuwe ontwikkelingsmodellen voor het wonen. In Vlaanderen is de particuliere woningbouw en het particuliere woningbezit nog steeds het dominante model. Maar er zijn andere modellen denkbaar, zoals *woningcoöperaties* of *Baugruppen*. Zulke ontwikkelingsmodellen kunnen oplossingen bieden voor een hoop problemen waar Vlaanderen vandaag mee kampt. Baugruppen zijn verenigingen van mensen die zelf hun woning willen realiseren, maar ze doen dat in groep in plaats van individueel. Ze bouwen samen een meergezinswoning om in de stad te kunnen wonen en de kosten te drukken. Dat sluit goed aan bij onze bouwcultuur om de eigen woonst zelf vorm te geven. Cohousinggroepen doen dit bij ons al, maar toch nog zelden in steden. Ook woningcoöperatieven zijn heel nieuw voor Vlaanderen, maar zijn in Zwitserland, Oostenrijk en Duitsland goed ingeburgerd. De voorbije jaren hebben we hier onderzoek naar verricht en hebben we verscheidene lezingen en debatten georganiseerd waarbij we experts

uit Duitsland en Zwitserland uitnodigden om hier te komen spreken.

Collectieve realisatie van de eigen woonwens

In januari 2017 nodigden we Kristien Ring uit in het Atelier Bouwmeester. Kristien Ring is consultant in stedelijke ontwikkelingsprojecten en auteur van verschillende boeken over nieuwe woonmodellen. Zij kwam vertellen over de Baugruppen in Berlijn. Een Baugruppe is een collectief van burgers die beslissen om samen te bouwen. De stad stelt gronden ter beschikking voor cohousinggroepen die met elkaar in concurrentie treden. Ze maken een plan voor collectieve woningen met maatschappelijke meerwaarde. De gebouwen bevatten bijvoorbeeld een crèche of ze vangen nieuwkomers op. Ook goede architectuur is een belangrijk criterium. De Baugruppen in Berlijn tonen dat het collectief realiseren van de eigen woonwensen in een stedelijke context heel goed mogelijk is en dat dit kan leiden tot betaalbare en kwalitatieve woningen. Burgers bepalen mee hoe de stad van morgen eruitziet en functioneert. Steden kunnen dit faciliteren door gronden ter beschikking te stellen van Baugruppen. Daarbij moeten ze tijd geven om deze groepen te laten ontstaan, zodat ze kunnen meedingen naar de bouwgrond.

Ontwikkelaars versus investeerders

In oktober 2018 kwam Jürg Keller, bestuurslid van de *Genossenschaft Zurlinden* uit Zürich, spreken voor een publiek van ontwerpers en ontwikkelaars. Jürg Keller presenteerde het model van de coöperatieve woningbouw in Zürich en de werking en filosofie van Zurlinden. In Zürich is de woningmarkt heel anders georganiseerd dan bij ons. Negentig procent van de woningen zijn er huurwoningen, en ongeveer een vijfde van die huurwoningen worden gebouwd en beheerd door woningcoöperaties. Woningcoöperaties zoals Zurlinden verhuren er woningen tegen kostprijs met levenslang woonrecht. 'Tegen kostprijs' wil zeggen dat alle kosten inbegrepen zijn in de huurprijs: niet alleen de bouwkost, maar ook de onderhouds- en beheerskosten en zelfs de toekomstige renovatiekosten. Coöperaties zijn niet door winst gedreven, maar door 'doelmaximalisatie'. Voor woningbouwcoöperaties betekent

dit kwalitatieve, duurzame en betaalbare huurwoningen aanbieden. In Zürich bouwen de woningcoöperaties prachtige woonprojecten die uitblinken in duurzaam bouwen en goede architectuur. De stad Zürich faciliteert dit model door bouwgronden in erfpacht aan te bieden voor zestig tot negentig jaar.

De Genossenschaft Zurlinden is een heel bijzondere vennootschap. De coöperanten zijn niet de bewoners, zoals in de Baugruppen, maar wel de aannemers. Zurlinden is dus geen ontwikkelaar zoals bij ons, maar een investeerder. Er is een groot verschil tussen ontwikkelaars en investeerders. Ontwikkelaars willen, als het gebouw er eenmaal staat, zo snel mogelijk verkopen. Investeerders zijn beheerders, ze denken na over de lange termijn. De Genossenschaft Zurlinden wil dat het gebouw de tand des tijds doorstaat, dat de onderhoudskosten beperkt blijven en een eventuele renovatie na dertig of vijftig jaar op een kostenefficiënte manier kan gebeuren. Omdat het aannemers zijn die weten wat bouwen is – en ze als investeerders bezorgd zijn om het onderhoud en de waarde op lange termijn – zijn ze heel inventief op het vlak van duurzaam bouwen.

Prettig, betaalbaar en klimaatvriendelijk wonen

De woningen zijn van hoge kwaliteit en bediend door het openbaar vervoer. Om de betaalbaarheid te realiseren, bouwt men geen of slechts beperkte ondergrondse parkeergarages. Bewoners tekenen een contract dat ze geen auto zullen bezitten. De coöperaties maken 'wonen zonder auto' mogelijk door een mobipunt met deelsystemen voor cargofietsen en deelauto's te voorzien. Ze zijn ook heel innovatief met fietsenstallingen. Die bevinden zich niet in de kelder, maar minstens op het gelijkvloers. Er zijn ook gebouwen met een fietsenstalling op elke verdieping, bereikbaar met een grote lift, of zelfs individueel in de inkomhal van elk appartement. De coöperaties focussen zowel op duurzaamheid als betaalbaarheid en maken 'dikke' gebouwen met vijf tot acht appartementen per verdieping. Dat spaart trappenhuisen en liften en de compactheid is goed voor de energiezuinigheid. Eveneens opmerkelijk aan dit model is dat er, anders dan bij ons, geen onderscheid gemaakt wordt tussen woningen voor de middenklasse en sociale woningen. Sociale woningen zijn

Woonprojecten van de Genossenschaft Zurlinden in Zürich.
© Anne Malliet

hier onzichtbaar vermengd met de andere woningen. Dat bevordert de sociale mix, er zijn geen sociale getto's en er rust geen stigma op sociaal wonen zoals bij ons.

Correctie op de Vlaamse wooncultuur

De woningcoöperaties gaan op een heel andere manier om met de grondpositie. Als de stad gronden in erfpacht geeft, blijft de grond in eigendom van de stad, terwijl het gebouw eigendom is van de coöperatie. Daardoor is er geen versnippering van eigendom en behoudt de stad de mogelijkheid om mee te beslissen in de toekomst. Wanneer een doorsnee Vlaamse ontwikkelaar een groot-schalig woonproject heeft opgeleverd, zal die de woningen en de grond zo snel mogelijk verkopen aan particuliere eigenaars, inclusief het grondaandeel, waardoor de sturende grondpositie verloren gaat. Maar wat staat er te gebeuren na vijftig of honderd jaar? Hoe kunnen we een renovatie aanpakken als de eigendomsstructuur zo versnipperd is? Een gezamenlijke renovatie is quasi onmogelijk. We moeten opletten om niet alle brownfields en alle laatste grote terreinen in onze steden te verkavelen. We beseffen nog niet hoeveel de versnippering van eigendom ons parten zal spelen in de toekomst. Vandaag speelt dit al in de verouderde verkaveling, waar het moeilijk is om meerdere gronden samen te voegen om meer compacte meergezinswoningen te realiseren.

Ik denk dat ons Vlaamse woon- en ontwikkelingsmodel een flinke correctie nodig heeft. Wonen is te duur om alleen op te lossen. We moeten ons de vraag stellen: wat wil de Vlaming? Wil hij een huis bezitten, of gewoon goed wonen? Wat de Genossenschaften in Zürich bieden, is heel prettig en aantrekkelijk wonen. Als je erin stapt, heb je woonzekerheid voor het leven. Je betaalt wat het kost om te wonen. De Vlaming daarentegen, koopt of bouwt een eigen huis, maar rekent de onderhouds- en renovatiekosten vaak niet mee. De vraag is of we op het einde van de rit niet vaak bedrogen uitkomen.

Het model van de woningcoöperaties is in Zürich goed gekend en gedragen bij de publieke opinie. In 2011 beslisten de burgers bij een volksraadpleging dat het aandeel van woningcoöperaties door de stad moet gefaciliteerd worden om het aandeel op te trekken van 22 naar 33% van de woningmarkt.

Celine Oosterlynck Bouwmeester Label

Het Bouwmeester Label is intussen een van de beproefde instrumenten van de Bouwmeester. Met het Label willen we vernieuwende en beleidsrelevante ideeën oppikken vanuit de onderzoeks- en ontwerp-praktijk, en zo 'ongevraagd onderzoek' ondersteunen in zijn prille beginfase. Veel ontwerpers en onderzoekers initiëren immers zelf ruimtelijk onderzoek, vaak zonder concrete opdrachtgever, budgetten, timing of beleidscontacten. We vinden het belangrijk dit te ondersteunen.

Tentoonstellingen in deSingel

Elk jaar doen we een oproep voor onderzoeksprojecten, waaruit we er telkens een drietal kiezen. Het concept is sinds zijn ontstaan in 2013 quasi onveranderd gebleven. Nieuw is wel dat we sinds 2016 rond het Label nauw samenwerken met het Vlaamse Architectuurinstituut (VAI). Een aantal onderzoekers krijgen de kans om een mini-tentoonstelling op te stellen in de wandelgangen van deSingel in Antwerpen. Het onderzoeksbudget van het Team Vlaams Bouwmeester wordt dan door het VAI aangevuld met een bescheiden productiebudget. Het mooie aan die tentoonstellingen is dat ze zich vaak richten tot een breed publiek en maatschappelijk relevante thema's aansnijden. Veel mensen die naar voorstellingen gaan kijken in deSingel, en die niet perse vertrouwd zijn met architectuur, pikken de tentoonstellingen mee.

De wandelgangen hebben beperkingen als tentoonstellingsruimte omdat de doorgang vrij moet blijven voor de brandveiligheid, maar de ontwerpers gaan in hun scenografie creatief te werk. Dingeman Deijs architects, die ontwerpend onderzoek voerden naar spel en beweging in de stad, plaatsten bijvoorbeeld spelelementen in de gang en hingen een schommel op. Het HEIM-collectief zette tenten op het terras naast de gang, om de aandacht te trekken op hun werk over de huisvesting van asielzoekers. Op een bepaald moment werden de tegels van het terras uitgedoken en werd er een groendak ingezaaid, een statement van de groep docenten van de KU Leuven en HoGent, die met hun studenten rond 'ontharding' hebben gewerkt.

Ondergrondse parkings

Een van de Labels uit 2017 was het onderzoek 'Herbestemming Ondergrondse Parkeergarages' van Raf Ilsbroeckx en Maarten Van Acker van de Universiteit Antwerpen. Zij vertrokken van de vaststelling dat heel wat investeringen in ondergrondse parkings in stadscentra een 'historische vergissing' zijn. Die parkings leiden het autoverkeer immers tot pal in het stadscentrum. Vandaag komen veel steden daarop terug. Maar wat vangen we aan met al die ondergrondse infrastructuur? Welke nieuwe bestemming zouden ze kunnen krijgen? De onderzoekers maakten een inventaris op van internationale voorbeelden van herbestemming en voerden ontwerpend onderzoek naar de specifieke situatie in Mechelen. Het mooie aan dit project is dat het veel media-aandacht heeft gekregen en dat de stad Mechelen het onderzoek als startpunt neemt om het parkeerbeleid onder de loep te nemen. Ook de Gecoro Antwerpen heeft een werkgroep opgericht die beleidsaanbevelingen rond parkeren zal overmaken aan het stadsbestuur. Hier zie je duidelijk hoe 'ongevraagd onderzoek' toch zijn weg kan vinden naar het beleid.

Zwerfruimte

Een ander opmerkelijk project is 'Zwerfruimte' van RE-ST architecten, eveneens uit 2017. RE-ST definieert 'zwerfruimte' als ruimte die we met z'n allen gecreëerd hebben, maar waarvan we nu niet altijd meer bewust zijn dat we ze hebben, en die we dus ook niet meer gebruiken. Ze voerden onderzoek naar zwerfruimte in de Universiteit Hasselt. Die voelt de nood om uit te breiden. Maar is dat wel echt nodig? Samen met de studenten bracht RE-ST de bezettingsgraad van gebouw D op de campus Diepenbeek in kaart. En wat bleek? Dat er nog heel wat marge is om de ruimtes optimaler te gebruiken. Uit hun tabel blijkt dat de lokalen gemiddeld minder dan dertig procent van de tijd (exclusief het gebruik 's avonds, in het weekend en tijdens vakanties) gebruikt worden. Dat inzicht had de bouwkosten, het materiaalgebruik en de ruimte-inname van een huidige uitbreiding van zesduizend vierkante meter in aanbouw misschien kunnen uitsparen. In deSingel paste RE-ST hetzelfde procedé toe. Ze brachten alle ongebruikte ruimtes en verloren hoekjes in kaart, zoals een inkomsas, een geïmproviseerde opslag-

plaats voor stoelen achter een gordijn, een nis achter een zaal, enzovoort. Op strategische plaatsen in het gebouw hingen ze gele aanplakbiljetten op met een oproep tot heractivering van de ruimte.

Engagement

Het Bouwmeester Label toont ook dat jonge ontwerpers zich willen engageren en actief maatschappelijke vraagstukken opnemen. Het HEIM-collectief ontwikkelde een visie rond inclusieve woonvormen voor migranten. Ze keken naar de impact van onze architectuur op de integratie van nieuwkomers en toonden aan dat de manier waarop zij wonen, eerst in afgelegen asielcentra en dan in concentratiewijken, de integratie tegenhoudt. Door de huisvesting, ook al tijdens de asielprocedure, te koppelen aan secundaire voorzieningen in de stad, zoals werken en ontspanning, is er meer interactie met andere bevolkingsgroepen mogelijk en kunnen deze mensen een sociaal netwerk opbouwen. Het HEIM-collectief maakte, in samenwerking met de studenten van de Universiteit Gent en de Universiteit Antwerpen, ontwerpen voor een aantal sites in Aalst en Antwerpen om te illustreren wat de mogelijkheden zijn. Ze zetten verbeeldingskracht in om een sociaal vraagstuk ruimtelijk vorm te geven. Ook het collectief Ruimteveldwerk en LAVA architecten zijn momenteel bezig met onderzoek rond de actuele problematiek van transmigranten en gaan op zoek naar een ruimtelijk concept voor solidariteit in de publieke ruimte.

Het Bouwmeester Label laat ons toe veel verschillende thema's te agenderen: van openlucht zweminfrastructuur in Brussel tot transitieopgaven als ontharding, vergroening van gevangenissen of de waterkwaliteit van de stedelijke waterwegen. We zien ook allerlei interessante samenwerkingen ontstaan: ontwerpers die de expertise van middenveldorganisaties inschakelen, onderzoekers die studenten betrekken, lokale besturen die uitgedaagd en geïnspireerd worden. Het is fijn om te zien dat een relatief licht instrument als het Bouwmeester Label toch dingen in gang zet.

Het Bouwmeester Label 'Herbestemming Ondergrondse Parkeergarages'. Raf Ilsbroeckx en Maarten Van Acker van de Universiteit Antwerpen voerden ontwerpend onderzoek naar de specifieke situatie in Mechelen. © Raf Ilsbroeckx

In 2019 was het twintig jaar geleden dat de eerste Vlaamse Bouwmeester, bOb Van Reeth, van start ging, samen met enkele medewerkers van het eerste uur. Ongeveer een jaar na Van Reeths aanstelling eind 1998, stonden ook de eerste instrumenten op punt: de Meesterproef en de Open Oproep selectie-procedure voor ontwerpers. Voor het Team Vlaams Bouwmeester vormde die verjaardag een aanleiding om even stil te staan en terug te kijken. Dat was des te meer het geval, omdat 2019 ook een regeringwisseling bracht, en de aanloop naar de aanwerving van een nieuwe Bouwmeester. Op 2 oktober 2019 ging de regering Jambon I van start, eind januari 2020 keurde ze een nieuwe visienota over het bouwmeesterschap goed, en een maand later werd de vacature gepubliceerd. We bevonden ons medio 2019 dus in meerdere opzichten op een scharnierpunt.

Ruimtelijk geweten

Het team wilde de verjaardag dan ook niet zozeer markeren met een groot feest of officiële plichtplegingen. Het leek eerder een gelegenheid om na te denken over wat de voorbije decennia hebben gebracht, om de werking onder de aandacht te brengen, en om vooruit te kijken naar de toekomstige uitdagingen voor het bouwmeesterschap. We stelden vast dat het bouwmeesterschap de voorbije jaren, door de sterke aanwezigheid van Leo Van Broeck in de media en in het publieke debat, ruim in de belangstelling heeft gestaan. Leo's discours sluit nauw aan bij zeer actuele maatschappelijke thema's, en als publieke figuur stelt hij zich heel toegankelijk op. Onvermoeibaar heeft hij zich ingezet om het brede publiek een 'ruimtelijk geweten' te schoppen. Anderzijds merkten we dat veel mensen, ook bij openbare besturen en diensten, nog steeds geen helder idee hebben van wat een Bouwmeester en zijn medewerkers in de dagelijkse praktijk precies doen. De kennis van de methodes die het Team Vlaams Bouwmeester daadwerkelijk kan inzetten om de eigen missie te vervullen, bleek niet evenredig toegenomen.

Reeks publieke momenten

Daarom hebben we ervoor gekozen, de verjaardag te vieren met een reeks van

publieke momenten. We gaven de aftrap in juni 2019, met de organisatie van een debat in het Atelier Bouwmeester, gemodereerd door Veronique Patteeuw. Zij ging in gesprek met een aantal deskundigen, die vanuit diverse hoeken (het architectuurveld en het publieke opdrachtgeverschap) goed met het bouwmeesterschap vertrouwd zijn, over de huidige en toekomstige rol van het bouwmeesterschap en over welk instrumentarium nodig is om nieuwe uitdagingen het hoofd te bieden.

Daarnaast vroegen we aan de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de Universiteit Gent om een reizende tentoonstelling te ontwikkelen over de Open Oproep. Die procedure vormt immers nog steeds een ruggengraat van onze werking. Hoewel het bouwmeesterschap in de voorbije decennia een waaier aan methodes heeft ontwikkeld, gaat een aanzienlijk deel van de capaciteit nog steeds naar deze vorm van ondersteuning van publieke opdrachtgevers. We wilden laten zien dat de Open Oproep op twintig jaar tijd daadwerkelijk het aanschijn van Vlaanderen heeft veranderd, maar wilden behalve de resultaten ook de methodiek zelf belichten als een uniek proces. Door partners te zoeken voor de presentatie van de tentoonstelling op diverse locaties (in de eerste plaats het Vlaams Architectuurinstituut, dat mee in de organisatie van het tentoonstellingsproject stapte en de expo opnam in het programma van het Festival van de Architectuur in september 2019; maar ook het Vandenhove Centrum voor Architectuur en Kunst, Stad & Architectuur, Z33, Leiedal, enzovoort) konden we 'decentraal' diverse publieken aanspreken, en tegelijk ons netwerk versterken.

Door de ontwikkeling van de tentoonstelling toe te vertrouwen aan de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw, maakten we ook de keuze om aspecten van publiekswerking te koppelen aan onderzoek en reflectie. De curatoren, Maarten Liefooghe, Maarten Van Den Driessche en Pieter-Jan Cierkens, zijn duidelijk *believers* als het om de Open Oproep gaat, maar zijn als onderzoekers ook in staat de methode en het corpus van ontwerpend onderzoek en realisaties die ze opleverde, in een breder kader te duiden en aan een kritische lectuur te onderwerpen. De link met architectuur-

Dialogmoment Vlaamse steden
en gemeenten op 1 oktober 2019
in bibliotheek De Krook in Gent.
© Sien Verstraeten

kritisch en –historisch onderzoek is voor ons erg belangrijk, ook als manier om de opgebouwde ervaring en inzichten maatschappelijk te laten ‘renderen’ en de methodiek te optimaliseren.

Reizende tentoonstelling

De reizende tentoonstelling ging op 19 september 2019 in ‘première’ in het Vanden-hove Centrum voor Architectuur en Kunst in Gent. Karen Van Alsenoy, medewerker van de Vlaamse minister-president, en Leo Van Broeck, openden ze in aanwezigheid van alle voormalige Vlaamse Bouwmeesters en van oud-minister Wivina Demeester. In november reisde de expositie dan naar ons eigen atelier in Brussel. In 2020 zijn presentaties voorzien in Hasselt, Kortrijk en Leuven. In 2021, ten slotte, zal de tentoonstelling in een aangepaste vorm te zien zijn in deSingel in Antwerpen. Het Vlaams Architectuurinstituut zette eind 2019 alvast een *oral history*-project op de rails: de curatoren van de tentoonstelling startten met de realisatie van video-interviews met de huidige en voormalige Bouwmeesters en met een aantal projectbegeleiders van de Open Oproep. Het resultaat zal een plaats krijgen in de archieven van het Vlaams Architectuurinstituut en zal stof leveren voor het verrijken van de Antwerpse versie van de tentoonstelling in 2021.

In het kader van onze twintigste verjaardag wilden we tot slot ook onze belangrijkste stakeholders rechtstreeks aanspreken: de ambtenaren en beleids-makers van steden en gemeenten in Vlaanderen. Speciaal voor hen organiseerden we op 1 oktober 2019 een Dialoogmoment in bibliotheek De Krook in Gent (ook al het resultaat van een Open Oproep). We konden hiervoor op de medewerking rekenen van de Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten en het Kenniscentrum Vlaamse Steden. Voorafgaand stuurden we samen met hen een eenvoudige bevraging uit, om te peilen naar de verwachtingen van lokale besturen ten aanzien van het bouwmeesterschap. De reacties werden besproken tijdens een debat, en vervolgens werd de Prijs Wivina Demeester 2019 voor excellent opdrachtgeverschap uitgereikt. Bij diezelfde gelegenheid ging ook het filmpje *In publieke opdracht. 20 jaar Vlaams Bouwmeester* in première. Bezoekers van onze website komen

voortaan, via een reeks korte en levendige getuigenissen, snel te weten waar het bouwmeesterschap concreet voor staat.

Meer over de tentoonstelling 20 jaar Open Oproep op pagina 65-76.

Opening van de tentoonstelling 20 jaar Open Oproep, achtereenvolgens in het Vanden-hove Centrum voor Architectuur en Kunst in Gent en in het Atelier Bouwmeester in Brussel. © Katrijn Van Giel (boven) / Team Vlaams Bouwmeester (onder)

Hedwig Truyts

De kolenwasserij van Beringen-Mijn

In het voorjaar van 2019 vroeg de toenmalige minister-president en minister van Onroerend Erfgoed Geert Bourgeois aan Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck om als intendant op te treden in een moeilijk dossier dat al enkele jaren aansleepte: de kolenwasserij van Beringen-Mijn. De kolenwasserij is een unieke getuige van het mijnverleden en werd in 1994 beschermd als industrieel erfgoed. De huidige beheerder van de mijnterreinen in Beringen – de NV BE-mine, die voor 51% in handen is van een private partner en voor 49% in handen van de Limburgse Reconvertiemaatschappij (LRM) – zat in een impasse. Een nieuwe bestemming zoeken voor het gebouw bleek moeilijk. Daarom was er een aanvraag ingediend bij Onroerend Erfgoed tot declassering van het monument, zodat het gesloopt kon worden. Dat zorgde voor veel ophef bij omwonenden en erfgoedverenigingen. De minister ontving meer dan driehonderd bezwaarschriften. Hij vroeg ons om de situatie te ‘ontmijnen’ en te gaan bemiddelen met de stakeholders.

We zijn naar Beringen getrokken en hebben er met alle stakeholders gesproken: het gemeentebestuur, de NV BE-mine, de erfgoedverenigingen, enzovoort. Op basis van die gesprekken hebben we een consultatienota geschreven en overhandigd aan de minister van Onroerend Erfgoed. Onze nota bevatte een resem aanbevelingen. We gaven aan waar bijkomend onderzoek noodzakelijk is. Om het project structureel op gang te brengen, raadden we aan om een projectregisseur aan te stellen. Die zou er, samen met alle stakeholders, over kunnen waken dat er voldoende afstemming gebeurt tussen alle lopende en geplande projecten, zowel inhoudelijk als qua timing, en dat er altijd gezocht wordt naar kruisbestuiving en maatschappelijke meerwaarde. Daardoor zijn in het verleden veel kansen gemist. Een integrale visie opbouwen betekent ook dat men verder moet kijken dan de contouren van de mijnsite. We hebben ervoor gepleit om de hele omgeving te beschouwen als één groot stadsontwikkelingsproject. We wezen bijvoorbeeld op de mogelijkheid om bouwrechten te verplaatsen van de mijnsite naar de cité aan de rand van de mijnsite. Op die manier zou de ontwikkelaar het verloren

rendement van de kolenwasserij kunnen terugverdienen met woonprojecten elders in de stad. Bovendien zouden investeringen nieuwe impulsen kunnen geven aan leefbaarheid van de verouderde en achtergestelde mijn Cité.

De huidige minister van Onroerend Erfgoed, Matthias Diependaele, volgde het advies van de Bouwmeester en gaf BE-mine de regierol om samen met alle actoren nieuwe opties te onderzoeken en uit te werken. We zijn ervan overtuigd dat dit zal aantonen dat de beschermde status van het monument een nieuwe toekomst voor

De oude mijnsite van Beringen met de beschermde kolenwasserij. © BE-mine

het gebouw niet in de weg hoeft te staan. Tijdens onze gesprekken hebben we geconcludeerd dat er twee manieren zijn om naar de erfgoedwaarde van de kolenwasserij te kijken: vanuit de industrieel-archeologische waarde of vanuit de identiteits- en belevingswaarde. De eerste benadering gaat uit van het idee dat de uitrusting de erfgoedwaarde bepaalt en dat het gebouw slechts een beschermend omhulsel is. In deze benadering bestaat het te beschermen erfgoed dus niet uit het gebouw als zodanig, maar wel uit de inwendige machinerie. De kolenwasserij bestaat in feite uit vier gebouwen, die in de loop der jaren tegen elkaar zijn aangebouwd en waarin telkens vernieuwende technieken zijn gebruikt om de kolen te wassen. Deze benadering weerspiegelt de visie van het Agentschap Onroerend Erfgoed.

De tweede benadering beschouwt de kolenwasserij, samen met de andere mijngebouwen, als een uniek en beeldbepalend ensemble. In deze visie zijn vooral de silhouetten van de gebouwen, de gevel-

ritmiek en de materialiteit van belang. Deze visie wordt vooral vertolkt door de erfgoedverenigingen. In onze gesprekken met de verschillende stakeholders hebben we een consensus kunnen bereiken. Er is draagvlak aanwezig om (fors) in te grijpen op de inwendige uitrusting. Toch is het belangrijk dat het behoud van bepaalde uitrustingsonderdelen de uniciteit van het gebouw kan onderstrepen en kan zorgen voor een authentieke uitstraling.

Nu er draagvlak is ontstaan voor dit consensusscenario, wordt er met NV BE-mine bekeken hoe de draad verder opgepikt kan worden. Een eerste stap is alleszins doorgedreven ontwerpend onderzoek naar een ruwe consolidatie en flexibele herbestemming. De Vlaamse Bouwmeester zal dit traject verder begeleiden en zijn expertise inzetten om hiervoor snel een geschikt onderzoeksteam aan het werk te kunnen zetten.

Elke Vanempten⁷

Pilootprojecten Productief Landschap

Met de Pilootprojecten wil het Team Vlaams Bouwmeester telkens een urgent maatschappelijk en ruimtelijk probleem aanpakken. In de Pilootprojecten Productief Landschap staat de open ruimte centraal. Die open ruimte hebben we, onder meer omwille van de klimaatverandering, meer dan ooit nodig. Vandaag bestaat het dichtbebouwde Vlaanderen nog uit ongeveer 85% sterk versnipperde open ruimte, waarin landbouw een belangrijke rol opneemt. Bruto zou ongeveer 50% van de Vlaamse ruimte toegewezen worden aan landbouwproductie. Landbouwers zijn dus belangrijke partners bij het behoud en het beheer van de open ruimte. Die vaststelling leidde tot de vraag: hoe kunnen we de open ruimte versterken via duurzame landbouw? Het was een sleutelopgave van deze pilootprojecten.

Wanneer we spreken over een 'productief landschap', hebben we het niet enkel over de productie van voedsel. Het woord productiviteit kan daarnaast ook slaan op diensten als water, zorg, ecologie, recreatie of energie. We hebben onder meer onderzocht welke interessante wisselwerkingen of functie-stapelingen tot stand kunnen komen tussen landbouw en die andere sectoren.

De Pilootprojecten Productief Landschap zijn een initiatief van het Team Vlaams Bouwmeester en het Instituut voor Landbouw en Visserijonderzoek (ILVO). Andere partners zijn het Departement Omgeving, het Departement Landbouw en Visserij en de Vlaamse minister van Landbouw. De Pilootprojecten Productief Landschap zijn opgestart in 2013, nog tijdens het mandaat van Peter Swinnen, maar zijn pas in 2015 in ontwerpfase gegaan. We hebben in de stuurgroep samen met de projectregisseurs wat meer tijd genomen om de projectdefinitie op punt te stellen. Dat was nodig want in elk van de projecten komen veel complexe thema's samen. Bovendien pakt elk project een andere uitdaging van het productief landschap aan, een tegenstelling met andere piloottrajecten. Pas daarna hebben we de ontwerpteams aangesteld. Eind 2016 was de ontwerpfase afgerond en hebben we de resultaten verzameld in een bescheiden publicatie.⁸ Vervolgens is nog ruim een jaar de tijd uitgetrokken om opdrachtgevers te

⁷

Elke Vanempten werkt als ir.-architect bij het Instituut voor Landbouw en Visserijonderzoek (ILVO). Van 2014 tot 2018 werd zij parttime gedetacheerd naar het Team Vlaams Bouwmeester om samen met ILVO de Pilootprojecten Productief Landschap te coördineren.

⁸

Elke Vanempten, e.a., *Pilootprojecten Productief Landschap*, ILVO, Team Vlaams Bouwmeester, Departement Landbouw en Visserij, Departement Omgeving, Brussel, 2018.

⁹

Manifest voor een productief Landschap, ILVO, Team Vlaams Bouwmeester, Departement Landbouw en Visserij, Departement Omgeving, Brussel, 2019.

begeleiden en lessen te trekken uit de vijf trajecten. Ook die lessen hebben we gebundeld in een brochure. Eind 2018 toonden we het werk in een kleine tentoonstelling in het Atelier Bouwmeester.⁹

Blauwe klimaatdiensten

Een belangrijke les die we getrokken hebben is dat we de waterproblematiek kunnen aangrijpen als een kans in plaats van als een probleem. Veel landbouwers hebben vandaag te maken met waterproblemen, die door de klimaatverandering alleen nog maar versterkt worden: nattere winters met meer overstromingen en drogere zomers met watertekorten. De pilootprojecten 'Hoeve De Waterkant' en 'Stadslandbouw Maasmechelen' spelen hierop in. In Maasmechelen onderzochten we hoe in plaats van een woonuitbreiding een bestemming van landbouwgronden juridisch verankerd kan worden, wat moet zorgen voor een meer kwalitatieve open ruimte, meer biodiversiteit en een betere waterhuishouding. Ook Hoeve De Waterkant in Herk-de-Stad heeft waterproblemen. Door frequente overstromingen zijn zowel de huiskavel als heel wat andere percelen van het bedrijf onbruikbaar als weiland of akker. Het bedrijf lijdt daar erg onder, maar probeert er ook aan te verhelpen. Door het water op te vangen en te bufferen, levert de boerderij nu al een maatschappelijke dienst, maar ze krijgt daar geen compensatie voor. Het ontwerpteam ging na hoe de landbouwactiviteit zich kan aanpassen aan deze situatie en alternatieve verdienmodellen zou kunnen aanboren, maar ook hoe er ondersteuning vanuit de bredere maatschappij kan ontstaan om tot een kwalitatief landschap te komen waar natuur, water en landbouw meer in evenwicht zijn. In deze twee voorbeelden zien we hoe landbouwbedrijven, naast de gekende 'groene diensten' ook 'blauwe diensten' kunnen leveren aan de maatschappij. Door het water te bufferen zijn woongebieden beschermd tegen overstromingen en is er meer water beschikbaar in periodes van droogte. Landbouwers zouden dus naast landschapsbeheer ook kunnen bijdragen aan het beheer van water, en daar ook een faire vergoeding voor kunnen krijgen.

Een maatschappelijk relevant, duurzaam en veerkrachtig landbouwsysteem tot stand brengen, het is gemakkelijker gezegd dan gedaan. Hoe je dat op het terrein echt

kan waarmaken, is geen eenvoudige vraag. Landbouwers noch architecten zijn daarvoor opgeleid, en ze vinden ook niet altijd de tijd om een dergelijk intensief en participatief proces te combineren met hun bedrijfswerking. We zullen landbouwers structureel en op grote schaal moeten begeleiden als we willen dat ze overschakelen naar nieuwe vormen van landbouw en landschapsbeheer. Ook dat is een belangrijke les die we uit dit traject geleerd hebben.

Voedselregisseurs

In Oostende hebben we een bijzonder project begeleid: het landbouwpark 'Tuinen van Stene'. Een landbouwpark is een publiek toegankelijke open ruimte waar aan (stads)landbouw wordt gedaan. De Tuinen van Stene is het eerste landbouwpark in Vlaanderen. Het is een gebied van 35 hectare dat de overgang vormt tussen de stad en het open polderlandschap. Het heeft onder meer als doel om de voedselproducent en de consument dicht bij elkaar te brengen. Tegelijkertijd kunnen we op die manier open ruimte behouden, ontspanningsruimte en verkoeling voorzien voor de bewoners en de waterproblematiek beheersen. Het ontwerp zet in op meervoudig gebruik: een pad is er voor de boer, maar ook voor de recreant, een constructie is tegelijk werkruimte voor de landbouw, buitenklas voor de nabijgelegen school en schuilplaats voor passanten.

Het was niet gemakkelijk om dit te realiseren. Nog voorafgaand aan het ontwerp hebben we hier 'voedselregisseurs' aangesteld. Dat zijn een soort coaches die de verschillende betrokken partijen bij elkaar proberen te brengen: de stadsdiensten, de omwonenden, de landbouwers, een scholengemeenschap, vergunningverleners, enzovoort. Die regierol is cruciaal voor het slagen van zo'n complex project. Voedselregisseur is een nieuw soort job, die voor de pilootprojecten nog niet bestond maar waar een grote nood aan bestaat. Er is een heel specifieke expertise voor nodig. Dergelijk voorbereidend en begeleidend werk kan je niet zomaar verwachten van de mensen op het terrein, zeker niet van de landbouwers. Die hebben hun handen al meer dan vol.

Agrarische reconversie

Een ander probleem dat we met de pilootprojecten hebben aangekaart, is het

10
Meerjarenprogramma 2017-2020. Ruimte maken voor mens en natuur, Vlaams Bouwmeester, Brussel, 2017.

Het landbouwpark 'Tuinen van Stene' in Oostende, een van de Pilotprojecten Productief Landschap. Het is een publiek toegankelijke open ruimte waar aan (stads)landbouw wordt gedaan.
 © Tim Van De Velde

In het pilotproject in Roeselare bouwt INAGRO een onderzoeks-serre voor bladgroenten bovenop het dak van de verpakingsloods van de REO Veiling. De werken naderen hun voltooiing in 2020.
 © Tim Van de Velde

systematisch verdwijnen van voormalige landbouwinfrastructuur, samen met de omliggende productieve gronden. Het fenomeen is gekend. Kapitaalkrachtige mensen kopen een oude hoeve om er te gaan wonen, een B&B uit te baten of dieren voor privaat gebruik te houden. De grote schaal waarop dit vandaag gebeurt is meer dan onrustwekkend. De veelal minder kapitaalkrachtige landbouwers hebben geen toegang meer tot deze vastgoedmarkt en bouwen elders een nieuw bedrijf op, waardoor opnieuw open ruimte wordt aangesneden. We moeten deze cirkel van niet-agrarisch gebruik van het platteland doorbreken. Dat was het thema van het pilotproject 'De Kijfelaar'. Een oude, grondig te renoveren pachtboerderij nabij Herentals dreigde verkocht te worden op de reguliere markt, waardoor de landbouwer elders een nieuw bedrijf zou moeten uitbouwen. Hoewel het voor de landbouwer waarschijnlijk sneller, goedkoper en eenvoudiger zou zijn om op een van zijn terreinen een nieuwe hoeve op te richten, was dit niet zijn wens. Het ontwerpteam deed onderzoek naar mogelijke bij landbouw aanleunende activiteiten die de boerderij zou kunnen opnemen om financieel rendabel te zijn, zoals een zorgfunctie.

Productief gebruik van de stedelijke ruimte

Terwijl de vier voorgaande pilotprojecten zich afspelen in de open ruimte, is het pilotproject Agrotopia een meer stedelijk project. Ook in een stedelijke situatie kunnen we de productieve mogelijkheden volop benutten. In dit pilotproject in Roeselare bouwt INAGRO een onderzoeks-serre voor bladgroenten bovenop het dak van de verpakingsloods van de REO Veiling. Het gebouw wordt een architecturaal landmark langs de ring van Roeselare, met als blikvanger de twaalf meter hoge glasgevel met verticale teelten in een rotatiesysteem. Het gebouw wordt een voorbeeld van integratie van glastuinbouw in een stedelijke omgeving en het gebruik van reststromen zoals warmte uit de stad. Agrotopia wil een drukbezochte ontmoetings- en uitwisselingsplek worden voor professionele tuinbouwers, afnemers, onderzoekers, recreanten, studenten en scholieren. Het dakserreproject kan een voorbeeld worden voor andere gelijkaardige projecten in Vlaanderen.

Oda Walpot Landpact

Een van de opmerkelijke aandachtspunten in het *Meerjarenprogramma* van Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck is zijn bezorgdheid over de open ruimte en hoe we kwalitatieve stedenbouw en architectuur nodig hebben om de diensten te vrijwaren die zij levert op het vlak van klimaat, biodiversiteit, water, energie, enzovoort.¹⁰ *Ruimte maken voor mens en natuur* is de rode draad van zijn bouwmeesterschap. Dat is ook de reden waarom ik in 2018 gevraagd ben om het team te versterken als adviseur open ruimte. Die bezorgdheid heeft zich onder meer vertaald in twee nieuwe instrumenten: de Bouwmeester Scan en het Landpact, dat nog in ontwikkeling is. De eerste Bouwmeester Scans werden in 2018 uitgevoerd. Het Landpact daarentegen, zal vermoedelijk pas in de loop van 2020 operationeel zijn. In 2019 hebben we voor Landpact een studieopdracht uitgeschreven voor een verkennend onderzoek. We vroegen aan het consortium bestaande uit Voorland, Architecture Workroom Brussels en UHasselt/Stefan Devoldere hoe zo'n instrument eruit zou kunnen zien en welke procedure en werking we eraan zouden kunnen koppelen. Bedoeling is om van Landpact een instrument te maken dat zich specifiek richt op het maken van bijkomende ecosysteemruimte en dat tegelijkertijd complementair is met het bestaande arsenaal van ruimtelijke uitvoeringsinstrumenten.

Het Landpact is een gezamenlijk initiatief van het Team Vlaams Bouwmeester, het Departement Omgeving en de Vlaamse Landmaatschappij (VLM). De drie instanties delen dezelfde bekommernissen. In het *Beleidsplan Ruimte Vlaanderen* pleit het Departement Omgeving ervoor om een meer duurzame leefomgeving tot stand te brengen door ons ruimtebeslag beter te benutten en de druk op de open ruimte te verminderen. De VLM van haar kant heeft veel ervaring opgebouwd met nieuwe manieren van werken en coalitievorming om de open ruimte te beschermen en te versterken. De gedeelde ambities komen samen in het Landpact.

Werken met het landschap

Het Landpact is een begeleidingstraject voor publieke opdrachtgevers, al dan niet in

coalitie met private opdrachtgevers, die een bouwproject willen koppelen aan een duurzame ontwikkeling van de open ruimte en de natuur. Een team van experts en ontwerpers gaat samen met de opdrachtgevers na op welke aspecten en schaalniveaus een project impact kan hebben en brengt ze in rekening bij de uitwerking van het project.

Met Landpact willen we een kentering inzetten in onze bouwcultuur. Bij veel bouwopgaven zal men eerst een gebouw ontwerpen en pas dan de vraag stellen of er nog plaats is voor open ruimte of natuur. Men richt een plek in zonder echt te weten welke de ecologische belangen zijn, of het project in staat is de effecten van de klimaatopwarming op te vangen, of de waterhouding goed geregeld is, of het de biodiversiteit, gezondere lucht of het uitzicht op echt beschermde natuur bevordert. In een Landpact-project nemen we het landschap en het natuurlijk systeem als uitgangspunt. Hoe zit het landschap in elkaar? Hoe functioneert het ecosysteem? Waar komt het water vandaan, en waar gaat het naartoe? Wat biedt de bodemkwaliteit? Hoe functioneert de plek nu? Hoe functioneren de verplaatsingen? Wie woont er en wat zijn de verschillende belangen en behoeftes? We vertrekken van de kenmerken, de kwaliteiten en het potentieel van het landschap. We werken met de natuur en het landschap in plaats van op de natuur en het landschap.

Systemische benadering

We vertrekken daarbij van een *systemische benadering* van het landschap. In een landschap kan je grofweg drie systemen onderscheiden: de abiotische lagen (de bodem en het watersysteem), de biotische lagen (de flora en fauna) en de antropogene lagen (het ruimtegebruik, de belevingswaarde, economische factoren en de ruimere cultuurhistorische en politieke evolutie die de plek heeft doorgemaakt). Al die lagen zijn even belangrijk en moeten we samen in balans brengen. Die benadering is de basisvoorwaarde voor een gezonde en welvarende leefomgeving. Dat is de overtuiging van waaruit we vertrekken. Dat betekent dat je voor elk project ruimer moet kijken dan enkel naar de bouwplaats. Een landschap moet je op regionale schaal bekijken. We werken aan grootschalige ecologische netwerken en coherente landschapsstructuren. We grijpen

opportunities aan voor een kwalitatieve ontwikkeling van beschermde natuur, landbouw, bosuitbreiding, waterberging, toerisme en recreatie. Bij een Landpact project streven we naar de creatie van collectieve winsten voor leefmilieu en maatschappij. Alles in onze ruimte hangt immers samen.

Nieuwe coalities

Een systemische benadering van het landschap vraagt om nieuwe vormen van samenwerking en nieuwe planningsprocessen. Een geïntegreerde aanpak, waarbij verschillende disciplines samenwerken, is nodig. Daarom willen we in een Landpact project brede coalities tot stand brengen tussen alle betrokken actoren: de diverse beleidsniveaus, lokale actoren, gebruikers en bewoners, bedrijven, verenigingen, ontwikkelaars en investeerders worden betrokken bij het ontwerpproces.

Brede coalities kunnen leiden tot een integrale visie met soms onverwachte oplossingen voor het project. Indien we de belangen van verschillende partijen of sectoren op een integrale manier verkennen en ruimtelijk integreren, kunnen we komen tot sectoroverschrijdende synergieën. Een breed gedragen coalitie is een garantie op een duurzame, sociale en economische ontwikkeling afgestemd op de draagkracht van onze natuurlijke hulpbronnen. Een brede coalitie vormt bovendien een garantie op een versnelde uitvoering. De ambities van het Landpact vereisen in sommige gevallen een reorganisatie van eigendommen. Met Landpact willen we daarom ook juridische en financiële expertise inzetten om projecten van verdichting, grondruil en verhandelbare bouwrechten tegen minimale kosten te kunnen realiseren.

Joeri De Bruyn is redacteur en uitgever (Public Space). De interviews vonden plaats in het Atelier Bouwmeester in het voorjaar van 2020.

Feiten & cijfers

Gepubliceerde projecten

30

OO 3001

Project Zuiderdokken Antwerpen
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van het schetsontwerp (vast gedeelte) en de gefaseerde realisatie en adviesverlening (voorwaardelijke delen) voor de heraanleg van het publiek domein voor de Zuiderdokken te Antwerpen. **Bouwheer** Stadsbestuur Antwerpen **Aard Project** Publieke ruimte **Status** In uitvoering **Investeringsbedrag** € 16.200.000 **Inschrijvingen** 66

OO 3002

Project Kunstencampus en politiecommissariaat Herentals
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de herbestemming van het Belgacom-gebouw tot kunstencampus, archiefruimte en hoofdcommissariaat voor de politiediensten te Herentals. **Bouwheer** Stadsbestuur Herentals / Politiezone Neteland **Aard Project** Renovatie en herbestemming **Status** In uitvoering **Investeringsbedrag** € 6.542.975 **Inschrijvingen** 70

OO 3003

Project Kinderopvang en magazijn Zwijndrecht **Beschrijving** Volledige studieopdracht voor het bouwen van een nieuwe kinderopvang en een magazijn voor de technische dienst te Zwijndrecht. **Bouwheer** Gemeentebestuur Zwijndrecht **Aard Project** Nieuwbouw **Status** In uitvoering **Investeringsbedrag** € 3.554.668 inclusief BTW en erelonen **Inschrijvingen** 91

OO 3004

Project Kleuterklassen en speelpleinwerking Dilbeek **Beschrijving** Volledige studieopdracht voor de bouw van 8 kleuterklassen, binnen- en buitenspeelruimte voor de speelpleinwerking en multifunctionele ruimtes voor de buurt en verenigingen te Dilbeek. **Bouwheer** Gemeentebestuur Dilbeek **Aard Project** Nieuwbouw **Status** In uitvoering **Investeringsbedrag** € 3.000.000 exclusief BTW inclusief erelonen **Inschrijvingen** 97

31

OO 3101

Project Het Steen Antwerpen
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de ontwikkeling van Het Steen tot een toeristisch onthaal- en bezoekerscentrum. **Bouwheer** Stadsbestuur Antwerpen **Aard Project** Renovatie en herbestemming **Status** In uitvoering **Investeringsbedrag** € 9.000.000 inclusief BTW exclusief erelonen **Inschrijvingen** 31

OO 3102

Project Plantentuin Meise **Beschrijving** Volledige studieopdracht voor het bouwen van twee nieuwe onthaalgebouwen met twee conciërgewoningen, de renovatie Vlaamse Hoeve en de heraanleg van de Eredreef in de Plantentuin Meise. **Bouwheer** VO Agentschap Plantentuin Meise / VO Agentschap Facilitair Bedrijf **Aard Project** Nieuwbouw **Status** In uitvoering **Investeringsbedrag** € 3.850.000 **Inschrijvingen** 103

OO 3103

Project Medisch Centrum Sint-Jozef Bilzen **Beschrijving** Volledige studieopdracht voor de opmaak van een masterplan, uitvoering van 2 gefaseerde bouwprojecten en opmaken van een beheersplan voor het beschermde monument en de beschermde ondergrond van het Medisch Centrum Sint-Jozef. **Bouwheer** Medisch Centrum Sint-Jozef vzw **Aard Project** Masterplan **Status** In uitvoering **Investeringsbedrag** € 80.000 (masterplan en beheersplan), € 11.500.000 (uitvoering) **Inschrijvingen** 31

OO 3104

Project OCMW en bibliotheek Grimbergen **Beschrijving** Volledige studieopdracht voor een nieuw gebouw als huisvesting voor OCMW, bibliotheek en aanvullende diensten te Grimbergen. **Bouwheer** Gemeentebestuur Grimbergen **Aard Project** Nieuwbouw **Status** In uitvoering **Investeringsbedrag** € 10.000.000 inclusief BTW en erelonen **Inschrijvingen** 147

OO 3105

Project Academie Heist-op-den-Berg **Beschrijving** Volledige studieopdracht voor de verbouwing en uitbreiding van Academie voor Muziek, Woord, Dans en Academie voor Beeldende en Toegepaste kunst te Heist-op-den-Berg. **Bouwheer** Gemeentebestuur Heist-op-den-Berg **Aard Project** Renovatie en herbestemming **Status** In uitvoering **Investeringsbedrag** € 4.000.000 **Inschrijvingen** 115

OO 3106

Project Masterplan De Leet Ieper **Beschrijving** Volledige studieopdracht voor opmaak van een masterplan/beeldkwaliteitsplan met voorontwerp inrichtingsplan voor 'stadsvernieuwing de Leet en omgeving' te Ieper. **Bouwheer** Stadsbestuur Ieper **Aard Project** Masterplan **Status** In uitvoering **Investeringsbedrag** € 60.000 (masterplan/bkp) € 25.000 (voorontwerp inrichtingsplan) **Inschrijvingen** 31

OO 3506

Project Basisschool Goezo Nijlen
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de nieuwbouw van een kleuter- en lagere school in land-schappelijke context te Kessel-Dorp.
Bouwheer Gemeentebestuur Nijlen
Aard Project Nieuwbouw
Status In uitvoering
Investeringsbedrag €2.875.000
Inschrijvingen 112

OO 3507

Project Binnenplein Zwijndrecht
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een masterplan en landschapontwerp voor de omgeving Binnenplein te Zwijndrecht.
Bouwheer Gemeente-bestuur Zwijndrecht
Aard Project Masterplan
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €70.000 (masterplan en landschapontwerp)
Inschrijvingen 33

OO 3508

Project Structuurschets Heverlee
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een structuurschets voor de woonkern van Heverlee en de opmaak van een masterplan op twee locaties in het gebied tussen Sint-Lambertusplein en Kardinaal Mercierlaan en omgeving.
Bouwheer Stadsbestuur Leuven
Aard Project Masterplan
Status In uitvoering
Investeringsbedrag €100.000 (structuurschets en 2 masterplannen)
Inschrijvingen 27

OO 3509

Project Design Museum Gent
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de uitbreiding van het Design museum Gent met een nieuwe vleugel in de Drabstraat en bijbehorende restauraties aan Huis Leten en Hotel De Coninck.
Bouwheer Sogent
Aard Project Renovatie en herbestemming
Status In uitvoering
Investeringsbedrag €5.515.000
Inschrijvingen 96

OO 3510

OO 3511

OO 3512

OO 3513

OO 3514

OO 3515

OO 3516

OO 3517

OO 3518

OO 3519

OO 3520

OO 3521

OO 3522

OO 3523

OO 3524

OO 3525

OO 3526

OO 3527

OO 3528

OO 3529

OO 3530

OO 3531

OO 3532

OO 3533

OO 3534

OO 3535

OO 3536

OO 3537

OO 3538

OO 3539

OO 3540

OO 3541

OO 3542

OO 3543

OO 3507

Project Binnenplein Zwijndrecht
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een masterplan en landschapontwerp voor de omgeving Binnenplein te Zwijndrecht.
Bouwheer Gemeente-bestuur Zwijndrecht
Aard Project Masterplan
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €70.000 (masterplan en landschapontwerp)
Inschrijvingen 33

OO 3508

Project Structuurschets Heverlee
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een structuurschets voor de woonkern van Heverlee en de opmaak van een masterplan op twee locaties in het gebied tussen Sint-Lambertusplein en Kardinaal Mercierlaan en omgeving.
Bouwheer Stadsbestuur Leuven
Aard Project Masterplan
Status In uitvoering
Investeringsbedrag €100.000 (structuurschets en 2 masterplannen)
Inschrijvingen 27

OO 3509

Project Design Museum Gent
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de uitbreiding van het Design museum Gent met een nieuwe vleugel in de Drabstraat en bijbehorende restauraties aan Huis Leten en Hotel De Coninck.
Bouwheer Sogent
Aard Project Renovatie en herbestemming
Status In uitvoering
Investeringsbedrag €5.515.000
Inschrijvingen 96

OO 3510

OO 3511

OO 3512

OO 3513

OO 3514

OO 3515

OO 3516

OO 3517

OO 3518

OO 3519

OO 3520

OO 3521

OO 3522

OO 3523

OO 3524

OO 3525

OO 3526

OO 3527

OO 3528

OO 3529

OO 3530

OO 3531

OO 3532

OO 3533

OO 3534

OO 3535

OO 3536

OO 3537

OO 3538

OO 3539

OO 3540

OO 3541

OO 3542

OO 3543

OO 3544

OO 3545

OO 3546

OO 3547

OO 3548

OO 3508

Project Structuurschets Heverlee
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een structuurschets voor de woonkern van Heverlee en de opmaak van een masterplan op twee locaties in het gebied tussen Sint-Lambertusplein en Kardinaal Mercierlaan en omgeving.
Bouwheer Stadsbestuur Leuven
Aard Project Masterplan
Status In uitvoering
Investeringsbedrag €100.000 (structuurschets en 2 masterplannen)
Inschrijvingen 27

OO 3509

OO 3510

OO 3511

OO 3512

OO 3513

OO 3514

OO 3515

OO 3516

OO 3517

OO 3518

OO 3519

OO 3520

OO 3521

OO 3522

OO 3523

OO 3524

OO 3525

OO 3526

OO 3527

OO 3528

OO 3529

OO 3530

OO 3531

OO 3532

OO 3533

OO 3534

OO 3535

OO 3536

OO 3537

OO 3538

OO 3539

OO 3540

OO 3541

OO 3542

OO 3543

OO 3544

OO 3545

OO 3546

OO 3547

OO 3548

OO 3549

OO 3550

OO 3551

OO 3552

OO 3553

OO 3554

OO 3555

OO 3556

OO 3557

OO 3558

36

OO 3703

Project Stadhuis Leuven
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de herbestemming en restauratie van het historische stadhuis van Leuven.
Bouwheer Stadsbestuur Leuven
Aard Project Renovatie en herbestemming
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €19.008.264
Inschrijvingen 16

OO 3704

Project Kaaitheater Brussel
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de herbestemming en vernieuwing van het Kaaitheater te Brussel.
Bouwheer Fonds Culturele Infrastructuur (FoCI), VO Departement Cultuur, Jeugd, Media
Aard Project Renovatie en herbestemming
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €11.880.000
Inschrijvingen 44

OO 3705

Project Rosas Vorst
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de uitvoering van een mastervisie met inbegrip van de uitvoering van een uitbreiding van de infrastructuur voor Rosas, Ictus en P.A.R.T.S. te Vorst.
Bouwheer Rosas vzw
Aard Project Nieuwbouw
Status In uitvoering
Investeringsbedrag €3.500.000 (€1.700.000 voorwaardelijk)
Inschrijvingen 84

OO 3706

Project Canopy Walk Hoeilaart
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de aanleg van een boomkruinpad, de scenografie en binneninrichting van een belevingscentrum en de opmaak van een omgevingsplan voor de onthaalsite voor het Zoniënwoud in Groendendaal.
Bouwheer VO Agent-schap Natuur en Bos
Aard Project Nieuwbouw en publieke ruimte
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €5.315.000
Inschrijvingen 61

OO 3707

Project Design Museum Gent
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de uitbreiding van het Design museum Gent met een nieuwe vleugel in de Drabstraat en bijbehorende restauraties aan Huis Leten en Hotel De Coninck.
Bouwheer Sogent
Aard Project Renovatie en herbestemming
Status In uitvoering
Investeringsbedrag €5.515.000
Inschrijvingen 96

OO 3708

Project Site Breugheldal Dilbeek
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een ontwikkelingsstrategie, de realisatie van de eerste fase en eventuele vervolgoopdrachten voor de welzijnssite Breugheldal te Itterbeek.
Bouwheer OCMW Dilbeek
Aard Project Masterplan
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €40.000 (masterplan), €4.741.419 (volledig budget)
Inschrijvingen 27

OO 3709

Project Kerk Herentals
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een ontwikkelingsvisie en voor het bouwen van een hedendaagse katholieke kerk en sacrale ontmoetingsruimte in de ruimere omgeving van de Onze-Lieve-Vrouwerk te Herentals.
Bouwheer Kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw te Herentals
Aard Project Nieuwbouw en publieke ruimte
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €2.500.000
Inschrijvingen 61

OO 3710

Project Administratief centrum Heist-op-den-Berg
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een ontwikkelingsstrategie voor de realisatie van een administratief centrum te Heist-op-den-Berg.
Bouwheer Gemeentebestuur Heist-op-den-Berg
Aard Project Masterplan
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €80.000
Inschrijvingen 20

OO 3711

Project Scheldekaaien Puurs-Sint-Amands
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een masterplan voor de Scheldekaaien en aanpalende omgeving in Sint-Amands, eventueel gekoppeld aan de uitvoering van deelopdrachten binnen het masterplan en/of de supervisie bij de realisatie van het masterplan.
Bouwheer Gemeentebestuur Puurs-Sint-Amands
Aard Project Masterplan
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €80.000
Inschrijvingen 29

OO 3712

OO 3713

OO 3714

OO 3715

OO 3703

Project Stadhuis Leuven
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de herbestemming en restauratie van het historische stadhuis van Leuven.
Bouwheer Stadsbestuur Leuven
Aard Project Renovatie en herbestemming
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €19.008.264
Inschrijvingen 16

OO 3704

Project Kaaitheater Brussel
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de herbestemming en vernieuwing van het Kaaitheater te Brussel.
Bouwheer Fonds Culturele Infrastructuur (FoCI), VO Departement Cultuur, Jeugd, Media
Aard Project Renovatie en herbestemming
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €11.880.000
Inschrijvingen 44

OO 3705

Project Rosas Vorst
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de uitvoering van een mastervisie met inbegrip van de uitvoering van een uitbreiding van de infrastructuur voor Rosas, Ictus en P.A.R.T.S. te Vorst.
Bouwheer Rosas vzw
Aard Project Nieuwbouw
Status In uitvoering
Investeringsbedrag €3.500.000 (€1.700.000 voorwaardelijk)
Inschrijvingen 84

OO 3706

Project Canopy Walk Hoeilaart
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de aanleg van een boomkruinpad, de scenografie en binneninrichting van een belevingscentrum en de opmaak van een omgevingsplan voor de onthaalsite voor het Zoniënwoud in Groendendaal.
Bouwheer VO Agent-schap Natuur en Bos
Aard Project Nieuwbouw en publieke ruimte
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €5.315.000
Inschrijvingen 61

OO 3707

Project Design Museum Gent
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de uitbreiding van het Design museum Gent met een nieuwe vleugel in de Drabstraat en bijbehorende restauraties aan Huis Leten en Hotel De Coninck.
Bouwheer Sogent
Aard Project Renovatie en herbestemming
Status In uitvoering
Investeringsbedrag €5.515.000
Inschrijvingen 96

OO 3708

Project Site Breugheldal Dilbeek
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een ontwikkelingsstrategie, de realisatie van de eerste fase en eventuele vervolgoopdrachten voor de welzijnssite Breugheldal te Itterbeek.
Bouwheer OCMW Dilbeek
Aard Project Masterplan
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €40.000 (masterplan), €4.741.419 (volledig budget)
Inschrijvingen 27

OO 3709

Project Kerk Herentals
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een ontwikkelingsvisie en voor het bouwen van een hedendaagse katholieke kerk en sacrale ontmoetingsruimte in de ruimere omgeving van de Onze-Lieve-Vrouwerk te Herentals.
Bouwheer Kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw te Herentals
Aard Project Nieuwbouw en publieke ruimte
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €2.500.000
Inschrijvingen 61

OO 3710

Project Administratief centrum Heist-op-den-Berg
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een ontwikkelingsstrategie voor de realisatie van een administratief centrum te Heist-op-den-Berg.
Bouwheer Gemeentebestuur Heist-op-den-Berg
Aard Project Masterplan
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €80.000
Inschrijvingen 20

OO 3711

Project Scheldekaaien Puurs-Sint-Amands
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een masterplan voor de Scheldekaaien en aanpalende omgeving in Sint-Amands, eventueel gekoppeld aan de uitvoering van deelopdrachten binnen het masterplan en/of de supervisie bij de realisatie van het masterplan.
Bouwheer Gemeentebestuur Puurs-Sint-Amands
Aard Project Masterplan
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €80.000
Inschrijvingen 29

OO 3712

OO 3713

OO 3714

OO 3715

OO 3704

Project Kaaitheater Brussel
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de herbestemming en vernieuwing van het Kaaitheater te Brussel.
Bouwheer Fonds Culturele Infrastructuur (FoCI), VO Departement Cultuur, Jeugd, Media
Aard Project Renovatie en herbestemming
Status Geselecteerd
Investeringsbedrag €11.880.000
Inschrijvingen 44

OO 3705

Project Rosas Vorst
Beschrijving Volledige studieopdracht voor de uitvoering van een mastervisie met inbegrip van de uitvoering van een uitbreiding van de infrastructuur voor Rosas, Ictus en P.A.R.T.S. te Vorst.
Bouwheer Rosas vzw
Aard Project Nieuwbouw
Status In uitvoering
Investeringsbedrag €3.500.000 (€1.700.000 voorwaardelijk)
Inschrijvingen 84

OO 3706

Project Canopy Walk Hoeilaart
Beschrijving Volledige studieopdracht voor

Toegewezen projecten

25

OO 2503

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de bouw van een appartementencomplex te Oostende. **Bouwheer** De Gelukkige Haard **Selectie** architecten BOB361 architectes / Architecten Groep III, evr-Architecten / LAVA architecten / Martine De Maeseneer Architecten bvba / PIOVENEFABI, Yellow-Office **Laureaat** architecten BOB361 architectes **Publicatie** 18.01.2013 **Selectie** 21.05.2013 **Briefing 1** 17.10.2014 **Briefing 2** 16.01.2015 **Toekenning** 29.05.2015 **Status** In uitvoering

27

OO 2704

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de bouw van een woonzorg- en dienstencomplex met omgevingsaanleg te Oostende. **Bouwheer** Sint-Monica vzw **Selectie** Bovenbouw Architecten / areal architecten, BRUT / JDS architects, VK Engineering / Rapp+Rapp bv, Snoeck & Partners nv **Laureaat** Bovenbouw architecten **Publicatie** 17.01.2014 **Selectie** 10.03.2014 **Briefing 1** 17.03.2014 **Briefing 2** 29.04.2014 **Toekenning** 20.05.2014 **Status** Gerealiseerd

OO 2801

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de oprichting van een nieuwe huisvesting voor de Vlaamse Radio- en Televisie-omroeporganisatie (VRT) te Brussel. **Bouwheer** Vlaamse Radio- en Televisieomroeporganisatie **Selectie** Arup, DIERENDONCK-BLANCKE ARCHITECTEN, Robbrecht en Daem, VK Engineering / architecten de vylder vinck taillieu, Denis Dujardin, doorzon, evr-Architecten / Christian Kerez / KCAP, Office Kersten Geers David Van Severen / Office for Metropolitan Architecture OMA **Laureaat** Arup, DIERENDONCKBLANCKE ARCHITECTEN, Robbrecht en Daem, VK Engineering **Publicatie** 14.07.2014 **Selectie** 14.10.2014 **Briefing 1** 01.12.2014 **Briefing 2** 22.01.2015 **Toekenning** 14.12.2015 **Status** Geannuleerd na gunning

OO 2804

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de bouw van een fiets- en voetgangersbrug over de Watersportbaan in Gent. **Bouwheer** Stadsbestuur Gent **Selectie** Pieter D'haeseleer Architect / Baukunst, Landinzicht Landschapsarchitecten, RFR / Bollinger + Grohmann, DFA I Dietmar Feichtinger Architects sarl / JDS architects **Laureaat** Pieter D'haeseleer Architect **Publicatie** 14.07.2014 **Selectie** 08.01.2015 **Briefing 1** 03.03.2015 **Briefing 2** 02.04.2015 **Toekenning** 10.09.2015 **Status** Geannuleerd na gunning

OO 2805

Omschrijving Volledige studieopdracht voor het bouwen van een agro-verzamelgebouw met bezoekers-centrum, aquahal, incubatiehal en machinehal en de opmaak van een beeldkwaliteitsplan inclusief de kwaliteitsbewaking voor de site Agropolis in Kinrooi. **Bouwheer** vzw Boterakker **Selectie** UR architects / Bekkering Adams Architecten bv, Group A / Karbon, Rudolph Langner – Station C23 / RESERVOIR A ARCHITECTES **Laureaat** UR architects **Publicatie** 14.07.2014 **Selectie** 20.11.2014 **Briefing 1** 03.12.2014 **Briefing 2** 04.02.2015 **Toekenning** 08.05.2015 **Status** In uitvoering

OO 2806

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor het opmaken van een masterplan, een vervangings-nieuwbouw voor 162 bewoners en de inrichting van de open ruimte voor het DVC Zevenbergen te Ranst. **Bouwheer** vzw Emmaüs **Selectie** Atelier d'Architecture Pierre Hebbelinck / 51N4E bvba, Plant en Houtgoed, publieke ruimte / laura alvarez architecture, Office Jarrik Ouburg, RAU / Teema architecten **Laureaat** Atelier d'Architecture Pierre Hebbelinck **Publicatie** 14.07.2014 **Selectie** 03.11.2014 **Briefing 1** 20.11/204 **Briefing 2** 05.12.2014 **Toekenning** 17.03.2015 **Status** In uitvoering

OO 2807

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een visie- en haalbaarheidsnota en kwaliteitsbewaking voor het ontwikkelen van de Moreauxlaan en omgeving als een stedelijke schakel tussen de Opex / Vuurtorenwijk en de Oosteroever te Oostende. **Bouwheer** Stadsbestuur Oostende **Selectie** 51N4E bvba, Architecture Workroom Brussels / Agence TER (FRA) / BRIDGING ARCHITECTEN & INGENIEURS / Guust SELHORST, Studio Jorge Perea, Sweco Belgium nv **Laureaat** 51N4E bvba, Architecture Workroom Brussels **Publicatie** 14.07.2014 **Selectie** 10.12.2014 **Briefing 1** 15.01.2015 **Briefing 2** 10.02.2015 **Toekenning** 05.06.2015 **Status** In uitvoering

OO 2809

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de opmaak van een concept- en visienota, de kwaliteitsbewaking van de visie en eventuele vervolgoeddrachten zoals verdere verfijning van de visie, de opmaak van een RUP voor de as stadscentrum / C-mine, via de E. Coppélaan te Genk. **Bouwheer** Stadsbestuur Genk **Selectie** GRUE, rraguccia / 2001, CENTRAL / MAARCH / maat-ontwerpers **Laureaat** GRUE, rraguccia **Publicatie** 14.07.2014 **Selectie** 17.11.2014 **Briefing 1** 12.12.2014 **Briefing 2** 13.01.2015 **Toekenning** 12.01.2016 **Status** In uitvoering

OO 2810

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de opmaak van het Masterplan Signaalgebied en Campus Diepenbeek, eventuele uitvoeringsopdrachten omgevingsaanleg en architectuur en de kwaliteitsbewaking te Diepenbeek. **Bouwheer** Provinciebestuur Limburg **Selectie** Agence TER (FRA) / OKRA Landschapsarchitecten bv, Posad, Studio Jan Vermeulen, Sweco Belgium nv, Tom Thys architecten / Studio Paula Viganò / TAKTYK landscape + urbanism, uapS Anne Mie Depuydt & Erik Van Daele **Laureaat** Agence TER (FRA) **Publicatie** 14.07.2014 **Selectie** 22.01.2015 **Briefing 1** 26.02.2015 **Briefing 2** 27.03.2015 **Toekenning** 24.09.2015 **Status** In uitvoering

OO 2901

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een masterplan en technisch financieel plan en de eventuele gefaseerde supervisie en gefaseerde realisatie van de eenheids-campus op vestigingsplaats Sint-Jozef in Turnhout. **Bouwheer** AZ Turnhout **Selectie** osararchitects nv / AAPROG architecten, awg architecten / BUUR Bureau voor Urbanisme, EGM architecten bv, Stéphane Beel architect / C.F. Møller, LAVA architecten, SVR-ARCHITECTS, Tractebel Engineering nv / VK Engineering, Xaveer De Geyter Architectenbureau BVBA **Laureaat** osararchitects nv **Publicatie** 04.05.2015 **Selectie** 17.06.2015 **Briefing 1** 27.08.2015 **Briefing 2** 11.09.2015 **Toekenning** 24.02.2016 **Status** In uitvoering

OO 2902

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor het inrichtingsplan (vast gedeelte) en de uitvoeringsopdrachten en/of de supervisie (voorwaardelijk gedeelte) voor de strategische site Europalaan met focus op de stationsomgeving te Genk. **Bouwheer** Stadsbestuur Genk **Selectie** ORG Organization for Permanent Modernity, SMETS Consultants in Urbanism, ZUS / 51N4E bvba, Mobilityinchain srl / Blauwdruk Stedenbouw, PALMBOUT Urban Landscapes, TRANSPORT & MOBILITY Leuven / NFA (Nicolas Firket Architects), OMGEVING **Laureaat** ORG Organization for Permanent Modernity, SMETS Consultants in Urbanism, ZUS **Publicatie** 04.05.2015 **Selectie** 15.09.2015 **Briefing 1** 19.10.2015 **Briefing 2** 26.11.2015 **Toekenning** 21.06.2016 **Status** In uitvoering

OO 2903

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor het inrichtingsplan (vast gedeelte) en de uitvoeringsopdrachten en/of de supervisie (voorwaardelijk gedeelte) voor het Groen Blauw Stadspark Stiemerbeekvallei te Genk. **Bouwheer** Stadsbestuur Genk **Selectie** ADR architectes sarl, Georges Descombes, Tractebel Engineering nv / 1010 architecture urbanism, vlietlandscapes / Agence TER, WIT architecten bv-bvba / Bureau Bas Smets bvba **Laureaat** ADR architectes sarl, Georges Descombes, Technum (Tractebel Engineering nv) **Publicatie** 04.05.2015 **Selectie** 15.09.2015 **Briefing 1** 12.11.2015 **Briefing 2** 03.12.2015 **Toekenning** 04.10.2016 **Status** In uitvoering

OO 2904

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een masterplan en de bijbehorende financieel-economische haalbaarheid voor de Pupillensite te Aalst. **Bouwheer** Autonoom Gemeentebedrijf Stadsontwikkeling Aalst AGSA **Selectie** Baukuh, LIST / Architectuur Atelier ARAT, BUUR Bureau voor Urbanisme, Stéphane Beel architect / Lieven Achtergael Architecten / MikeViktorViktor architects Antwerpen bvba **Laureaat** Baukuh, LIST **Publicatie** 04.05.2015 **Selectie** 17.12.2015 **Briefing 1** 17.02.2016 **Briefing 2** 16.03.2016 **Toekenning** 31.05.2016 **Status** In uitvoering

OO 2905

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak (vast gedeelte), de uitwerking van de conceptsubsidie en/of de supervisie bij de realisatie van het masterplan Erembodegem te Aalst. **Bouwheer** Stadsbestuur Aalst **Selectie** Grontmij Belgium nv, LIST, LOLA landscape architects / Bureau B+B Stedenbouw en landschapsarchitectuur bv, FABRIC, NEXT architects BV / BUUR Bureau voor Urbanisme, ndvr / urban architectencollectief bvba **Laureaat** Grontmij Belgium nv, LIST, LOLA landscape architects **Publicatie** 04.05.2015 **Selectie** 09.09.2015 **Briefing 1** 15.03.2016 **Briefing 2** 13.04.2016 **Toekenning** 22.06.2016 **Status** In uitvoering

OO 2906

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor het opstellen van een masterplan en beheersplan (vast gedeelte), de uitvoering van delen van het masterplan en/of de supervisieopdracht (voorwaardelijk gedeelte) te Hansbeke. **Bouwheer** Gemeentebestuur Nevele **Selectie** Arcadis Belgium nv, Artgineering, H+N+S Landschapsarchitecten BV / B. Van der Wee Architects, Trans architectuur I stedenbouw / Blauwdruk Stedenbouw, Bosch Slabbers tuin- en landschapsarchitecten, RE-ST **Laureaat** Arcadis Belgium nv, Artgineering, H+N+S Landschapsarchitecten BV **Publicatie** 04.05.2015 **Selectie** 17.06.2015 **Briefing 1** 05.08.2015 **Briefing 2** 26.08.2015 **Toekenning** 03.10.2016 **Status** In uitvoering

OO 2907

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de opmaak van een ontwikkelingsplan voor het woonuitbreidingsgebied 'De Werve Hoef' te Wijnegem. **Bouwheer** CV De Ideale Woning **Selectie** Collectief Noord / Atelier Starzak Strebicki / awg architecten / B-architecten nv, OMGEVING / CLUSTER landschap en stedenbouw, ROOILIJN architectuur **Laureaat** Collectief Noord **Publicatie** 04.05.2015 **Selectie** 30.09.2015 **Briefing 1** 23.10.2015 **Briefing 2** 10.11.2015 **Toekenning** 16.03.2016 **Status** Gerealiseerd

OO 3001

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de opmaak van het schetsontwerp (vast gedeelte) en de gefaseerde realisatie en adviesverlening (voorwaardelijke delen) voor de heraanleg van het publiek domein voor de Zuiderdokken te Antwerpen. **Bouwheer** Stadsbestuur Antwerpen **Selectie** ADR architectes sarl, Georges Descombes, Tractebel Engineering nv / AECOM Ltd Scotland, Graeme Massie Architects, Sutherland Hussey Harris / agence TER, WIT architecten bv-bvba / BRUT, COBE A/S / Inside Outside **Laureaat** ADR architectes sarl, Georges Descombes, Technum (Tractebel Engineering nv) **Publicatie** 03.07.2015 **Selectie** 03.09.2015 **Briefing 1** 10.10.2015 **Briefing 2** 30.10.2015 **Toekenning** 21.01.2016 **Status** In uitvoering

OO 3002

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de herbestemming van het Belgacom-gebouw tot kunstencampus, archiefruimte en hoofdcommissariaat voor de politiediensten te Herentals. **Bouwheer** Stadsbestuur Herentals / Politiezone Neteland **Selectie** Frederic Vandoninck Wouter Willems architecten, VK Engineering **Publicatie** 03.07.2015 **Selectie** 29.10.2015 **Briefing 1** 07.01.2016 **Briefing 2** 18.02.2016 **Toekenning** 13.06.2016 **Status** In uitvoering

OO 3003

Omschrijving Volledige studieopdracht voor het bouwen van een nieuwe kinderopvang en een magazijn voor de technische dienst te Zwijndrecht. **Bouwheer** Gemeentebestuur Zwijndrecht **Selectie** Haerynck Vanmeirhaeghe architecten / Bovenbouw Architecten, LINT landscape architecture / Carlos Arroyo / DIERENDONCK-BLANCKE ARCHITECTEN / WE-S **Laureaat** Haerynck Vanmeirhaeghe architecten **Publicatie** 03.07.2015 **Selectie** 18.11.2015 **Briefing 1** 24.11.2015 **Briefing 2** 18.12.2015 **Toekenning** 28.06.2016 **Status** In uitvoering

OO 3103

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de opmaak van een masterplan, uitvoering van 2 gefaseerde bouwprojecten en opmaken van een beheersplan voor het beschermde monument en de daarrond liggende beschermde ondergrond van het Medisch Centrum Sint-Jozef. **Bouwheer** Medisch Centrum Sint-Jozef vzw **Selectie** Architectengroep PSK nv, Iglesias Leenders Bylois architecten bv bvba / a2o-architecten cvba, a2o-omgeving cvba / AMV architecten, awg architecten / Architectenbureau Maarten Dobbelaere, BURO II & ARCHI+I **Laureaat** Architectengroep PSK nv, Iglesias Leenders Bylois architecten bv bvba **Publicatie** 08.01.2016 **Selectie** 19.04.2016 **Briefing 1** 13.03.2017 **Briefing 2** 19.04.2017 **Toekenning** 22.02.2018 **Status** In uitvoering

OO 3104

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor een nieuw gebouw als huisvesting voor OCMW, bibliotheek en aanvullende diensten te Grimbergen **Bouwheer** Gemeentebestuur Grimbergen **Selectie** 360 architecten bvba / Atelier Bow-Wow, Studio SNCDA et al. / Bruno Van Langenhove, dmva architecten / De Smet Vermeulen architecten bvba / Volt-architecten bvba **Laureaat** 360 architecten bvba **Publicatie** 08.01.2016 **Selectie** 23.06.2016 **Briefing 1** 01.07.2016 **Briefing 2** 08.09.2016 **Toekenning** 17.11.2016 **Status** In uitvoering

OO 3105

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de verbouwing en uitbreiding van Academie voor Muziek, Woord, Dans en Academie voor Beeldende en Toegepaste kunst te Heist-op-den-Berg. **Bouwheer** Gemeentebestuur Heist-op-den-Berg **Selectie** O. / i.s.m. architecten, Langarita-Navarro / L'Escaut architectures, NOAHH bv **Laureaat** Cuypers & Q interprof. Architectenvennootschap **Publicatie** 08.01.2016 **Selectie** 14.03.2016 **Briefing 1** 25.03.2016 **Briefing 2** 25.04.2016 **Toekenning** 04.07.2016 **Status** In uitvoering

OO 3106

Omschrijving Volledige studieopdracht voor opmaak van een masterplan/ beeldkwaliteitsplan met voorontwerp inrichtingsplan voor 'stadsvernieuwing de Leet en omgeving' te leper. **Bouwheer** Stadsbestuur leper **Selectie** Bureau B+B Stedebouw en landschapsarchitectuur bv, SumProject architecture & engineering / Architectenbureau Bressers bvba, Maxwan architects + urbanists / BRUT, LAND landschapsarchitecten, Origin Architecture & Engineering / MAARCH **Laureaat** Bureau B+B Stedebouw en landschapsarchitectuur bv, SumProject architecture & engineering **Publicatie** 08.01.2016 **Selectie** 05.04.2016 **Briefing 1** 09.05.2016 **Briefing 2** 13.06.2016 **Toekenning** 13.02.2017 **Status** In uitvoering

OO 3004

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de bouw van 8 kleuterklassen, binnen- en buitenspeelruimte voor de speelpleinwerking en multifunctionele ruimtes voor de buurt en verenigingen te Dilbeek. **Bouwheer** Gemeentebestuur Dilbeek **Selectie** Atelier Starzak Strebicki, Carton123 architecten, Natural Born Architects / BACK architectenbureau, BC architecten / débardeur / Office Kersten Geers David Van Severen **Laureaat** Atelier Starzak Strebicki, Carton123 architecten, Natural Born Architects **Publicatie** 03.07.2015 **Selectie** 02.11.2015 **Briefing 1** 05.02.2016 **Briefing 2** - **Toekenning** 07.06.2016 **Status** In uitvoering

OO 3101

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de ontwikkeling van Het Steen tot een toeristisch onthaal- en bezoekerscentrum. **Bouwheer** Stadsbestuur Antwerpen **Selectie** noAarchitecten / aNNo architecten, BOGDAN & VAN BROECK ARCHITECTS / Atelier Kempe Thill architects and planners, Team van Meer! architecten & co cvba / CALLEBAUT ARCHITECTEN, Frederic Vandoninck Wouter Willems architecten / MAATWERK architecten, Van Belle & Medina architects **Laureaat** noAarchitecten **Publicatie** 08.01.2016 **Selectie** 05.04.2016 **Briefing 1** 19.04.2016 **Briefing 2** 10.05.2016 **Toekenning** 18.10.2016 **Status** In uitvoering

OO 3102

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor het bouwen van twee nieuwe onthaalgebouwen met twee conciërgewoningen, de renovatie Vlaamse Hoeve en de heraanleg van de Eredreef in de Plantentuin Meise. **Bouwheer** VO Agentschap Plantentuin Meise / VO Agentschap Facilitair Bedrijf **Selectie** NU architectuuratelier / ae-architectenbureau, Carton123 architecten, murmuur architecten / aNNo architecten, URA - Yves Malysse Kiki Verbeeck / Atelier Veldwerk, BOGDAN & VAN BROECK ARCHITECTS, Origin Architecture & Engineering / MONADNOCK, Posad **Laureaat** NU architectuuratelier **Publicatie** 08.01.2016 **Selectie** 09.03.2016 **Briefing 1** 21.03.2016 **Briefing 2** 11.04.2016 **Toekenning** 28.06.2016 **Status** In uitvoering

OO 3107

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de renovatie van de kerk tot liturgische ruimte en representatieve ruimtes voor de gemeente te Anzegem. **Bouwheer** Gemeentebestuur Anzegem **Selectie** atelier Tom Vanhee, GRAUX & BAEYENS architecten / archipl architecten cvba / Dertien12, TC-plus / Office Kersten Geers David Van Severen, Philippe Vander Maren, Richard Venlet **Laureaat** atelier Tom Vanhee, GRAUX & BAEYENS architecten **Publicatie** 08.01.2016 **Selectie** 12.04.2016 **Briefing 1** 27.04.2016 **Briefing 2** 19.05.2016 **Toekenning** 06.10.2016 **Status** In uitvoering

OO 3108

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de opmaak van een masterplan en eventuele uitvoering voor de site Caerenberg en Keperenberg te Dilbeek. **Bouwheer** Gemeentebestuur Dilbeek **Selectie** Metapolis Architects BVBA / 51N4E bvba, Plant en Houtgoed / Studio Paula Viganò **Laureaat** Metapolis Architects BVBA **Publicatie** 08.01.2016 **Selectie** 27.06.2016 **Briefing 1** 29.08.2016 **Briefing 2** 26.09.2016 **Toekenning** 14.12.2016 **Status** In uitvoering

OO 3201

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de ontwikkeling van een visie op onthaal, beleving en werking van de Rubenssite met uitwerking van een nieuw onthaalconcept. **Bouwheer** Stadsbestuur Antwerpen **Selectie** Robbrecht en Daem architecten / 6a architects / Architectenbureau K. van Velsen B.V. / BECKERS NOYEZ ARCHITECTEN / Bovenbouw Architecten **Laureaat** Robbrecht en Daem architecten **Publicatie** 15.07.2016 **Selectie** 14.10.2016 **Briefing 1** 23.12.2016 **Briefing 2** 23.01.2017 **Toekenning** 31.08.2017 **Status** In uitvoering

OO 3202

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de bouw van een nieuwe schoolsite genaamd Dominiek Savio te Groot-Bijgaarden. **Bouwheer** Don Bosco vzw **Selectie** Bollinger + Grohmann, CENTRAL, V+ / evr-Architecten / Korteknie Stuhlmacher Architecten BV / TvBF **Laureaat** Bollinger + Grohmann, CENTRAL, V+ **Publicatie** 15.07.2016 **Selectie** 22.09.2016 **Briefing 1** 12.10.2016 **Briefing 2** 16.11.2016 **Toekenning** 30.03.2017 **Status** In uitvoering

OO 3203

Omschrijving Volledige studieopdracht voor het bouwen van een nieuw onthaalgebouw voor het Kasteel van Gaasbeek, de museumtuin en het omliggende park. **Bouwheer** VO Dep. CJSM / VO Agentschap Natuur en Bos **Selectie** Atelier d'Architecture Pierre Hebbelinck / A PRACTICE., mldz / Coussee & Goris architecten / FELT architectuur & design **Laureaat** Atelier d'Architecture Pierre Hebbelinck **Publicatie** 15.07.2016 **Selectie** 09.2016 **Briefing 1** 06.10.2016 **Briefing 2** 27.10.2016 **Toekenning** 20.01.2017 **Status** In uitvoering

OO 3204

Omschrijving Volledige studieopdracht voor het bouwen van een bibliotheek te Sint-Martens-Latem. **Bouwheer** Gemeentebestuur Sint-Martens-Latem **Selectie** Office Kersten Geers David Van Severen / Cristina Díaz Moreno & Efrén García Grinda / Havana architectuur / Raamwerk **Laureaat** Office Kersten Geers David Van Severen **Publicatie** 15.07.2016 **Selectie** 26.10.2016 **Briefing 1** 10.11.2016 **Briefing 2** 08.12.2016 **Toekenning** 16.06.2017 **Status** In uitvoering

OO 3205

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de herbesteding en uitbreiding van de voormalige gebouwen van het Algemeen Werkhuis Noord inclusief beschermd pomphuis en de omliggende publieke ruimte tot een nieuw Maritiem Museum te Antwerpen. **Bouwheer** AG Vespa **Selectie** Atelier Kempe Thill architects and planners, Origin Architecture & Engineering / 6a architects, architecten de vylder vinck taillieu, Bureau Barbara Van der Wee, Denis Dujardin BVBA, doorzon interieurarchitecten / Barozzi - Veiga / Hub / noAarchitecten, Sergison Bates architects **Laureaat** Atelier Kempe Thill architects and planners, Origin Architecture & Engineering **Publicatie** 15.07.2016 **Selectie** 06.06.2017 **Briefing 1** 16.11.2017 **Briefing 2** 08.12.2017 **Toekenning** 24.05.2018 **Status** Geannuleerd na gunning

OO 3305

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een masterplan en ontwikkelingsstrategie voor het gebied Haspershoven. **Bouwheer** Gemeentebestuur Overpelt **Selectie** CLUSTER landschap en stedenbouw, Trans architectuur I stedenbouw / BUUR Bureau voor Urbanisme / LINT landscape architecture, marco.broekman urbanism research architecture **Laureaat** CLUSTER landschap en stedenbouw, Trans architectuur I stedenbouw **Publicatie** 18.01.2017 **Selectie** 23.05.2017 **Briefing 1** 05.12.2017 **Briefing 2** 09.01.2018 **Toekenning** 22.03.2018 **Status** In uitvoering

OO 3306

Omschrijving Opmaak van een masterplan en eventuele realisatie van eerste fase van de herontwikkeling van een bestaande wijk van De Ideale Woning te Lint. **Bouwheer** CV De Ideale Woning **Selectie** Metapolis Architects BVBA / De Gouden Liniaal Architecten bvba, Denis Dujardin BVBA, Ontwerpatelier Peter Jannes bvba / DRIESEN-MEERSMAN-THOMAES architecten cvba / MAARCH, MADE architects bvba, Poot Architectuur **Laureaat** Metapolis Architects BVBA (Cristian Panaite) **Publicatie** 18.01.2017 **Selectie** 27.04.2017 **Briefing 1** 31.05.2017 **Briefing 2** 28.06.2017 **Toekenning** 08.01.2018 **Status** In uitvoering

OO 3401

Omschrijving Volledige studieopdracht voor vervangingsbouw voor de sociale hoogbouwwijk De Nieuwe Stad te Oostende **Bouwheer** cvba De Oostendse Haard / cvba De Gelukkige Haard **Selectie** BRUT, C.F. Møller / Felixx, KRAS Architecten, MLA+ / uapS Anne Mie Depuydt & Erik Van Daele / Xaveer De Geyter Architectenbureau BVBA **Laureaat** BRUT, C.F. Møller **Publicatie** 08.07.2017 **Selectie** 23.11.2017 **Briefing 1** 22.02.2018 **Briefing 2** 08.03.2018 **Toekenning** 10.07.2018 **Status** In uitvoering

33

OO 3206

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van het masterplan voor de stadskernvernieuwing en voor de inrichting van de Zwanestraat, Hofstraat, Markt en Zuidstraat te Torhout. **Bouwheer** Stadsbestuur Torhout **Selectie** LIST, LOLA landscape architects, Sweco Belgium nv / BUUR Bureau voor Urbanisme / José María Sánchez García architects, MJOSE VAN HEE ARCHITECTEN bvba / SLETH **Laureaat** LIST, LOLA landscape architects, Sweco Belgium nv **Publicatie** 15.07.2016 **Selectie** 28.11.2016 **Briefing 1** 16.12.2016 **Briefing 2** 05.01.2017 **Toekenning** 11.05.2017 **Status** In uitvoering

OO 3302

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de nieuwbouw van een kleuter- en lagere school op de site Vossenstraat - Beekstraat - Spoorlaan te Melle. **Bouwheer** Gemeentebestuur Melle **Selectie** Petillon Ceuppens architecten, Schenk Hattori AA, Thomas De Geeter Architektur GmbH / Compagnie O. / META architectuurbureau bvba **Laureaat** Petillon Ceuppens architecten, Schenk Hattori AA, Thomas De Geeter Architektur GmbH **Publicatie** 18.01.2017 **Selectie** 13.03.2017 **Briefing 1** 28.03.2017 **Briefing 2** 25.04.2017 **Toekenning** 05.09.2017 **Status** In uitvoering

OO 3304

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een masterplan en de bouw van 30 sociale woonegelegenheden voor senioren en de bibliotheek te Niel **Bouwheer** CV De Ideale Woning / Gemeentebestuur Niel **Selectie** architecten Els Claessens en Tania Vandenbussche, Blauwdruk Stedenbouw / areal architecten, BRUT, LAND landschapsarchitecten / MASA architects, Maxwan architects + urbanists **Laureaat** architecten Els Claessens en Tania Vandenbussche, Blauwdruk Stedenbouw **Publicatie** 18.01.2017 **Selectie** 10.05.2017 **Briefing 1** 06.06.2017 **Briefing 2** 03.07.2017 **Toekenning** 09.01.2018 **Status** In uitvoering

OO 3402

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de bouw van een sociaal woonproject. **Bouwheer** cvba De Oostendse Haard / cvba De Gelukkige Haard / OCMW Oostende **Selectie** De Smet Vermeulen architecten bvba / ampe.trybou architecten, Carton123 architecten / Dehullu Architecten / dmva architecten, tom van mieghem architecten **Laureaat** De Smet Vermeulen architecten bvba **Publicatie** 08.07.2017 **Selectie** 23.11.2017 **Briefing 1** 22.01.2018 **Briefing 2** 19.02.2018 **Toekenning** 24.05.2018 **Status** In uitvoering

OO 3403

Omschrijving Volledige studieopdracht voor het renoveren van de hoofdkantoren van Aquafin tot Campus Aquafin te Aartse-laar. **Bouwheer** Aquafin NV **Selectie** B-architecten nv / Berger&Berger, DIERENDONCKBLANCKE ARCHITECTEN / Low architecten / URA - Yves Malysse Kiki Verbeeck **Laureaat** B-architecten nv **Publicatie** 08.07.2017 **Selectie** 18.10.2017 **Briefing 1** 29.11.2017 **Briefing 2** 10.01.2018 **Toekenning** 23.03.2018 **Status** In uitvoering

OO 3405

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een visieschema voor de huisvesting van 40 personen met een beperking, de bouw van een woonelegenheden voor 20 personen (fase 1) en eventueel de bouw van een bijkomende woonelegenheden voor 20 personen (fase 2). **Bouwheer** vzw Duinhelm **Selectie** Raamwerk / 2001, FELT architectuur & design / BOOM Landscape (Vlietland), laura alvarez architecture / osararchitects nv **Laureaat** Raamwerk **Publicatie** 08.07.2017 **Selectie** 29.09.2017 **Briefing 1** 18.10.2017 **Briefing 2** 15.11.2017 **Toekenning** 28.03.2018 **Status** In uitvoering

OO 3406

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een ontwerp voor de Begijnhofsite Hasselt. **Bouwheer** Provinciebestuur Limburg / Stadsbestuur Hasselt **Selectie** Bovenbouw Architecten, David Kohn Architects / architecten BOB361 architectes, Studio Roma / Ard de Vries Architecten, Studio Donna van Milligen Bielke / UR architects **Laureaat** Bovenbouw Architecten, David Kohn Architects **Publicatie** 08.07.2017 **Selectie** 11.10.2017 **Briefing 1** 02.03.2018 **Briefing 2** 10.04.2018 **Toekenning** 26.07.2018 **Status** In uitvoering

OO 3501

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor Masterplan podiumkunstsituatie en bouw van culturele infrastructuur voor podiumkunsten en omgevingsaanleg. **Bouwheer** Stadsbestuur Leuven **Selectie** Charcoalblue, eld NV, Sergison Bates architects / COBE A/S, OMGEVING / Henning Larsen Architects A/S / Low architects, MecanOO international / QUEST ARCHITECTURE, PRODUCTORA **Laureaat** Charcoalblue, eld NV, Sergison Bates architects **Publicatie** 26.01.2018 **Selectie** 19.03.2018 **Briefing 1** 24.04.2018 **Briefing 2** 17.05.2018 **Toekenning** 29.04.2019 **Status** In uitvoering

OO 3503

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de bouw van een vrijetijdscentrum en de verbouwing van het gemeentehuis te Wingene. **Bouwheer** Gemeentebestuur Wingene / Autonoom Gemeentebedrijf Wingene **Selectie** Dertien12, Dhooge & Meganck – Ingenieur Architecten, studio basta / architecten Geldof Mertens en Noben bvba, Poot Architectuur / Bildt. / Studio Thys Vermeulen **Laureaat** Dertien12, Dhooge & Meganck – Ingenieur Architecten, studio basta **Publicatie** 26.01.2018 **Selectie** 29.03.2018 **Briefing 1** 17.04.2018 **Briefing 2** 17.05.2018 **Toekenning** 21.09.2018 **Status** In uitvoering

OO 3504

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de nieuwbouw van het lokaal dienstencentrum Wimilingen en vervanging van 40 woongelegenheden van het woonzorgcentrum Sint Jozef, met afbraak van een deel van de huidige infrastructuur en lange termijnvisie op de volledige ontwikkeling van de site. **Bouwheer** vzw Emmaüs **Selectie** Hideyuki Nakayama, LIST / Havana architectuur / LAVA architecten **Laureaat** Hideyuki Nakayama, LIST **Publicatie** 26.01.2018 **Selectie** 29.04.2018 **Briefing 1** 17.05.2018 **Briefing 2** 14.06.2018 **Toekenning** 01.10.2018 **Status** In uitvoering

OO 3601

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de uitbreiding van het Design museum Gent met een nieuwe vleugel in de Drabstraat en bijbehorende restauraties aan Huis Leten en Hotel De Coninck. **Bouwheer** Sogent **Selectie** Carmody Groarke, RE-ST, Trans architectuur I stedenbouw / Alan Baxter Ltd, Assemble Studio, Czvek Rigby / aNNo architecten, FELT architectuur & design, MONADNOCK / BEL ARCHITECTEN BVBA / Office Kersten Geers David Van Severen **Laureaat** Carmody Groarke, RE-ST, Trans architectuur I stedenbouw **Publicatie** 06.08.2018 **Selectie** 11.09.2018 **Briefing 1** 14.12.2018 **Briefing 2** 07.02.2019 **Toekenning** 03.09.2019 **Status** In uitvoering

OO 3602

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de opmaak van het masterplan voor het Muziek- en podiumkunstencomplex en voor de voorwaardelijke realisatie van de uitbreiding, renovatie en restauratie van het operacomplex in Gent. **Bouwheer** Kunsthuis Opera Vlaanderen / Ballet Vlaanderen **Selectie** BAS / Dirk Jaspaert, DRDH Architects Ltd / Atelier Kempe Thill architects and planners, Origin Architecture & Engineering / Bennetts Associates / Happel Cornelisse Verhoeven, Julian Harrap Architects LLP / Office for Metropolitan Architecture OMA **Laureaat** BAS / Dirk Jaspaert, DRDH Architects Ltd **Publicatie** 06.08.2018 **Selectie** 04.10.2018 **Briefing 1** 16.01.2019 **Briefing 2** 13.02.2019 **Toekenning** 17.05.2019 **Status** In uitvoering

OO 3603

Omschrijving Studieopdracht voor een nieuwe bezoekersinfrastructuur, voor architecturale ingrepen en de omgevingsaanleg om de kwaliteit van de toeristische beleving te versterken, en voor de restauratie van een aantal ruimtes in het Gravensteen te Gent. **Bouwheer** Stadsbestuur Gent **Selectie** 019, Sabine Okkerse, Dhooge & Meganck, murmuur, Seghers / 88888, aNNo, Els Claessens en Tania Vandebussche, Atelier Arne Deruyter, Exponanza / Baukuh, RE-ST / ONO / Schenk Hattori AA, Wim Goes **Laureaat** 019, Sabine Okkerse, Dhooge & Meganck, murmuur, Seghers **Publicatie** 06.08.2018 **Selectie** 15.10.2018 **Briefing 1** 16.11.2018 **Briefing 2** 07.12.2019 **Toekenning** 16.07.2019 **Status** In uitvoering

OO 3605

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een woonontwikkelingsstrategie en eventuele realisatie van de eerste fase voor de sociale woningmaatschappij De Vlashaard te Wevelgem. **Bouwheer** SHM De Vlashaard **Selectie** awg architecten, Blauwdruk Stedenbouw / Architectenbureau Bart Dehaene, MAARCH, Raamwerk / KRAS Architecten, Posad / Sergison Bates architects **Laureaat** Architectenbureau Bart Dehaene, MAARCH, Raamwerk **Publicatie** 06.08.2018 **Selectie** 20.09.2018 **Briefing 1** 08.11.2018 **Briefing 2** 13.12.2018 **Toekenning** 28.03.2019 **Status** In uitvoering

OO 3505

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de bouw van een nieuw vrijetijdscentrum te Zandhoven. **Bouwheer** Gemeentebestuur Zandhoven **Selectie** bob mcmaster architecten, krft / A PRACTICE., mlzd / Cuypers & Q interprof. architectenvenootschap / met zicht op zee architecten en ontwerpers bvba **Laureaat** bob mcmaster architecten, krft **Publicatie** 26.01.2018 **Selectie** 19.04.2018 **Briefing 1** 22.05.2018 **Briefing 2** 20.06.2018 **Toekenning** 19.09.2018 **Status** In uitvoering

OO 3506

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de nieuwbouw van een kleuter- en lagere school in landschappelijke context te Kessel-Dorp. **Bouwheer** Gemeentebestuur Nijlen **Selectie** aaa – architectuur-atelier ambiorix / B-ILD / Studio BAU **Laureaat** aaa – architectuur-atelier ambiorix **Publicatie** 26.01.2018 **Selectie** 04.05.2018 **Briefing 1** 18.05.2018 **Briefing 2** 12.06.2018 **Toekenning** 17.12.2018 **Status** In uitvoering

OO 3508

Omschrijving Volledige studieopdracht voor de opmaak van een structuurschets voor de woonkern van Heverlee en de opmaak van een masterplan op twee locaties in het gebied tussen Sint-Lambertusplein en Kardinaal Mercierlaan en omgeving. **Bouwheer** Stadsbestuur Leuven **Selectie** WIT architecten bv-bvba / Atelier Starzak Strebicki / LIST, LOLA landscape architects / MAARCH **Laureaat** WIT architecten bv-bvba **Publicatie** 26.01.2018 **Selectie** 18.07.2018 **Briefing 1** 23.08.2018 **Briefing 2** 10.09.2018 **Toekenning** 08.01.2019 **Status** In uitvoering

OO 3606

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de opmaak van een ontwikkelingsvisie voor een sociale dienstverleningscluster, en voor de realisatie van de verregaande reorganisatie en uitbreiding van de kantoren en het magazijn – Het Huis – van De Ideale Woning in uitvoering van die ontwikkelingsvisie. **Bouwheer** C.V. De Ideale Woning **Selectie** Hub / Agwa / Carton123 architecten, MADE architects bvba **Laureaat** Hub **Publicatie** 06.08.2018 **Selectie** 07.09.2018 **Briefing 1** 01.10.2018 **Briefing 2** 07.11.2018 **Toekenning** 15.03.2019 **Status** In uitvoering

OO 3608

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de opmaak van een masterplan en eventuele uitvoeringsopdrachten voor de site Weggevoerdenlaan te Kortrijk. **Bouwheer** Van Marcke / Stadsbestuur Kortrijk **Selectie** OMGEVING, UAU collectiv / Barcode Architects NL / BASIC CITY A+U, OTO landscape architecture / Felixx, Poponcini & Lootens ir architecten bvba **Laureaat** OMGEVING, UAU collectiv **Publicatie** 06.08.2018 **Selectie** 13.11.2018 **Briefing 1** 12.12.2018 **Briefing 2** 22.01.2019 **Toekenning** 12.11.2019 **Status** In uitvoering

OO 3609

Omschrijving Volledige studieopdracht voor vervangingsbouw voor de sociale woonwijk Schrijverswijk te Zwijndrecht. **Bouwheer** Woonpunt Schelde-Rupel **Selectie** BAS / Dirk Jaspaert, Bulk Architecten cvba, BUUR Bureau voor Urbanisme / Architectenbureau Bart Dehaene, Collectief Noord, denc-studio, LAMA Landscape Architects / DIERENDONCKBLANCKE ARCHITECTEN, L.U.S.T. Architecten BV ovv BVBA **Laureaat** BAS / Dirk Jaspaert, Bulk Architecten cvba, BUUR Bureau voor Urbanisme **Publicatie** 06.08.2018 **Selectie** 04.12.2018 **Briefing 1** 17.01.2019 **Briefing 2** 28.02.2019 **Toekenning** 02.08.2019 **Status** In uitvoering

OO 3704

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de transformatie en vernieuwing van het Kaaitheater te Brussel. **Bouwheer** Fonds Culturele Infrastructuur (FoCI) / VO, Departement Cultuur, Jeugd, Media **Selectie** aaa – architectuur-atelier ambiorix / 360 architecten bvba, Bulk Architecten cvba / Alan Baxter Ltd, Assemble Studio, Czvek Rigby / BRUTHER ARCHITECTES, OUEST ARCHITECTURE / CRIT./Peter Swinnen, NU architectuuratelier **Laureaat** aaa – architectuuratelier ambiorix **Publicatie** 24.01.2019 **Selectie** 25.03.2019 **Briefing 1** 09.05.2019 **Briefing 2** 06.06.2019 **Toekenning** 20.09.2019 **Status** In uitvoering

OO 3705

Omschrijving Volledige studie-opdracht voor de uitvoering van een mastervisie met inbegrip van de uitvoering van een uitbreiding van de infrastructuur voor Rosas, Ictus en P.A.R.T.S. te Vorst. **Bouwheer** Rosas vzw **Selectie** OUEST ARCHITECTURE, VERSA / Atelier Arne Deruyter (DALTA bvba), Raamwerk / Baukunst, Philippe Vander Maren / Coussee & Goris architecten / De Smet Vermeulen architecten bvba **Laureaat** OUEST ARCHITECTURE, VERSA **Publicatie** 24.01.2019 **Selectie** 02.04.2019 **Briefing 1** 08.05.2019 **Briefing 2** 13.06.2019 **Toekenning** 30.10.2019 **Status** In uitvoering

Gerealiseerde projecten**05****OO 0521**

Project WVI Gistel **Plaats** Steenbakkersstraat 8470 Gistel **Programma** Inrichtingsplan, sociale woningen en publieke ruimte **Bouwheer** MVG Afdeling Gesubsidieerde Infrastructuur, SHM Eigen Haard Is Goud Waard **Ontwerp** space2.be **Bouwjaar** 2018

11**OO 1108**

Project Museum Izegem **Plaats** Prins Albert Laan 5, 8870 Izegem **Programma** Museum **Bouwheer** Stadsbestuur Izegem **Ontwerp** Okkerse, Vermeulen, Pauwels, Catteeuw **Bouwjaar** 2017

08**OO 0803**

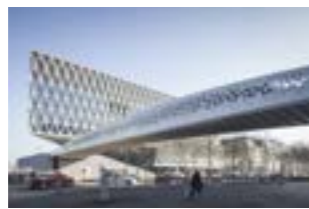
Project Marktplein Sint-Lievens-Houtem **Plaats** Marktplein, 9520 Sint-Lievens-Houtem **Programma** Publieke ruimte **Bouwheer** Gemeentebestuur Sint-Lievens-Houtem **Ontwerp** Christian Kieckens architects **Bouwjaar** 2018

12**OO 1207**

Project Park Leuven **Plaats** Martelarenlaan, 3010 Leuven **Programma** Publieke ruimte **Bouwheer** Stadsbestuur Leuven **Ontwerp** H+N+S Landschapsarchitecten **Bouwjaar** 2018

OO 1212
 Project Sociaal Huis Halle Plaats
 August Demaeghtlaan 38, 1500
 Halle **Programma** Administratief
 centrum en dienstencentrum
Bouwheer OCMW Halle **Ontwerp** WAW
Bouwjaar 2016

OO 1216
 Project Voetgangersbrug Spoor
 Noord Antwerpen **Plaats** Noorder-
 plaats, 2000 Antwerpen **Programma**
 Voetgangersbrug **Bouwheer** Stads-
 bestuur Antwerpen **Ontwerp** Ney &
 Partners **Bouwjaar** 2016

13

OO 1308
 Project Jeugdbijstand Wervik
Plaats Speiestraat 23 & 23A, 8940
 Wervik **Programma** Begeleidings-
 tehuis en onthaal-, oriëntatie- en
 observatiecentrum **Bouwheer** vzw
 De Witte Berken, vzw Centrum De
 Wijzer **Ontwerp** Plus Office architects
Bouwjaar 2016

OO 1519
 Project Cultureel centrum en
 bibliotheek Bornem **Plaats** Sint-
 Amandsesteenweg 41-43, 2880
 Bornem **Programma** Cultureel
 centrum en bibliotheek **Bouwheer**
 Gemeentebestuur Bornem **Ontwerp**
 Planners **Bouwjaar** 2017

OO 1523
 Project BS De Panne Plaats
 Verenigingstraat 17, 8660
 De Panne **Programma** Basisschool
Bouwheer Gemeenschapsonderwijs
Ontwerp Tom Van Mieghem, Ghislain
 Lams **Bouwjaar** 2017

16

OO 1604
 Project Administratief Centrum
 Deinze **Plaats** Brielstraat, 9800
 Deinze **Programma** Administratief
 centrum **Bouwheer** Stadsbestuur
 Deinze **Ontwerp** Tony Fretton
 architects **Bouwjaar** 2016

OO 1314
 Project GO Neder-Over-Heembeek
Plaats Koning Albertlaan 181, 1120
 Neder-over-Heembeek **Programma**
 BuSo, MPI en opvangcentrum
Bouwheer Gemeenschapsonderwijs
Ontwerp B-architecten **Bouwjaar** 2017

14

OO 1413
 Project Sint-Norbertus Duffel **Plaats**
 Stationsstraat 22c, 2570 Duffel
Programma Behandel- en verblijfs-
 complex **Bouwheer** PZ Sint-Norbertus
Ontwerp Architectenbureau Jan
 Maenhout, Ontwerpbureau
 Pauwels **Bouwjaar** 2015

15

OO 1606
 Project Gemeenschapscentrum
 Lubbeek **Plaats** Gellenberg 16a,
 3210 Lubbeek **Programma**
 Gemeenschapscentrum
Bouwheer Gemeentebestuur
 Lubbeek **Ontwerp** Alexander
 Dierendonck **Bouwjaar** 2017

OO 1621
 Project Sociaal huis Aarschot **Plaats**
 Leuvensestraat, 3200 Aarschot
Programma Masterplan, diensten-
 centrum en serviceflats **Bouwheer**
 Stadsbestuur Aarschot **Ontwerp**
 Jan de Vylder architecten,
 DRDHarchitects, Technum
Bouwjaar 2016

OO 1630
 Project BS De Vlinder Dilbeek **Plaats**
 Kasteelstraat 76, 1700 Dilbeek
Programma Basisschool **Bouwheer**
 GO! Onderwijs van de Vlaamse
 Gemeenschap **Ontwerp** Bulk
 architecten **Bouwjaar** 2016

17

OO 1501
 Project Sluis Waaslandhaven **Plaats**
 Sint-Antoniusweg, 9120 Beveren-
 Waas **Programma** Sluisbedienings-
 gebouw en aanverwante
 gebouwen en inrichting sluis-
 plateau **Bouwheer** VO Afdeling
 Maritieme Toegang **Ontwerp** Verne,
 Bar architecten **Bouwjaar** 2016

OO 1510
 Project Sociale woningen Zand-
 hoven **Plaats** Driehoekstraat 40,
 2240 Zandhoven **Programma** Sociale
 woningen **Bouwheer** CV Zonnige
 Kempen **Ontwerp** Happel Cornelisse
 architecten **Bouwjaar** 2017

OO 1515
 Project Dierenasiel Lommel **Plaats**
 Maatheide Lommel **Programma**
 Dierenasiel **Bouwheer** Stadsbestuur
 Lommel i.s.m. Provinciebestuur
 Limburg **Ontwerp** onzeville **Bouwjaar**
 2017

OO 1516
 Project Havenhuis Antwerpen **Plaats**
 Siberiastraat 20, 2030 Antwerpen
Programma Administratief centrum
Bouwheer Gemeentelijk Havenbedrijf
 Antwerpen **Ontwerp** Zaha Hadid
Bouwjaar 2016

OO 1704
 Project Elizabethzaal Antwerpen
Plaats Koningin Astridplein 23, 2018
 Antwerpen **Programma** Concert-,
 theater- en congreszaal **Bouwheer**
 vzw KMDA Koninklijke Maat-
 schappij voor Dierkunde **Ontwerp**
 Simpson_Kirkegaard **Bouwjaar** 2016

OO 1721
 Project Politiekantoor Brakel **Plaats**
 Jagersstraat 29, 9660 Brakel
Programma Politiekantoor **Bouwheer**
 Politiezone Brakel – Horebeke –
 Maarkedal – Zwalm **Ontwerp** ORG
Bouwjaar 2016

OO 1723
 Project OCMW-zetel Zedelgem **Plaats**
 Pater Amaat Vynckelein 1, 8210
 Zedelgem **Programma** Administratief
 centrum en dienstencentrum **Bouw-
 heer** Gemeentebestuur Zedelgem
Ontwerp ZED **Bouwjaar** 2018

OO 1725
 Project Sint-Lutgardisschool
 Antwerpen **Plaats** Begijnenstraat
 53-59, 2000 Antwerpen **Programma**
 Sporthal, klaslokalen en open
 leercentrum **Bouwheer** vzw Sint-
 Lutgardisschool Antwerpen,
 Stadsbestuur Antwerpen
Ontwerp Stéphane Beel architect
Bouwjaar 2017

OO 1801
 Project Waalse Krook Gent Plaats
 bouwblok tussen Lammerstraat,
 Walpoortstraat en Schelde, 9000
 Gent Programma Kennis- en cultuur-
 centrum met bibliotheek Bouwheer
 Gemeentebestuur Zedelgem
 cvba Waalse Krook Ontwerp RCR
 Aranda Pigem Vilalta arquitectes,
 Coussée en Goris Bouwjaar 2017

OO 1805
 Project Ontmoetingscentrum
 Aartrijke Plaats Aartrijksestraat
 9 en 65, 8211 Aartrijke Programma
 Ontmoetingscentrum Bouwheer
 Gemeentebestuur Zedelgem
 Ontwerp Iliasarchitecten,
 Jozef Legrand, Tom Gantois
 Bouwjaar 2016

OO 1814
 Project WZC Sint-Truiden Plaats
 Diestersteenweg, 3800 Sint-
 Truiden Programma Woon- en zorg-
 centrum en open ruimte Bouwheer
 OCMW Sint-Truiden Ontwerp Van
 Belle & Medina Bouwjaar 2016

OO 1916
 Project BO Woudlucht Heverlee Plaats
 Prosperdreef 3, 3001 Heverlee
 Programma Buitengewoon basis- en
 secundaire school Bouwheer School
 Invest Ontwerp Cuyper & Q Bouwjaar
 2016

OO 1917
 Project BS Boom Park Plaats Van
 Lerijslaan 221, 2850 Boom
 Programma Basisschool Bouwheer
 School Invest Ontwerp Areal
 architecten, Gebotec, Deflander
 Bouwjaar 2016

OO 1918
 Project KTA Heist-op-den-Berg
 Plaats Fr. Coeckelbergstraat 22,
 2220 Heist-op-den-Berg Programma
 Secundaire school Bouwheer School
 Invest Ontwerp Architectenburo Jef
 Van Oevelen Bouwjaar 2016

OO 1919
 Project KA Koekelberg Plaats Klein
 Berchemstraat 1, 1080 Koekelberg
 Programma Secundaire school Bouwheer
 School Invest Ontwerp Bogdan Van
 Broeck architecten Bouwjaar 2018

OO 1816
 Project Stadhuis Diksmuide Plaats
 Grote Markt 6, 8600 Diksmuide
 Programma Administratief centrum
 Bouwheer Stadsbestuur Diksmuide
 Ontwerp ONO Bouwjaar 2016

OO 1820
 Project Administratief centrum
 Bierbeek Plaats Speelpleinstraat
 10, 3360 Bierbeek Programma
 Administratief centrum Bouwheer
 Gemeentebestuur Bierbeek
 Ontwerp 360 architecten
 Bouwjaar 2016

OO 1904
 Project Campus Vesalius Gent Plaats
 Keramiekstraat 80, 9000 Gent
 Programma Auditoria Bouwheer Hoge-
 school Gent Ontwerp Marc Koehler
 Architects Bouwjaar 2017

OO 1921
 Project VBS Lebbeke Plaats Brusselse-
 steenweg 41-43, 9280 Lebbeke
 Programma Basisschool Bouwheer
 School Invest Ontwerp Compagnie O
 Bouwjaar 2016

OO 1922
 Project KTA1 en Ter Zee Oostende
 Plaats M. Sabbestraat 2, 8400
 Oostende Programma Secundaire en
 buitengewoon secundaire school
 Bouwheer School Invest Ontwerp Tom
 Van Mieghem, Ghislain Lams
 Bouwjaar 2016

OO 1923
 Project Groenendaalcollege
 Plaats Ullenshofstraat 2,
 2170 Antwerpen Programma Basis-
 en secundaire school Bouwheer
 School Invest Ontwerp Hub
 Bouwjaar 2018

OO 1924
 Project BS Klim Op Vilvoorde
 Plaats Ledeganckstraat 16, 1800
 Vilvoorde Programma Basisschool
 Bouwheer School Invest Ontwerp
 PT architecten Bouwjaar 2016

OO 1905
 Project Academie Deinze Plaats
 Guido Gezellelaan, Kalkhofstraat,
 Leiedam, 9800 Deinze Programma
 Academie Bouwheer Stadsbestuur
 Deinze Ontwerp Wit, Lens'ass
 Bouwjaar 2017

OO 1906
 Project De Kazematten Gent Plaats
 Kazemattenstraat 17, 9000 Gent
 Programma Theaterinfrastructuur
 Bouwheer vzw Kazematten Ontwerp
 met zicht op zee architecten
 Bouwjaar 2019

OO 1910
 Project Publieke ruimte Wijnegem
 Plaats Centrum, 2110 Wijnegem
 Programma Publieke ruimte Bouwheer
 Gemeentebestuur Wijnegem
 Ontwerp Brut, Land landschaps-
 architecten Bouwjaar 2018

OO 1913
 Project Fietsbruggen Gent Plaats
 DePintelaan - Leebeekstraat
 - Oude Spoorweg, 9000 Gent
 Programma Fietsbruggen Bouwheer
 Stadsbestuur Gent Ontwerp Bureau
 d'études Greisch Bouwjaar 2018

OO 1925
 Project BS 't Kofschip Duffel Plaats
 Kwakkelenberg 53, 2570 Duffel
 Programma Basisschool Bouwheer
 School Invest Ontwerp Peter Kint,
 A.J. Philippe, Pieter Walraet
 Bouwjaar 2017

OO 1926
 Project BS De Tol Riemst Plaats
 Sint-Jansstraat Herderen, 3770
 Riemst Programma Basisschool
 Bouwheer School Invest Ontwerp
 dierendonckblancke architecten
 Bouwjaar 2016

OO 1927
 Project BS De Brug Bocholt Plaats
 Brugstraat 22, 3950 Bocholt
 Programma Basisschool Bouwheer
 School Invest Ontwerp Lens,
 UArchitects Bouwjaar 2017

OO 1928
 Project KTA Pro Technica Halle Plaats
 Sint-Gerolffaan 20, 9880 Aalter
 Programma Secundaire school Bouwheer
 School Invest Ontwerp Stéphane
 Beel architecten Bouwjaar 2017

20

OO 1929
Project Emmaüsinstituut Aalter
Plaats Sint-Gerolfaan 20, 9880
Aalter **Programma** Secundaire school
Bouwheer School Invest **Ontwerp** VMX
architects **Bouwjaar** 2016

OO 2004
Project Crematorium Aalst **Plaats**
Siesegemkouter, 9300 Aalst
Programma Crematorium **Bouwheer**
Intercommunale Westlede
Ontwerp Kaan architecten
Bouwjaar 2018

OO 2007
Project Scholencampus Knokke
Plaats Kragendijk 182, 8300
Knokke-Heist **Programma** Basis-
school **Bouwheer** Gemeentebestuur
Knokke-Heist **Ontwerp** NL architects
Bouwjaar 2016

OO 2105
Project Huis Perrekes Oosterlo **Plaats**
Zammelseweg 1, 2440 Oosterlo
Programma Huis voor mensen met
dementie, zorgpension, kinder-
dagopvang, assistentiewoningen
en bijbehorende tuinen **Bouwheer**
vzw Huis Perrekes **Ontwerp** NU
architectuuratelier **Bouwjaar** 2018

OO 2109
Project Sint-Jan Staden **Plaats**
Leperstraat 109, 8840 Staden
Programma Ontwikkelingsplan,
administratief centrum en
dienstencentrum **Bouwheer**
Gemeentebestuur Staden
Ontwerp Volt-architecten
Bouwjaar 2018

OO 2115
Project Pleinschool en Sint-
Amandscollege Kortrijk **Plaats** Plein
14 en Diksmuidekaai 6, 8500
Kortrijk **Programma** Basisschool en
secundaire scholen **Bouwheer** School
Invest **Ontwerp** Abscis architecten
Bouwjaar 2016 (Pleinschool), 2017
(Sint-Amandscollege)

OO 2116
Project Sportcomplex Vrij Onderwijs
Oudenaarde **Plaats** Groenstraat
44, 9700 Oudenaarde **Programma**
Sportzalen **Bouwheer** School
Invest **Ontwerp** Koppert+Koenis
architecten **Bouwjaar** 2016

OO 2017
Project Topsportschool Wilrijk
Plaats Edegemsesteenweg 100,
2610 Wilrijk **Programma** Sport-
school **Bouwheer** AG VESPA **Ontwerp**
Compagnie O **Bouwjaar** 2016

OO 2018
Project BS Pius X Instituut
Antwerpen **Plaats** VIIde-Olympiade-
laan 25, 2020 Antwerpen **Programma**
Basisschool **Bouwheer** School Invest
Ontwerp Import.Export architecture,
plusoffice architects **Bouwjaar** 2017

OO 2019
Project Ursulinen Mechelen **Plaats**
Hoogstraat 35 2800 Mechelen
Programma Basis- en secundaire
school **Bouwheer** School Invest
Ontwerp label architecture
Bouwjaar 2019

OO 2021
Project BS De Brug Erpe-Mere **Plaats**
Koebrugstraat 7, 9420 Erpe-Mere
Programma Basisschool **Bouwheer**
School Invest **Ontwerp** Architecten-
bureau Bart Dehaene, Sileghem en
Partners **Bouwjaar** 2016

22

OO 2202
Project Cultuurcentrum Deinze **Plaats**
Brielstraat – Mouterijdreef 9800
Deinze **Programma** Cultuurcentrum
Bouwheer Stadsbestuur Deinze
Ontwerp V+, Trans **Bouwjaar** 2019

OO 2203
Project Politiehuis Koksijde **Plaats**
Marktplein (Ter Duinenlaan), 8670
Koksijde **Programma** Politiekantoor
Bouwheer Politiezone Westkust
Ontwerp Achtergael architecten,
Technum **Bouwjaar** 2018

OO 2211
Project BSO De Dageraad Kortesseem
Plaats Tapstraat 12, 3720 Kortesseem
Programma Buitengewoon secundaire
school **Bouwheer** GO! Onderwijs van
de Vlaamse Gemeenschap **Ontwerp**
Puls Architecten **Bouwjaar** 2016

21

OO 2101
Project Provinciehuis Antwerpen
Plaats Koningin Elisabethlei
22, 2018 Antwerpen **Programma**
Administratief centrum **Bouwheer**
Provinciebestuur Antwerpen
Ontwerp Xaveer De Geyter architects
Bouwjaar 2019

OO 2103
Project Zorgcampus Wingene
Plaats H. Sacramentstraat, 8750
Wingene **Programma** Woon- en
zorgcentrum, centrum voor
dagverblijf, assistentiewoningen,
dagverzorgingscentrum en
dienstencentrum **Bouwheer** vzw
Amphora **Ontwerp** Sergison Bates
architects **Bouwjaar** 2016

OO 2104
Project Woonzorgcentrum Machelen
Plaats Koningin Fabiolalaan 62,
1830 Machelen **Programma** Woon-
en zorgcentrum, dagverzorgings-
centrum en publieke ruimte
Bouwheer OCMW Machelen **Ontwerp**
HildundK, Korteknie Stuhlmacher
architecten **Bouwjaar** 2017

OO 2212
Project BS De Muziekladder Schaar-
beek **Plaats** Jan Blockxstraat, 1030
Schaarbeek **Programma** Basisschool
Bouwheer GO! onderwijs van de
Vlaamse Gemeenschap **Ontwerp**
Barak **Bouwjaar** 2018

OO 2213
Project Bibliotheek Predikheren-
klooster Mechelen **Plaats** Predik-
herenklooster, Edgard Tinellaan en
Goswin de Stassartstraat, 2800
Mechelen **Programma** Bibliotheek
Bouwheer Stadsbestuur Mechelen
Ontwerp Korteknie Stuhlmacher
architecten **Bouwjaar** 2019

23

OO 2306
Project Ontmoetingscentrum en
dorpskern Kasterlee **Plaats** Markt
– Binnenpad, 2460 Kasterlee
Programma Ontmoetingscentrum
en publieke ruimte **Bouwheer**
Gemeentebestuur Kasterlee **Ontwerp**
dierendonckblanche architecten
Bouwjaar 2017

24

OO 2405
Project Dorpskern vernieuwing Nazareth **Plaats** Dorp, 9810 Nazareth **Programma** Publieke ruimte **Bouwheer** Gemeentebestuur Nazareth **Ontwerp** Posad **Bouwjaar** 2018

25

OO 2504
Project Gemeentehuis Sint-Gillis-Waas **Plaats** Burgemeester Omer de Meyplein, 9170 Sint-Gillis-Waas **Programma** Administratief centrum **Bouwheer** Gemeentebestuur Sint-Gillis-Waas **Ontwerp** Els Claessens en Tania Vandenbussche **Bouwjaar** 2018

26

OO 2605
Project Administratief Centrum Brasschaat **Plaats** Verhoevenlei 11, 2930 Brasschaat **Programma** Administratief centrum **Bouwheer** Gemeentebestuur Brasschaat **Ontwerp** Compagnie O **Bouwjaar** 2018

OO 2606
Project Frans Masereel Centrum Kasterlee **Plaats** Masereeldijk 20, 2460 Kasterlee **Programma** Drukatelier en publieke (tentoonstellings-) ruimte **Bouwheer** VO Agentschap Kunsten en Erfgoed **Ontwerp** Hideyuki Nakayama, List **Bouwjaar** 2019

27

OO 2704
Project Sint-Monica Oostende **Plaats** Nieuwpoortsesteenweg 757-759, 8400 Oostende **Programma** Woon- en zorgcentrum, assistentiewoningen, dag-verzorgingscentrum, medisch-sociaal centrum en publiek restaurant **Bouwheer** Sint-Monica vzw **Ontwerp** Bovenbouw architecten **Bouwjaar** 2019

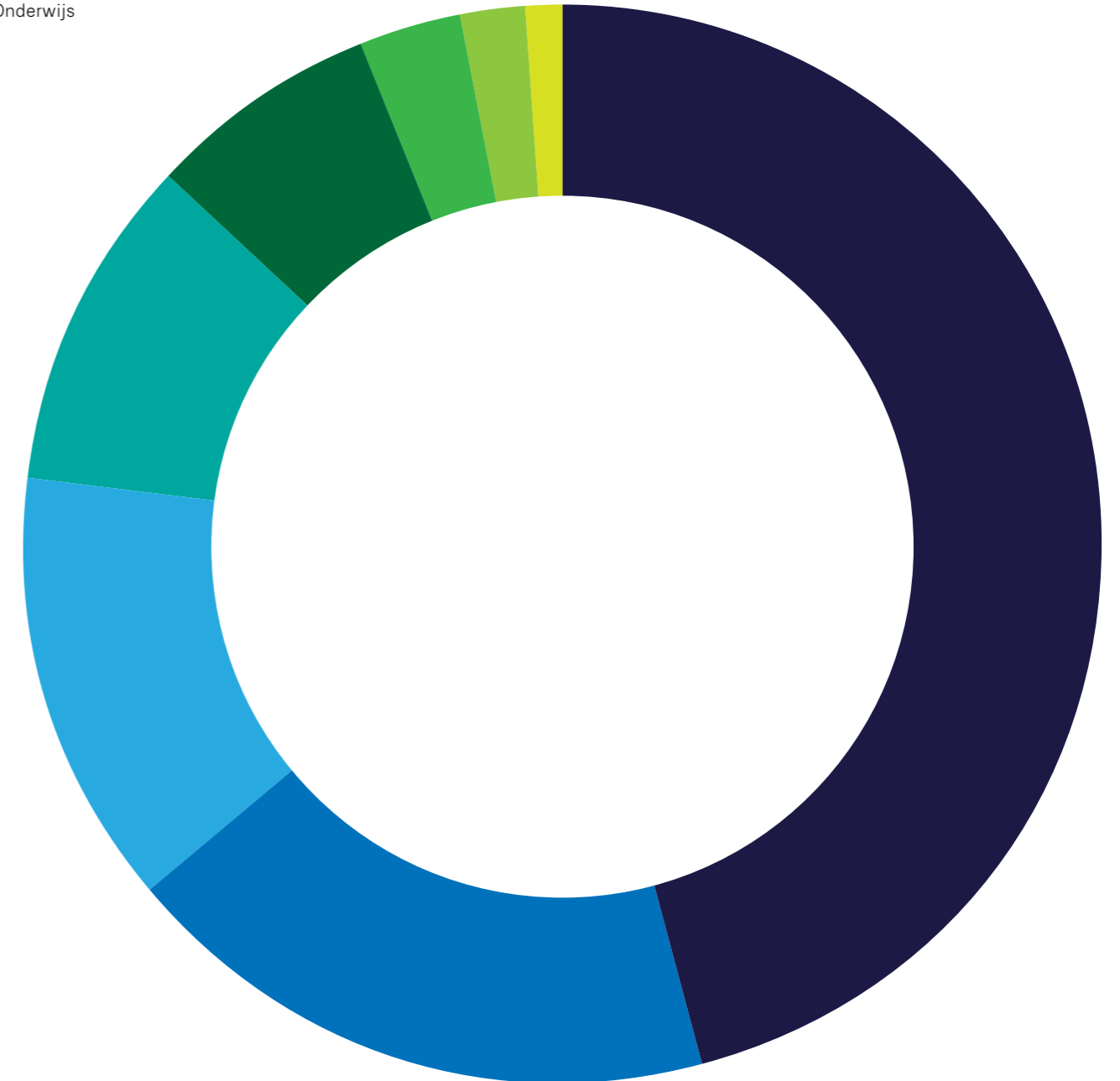

OO 2907
Project Ontwikkelingsplan De Werve Hoef Wijnegem **Plaats** Kavels tussen Merksemsebaan en de Houtlaan, 2110 Wijnegem **Programma** Ontwikkelingsplan woonuitbreidingsgebied **Bouwheer** CV De Ideale Woning **Ontwerp** Collectief Noord **Bouwjaar** 2016

Open Oproep 2016-2019

Type bouwheren

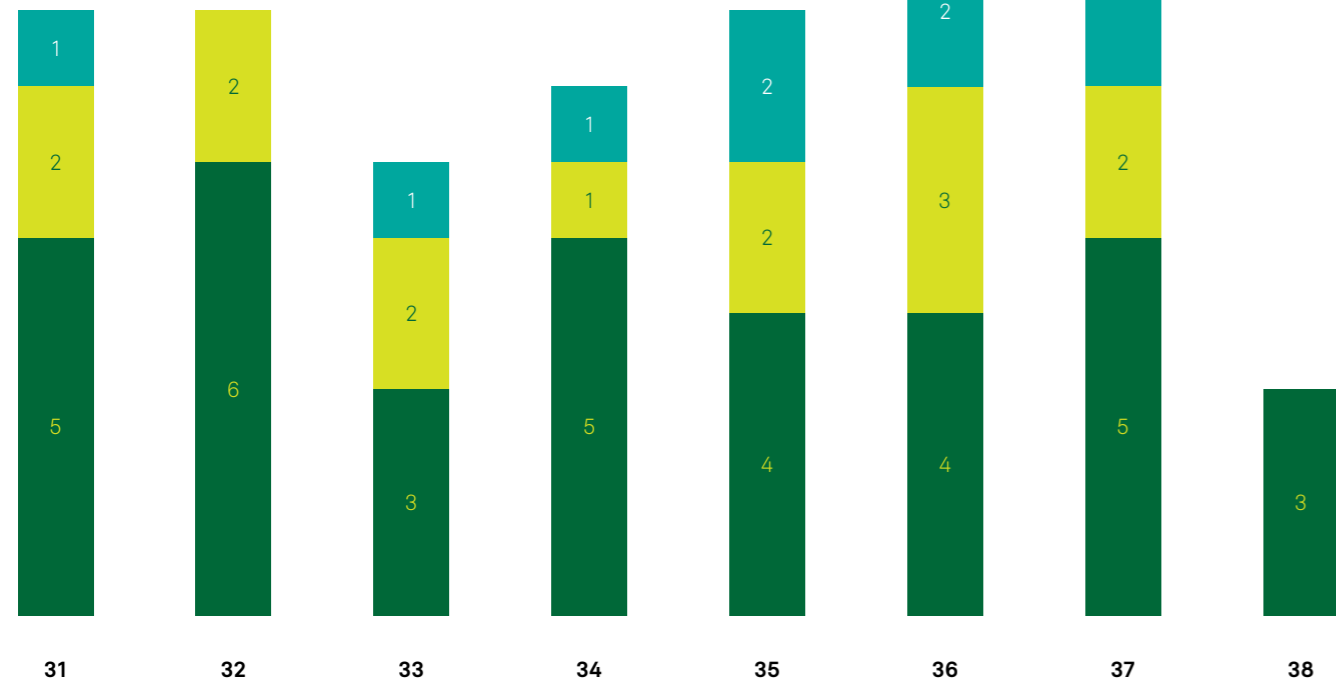
- Steden en gemeenten
- Ander
- Sociale huisvestingsmaatschappij
- Vlaamse overheid
- Autonoom gemeentebedrijf
- OCMW
- Provincie
- Onderwijs

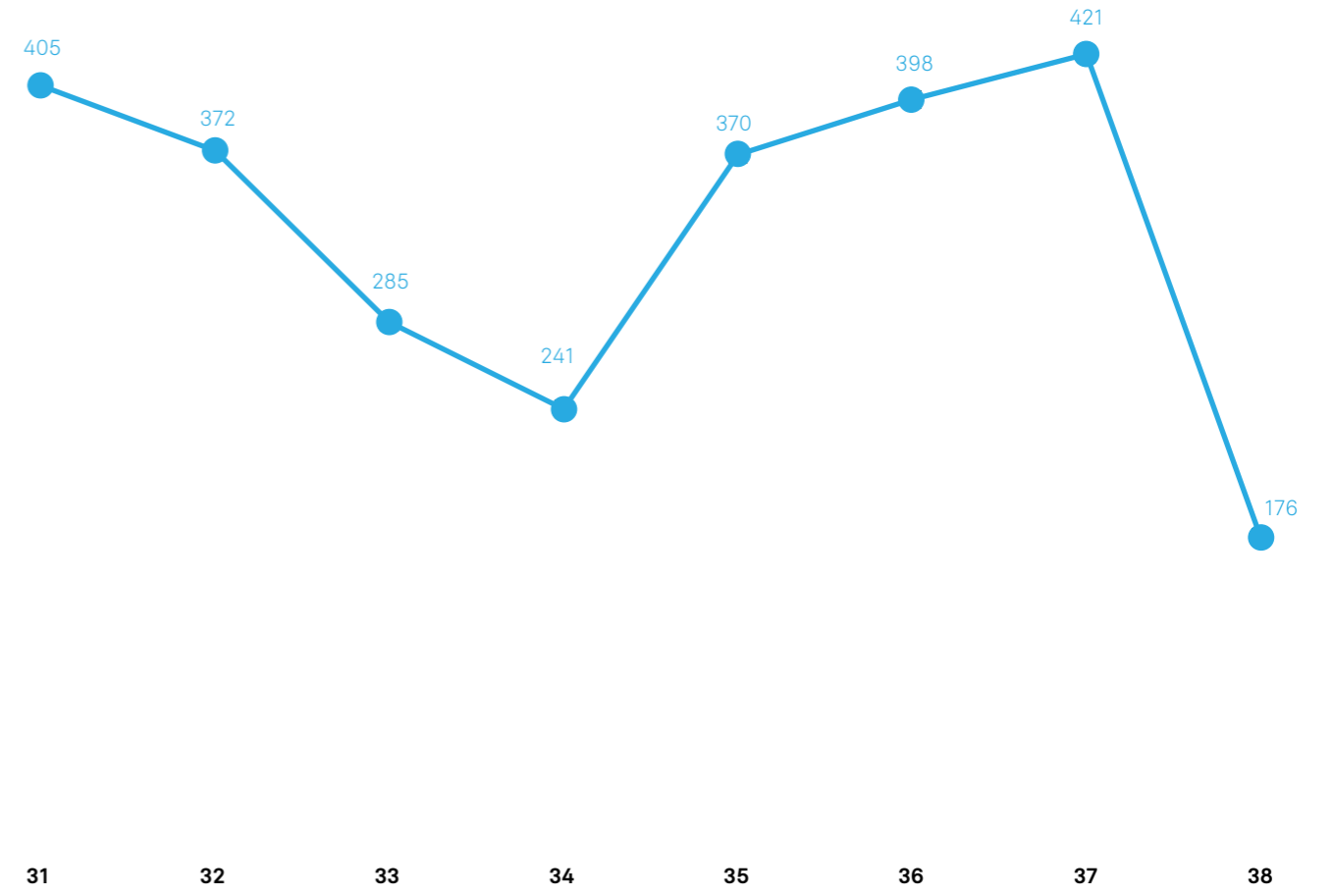
Fotografie © Stijn Bollaert, Michiel De Cleene, Niels Donckers, Tim Van de Velde

Aantal en type projecten

- Architectuur
- Architectuur & Masterplan
- Masterplan

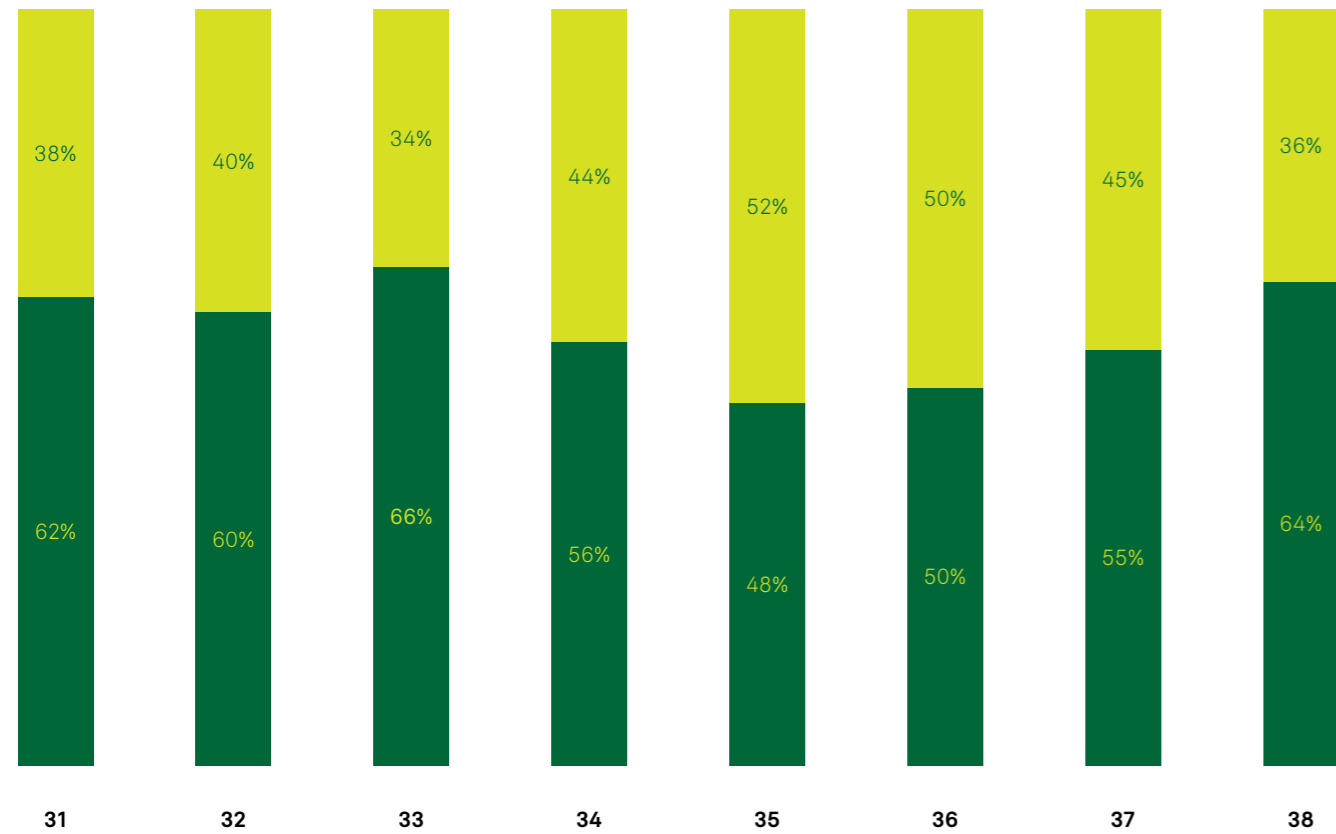

Aantal ingeschreven ontwerp bureaus

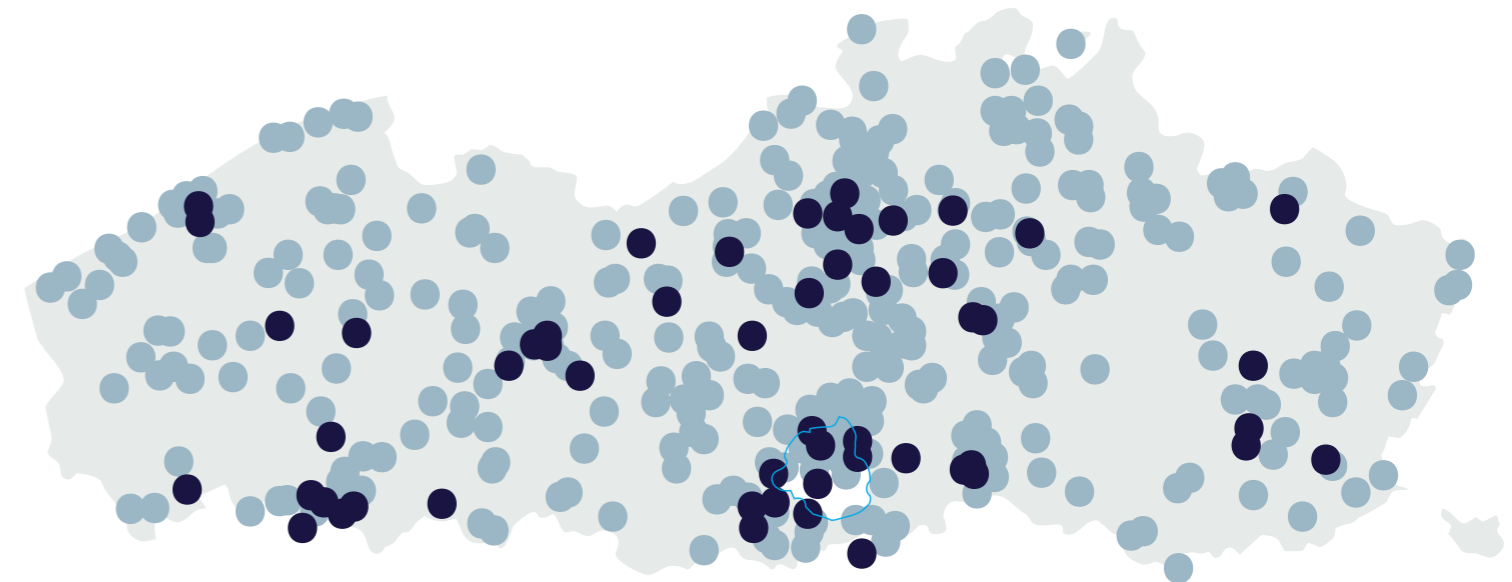
Herkomst deelnemende ontwerpbureaus

Buitenlands
Belgisch

Spreiding gepubliceerde projecten

Open Oproep 31-38
Open Oproep 1-30

Bouwmeester Scan

Arendonk

Ontwerpteam BUUR i.s.m. ProFlow
Jaar 2018

Berlaar

Ontwerpteam BUUR Jaar 2018

Diksmuide

Ontwerpteam Ptarchitecten i.s.m.
Traject, M_Tech Jaar 2018

Langemark-Poelkapelle

Ontwerpteam Maat-ontwerpers,
Voorland, Tractebel i.s.m. Hans
Leinfelder Jaar 2018

Overijse

Ontwerpteam Blauwdruk Stedenbouw,
Palmbout Urban Landscapes,
Lama Landscape Architects
met adviezen van Transport and
Mobility Leuven Jaar 2018

Ronse

Ontwerpteam Blauwdruk Stedenbouw,
Palmbout Urban Landscapes,
Lama Landscape Architects
Jaar 2018

Zedelgem

Ontwerpteam Maat-ontwerpers,
Voorland, Tractebel i.s.m. Michiel
Dehaene, Kobe Boussauw
Jaar 2018

Bocholt

Ontwerpteam PosadMaxwan, 2DVW,
Deltares, ve-r, Generation.Energy
Jaar 2019

Galmaarden

Ontwerpteam Blauwdruk Stedenbouw,
Palmbout Urban Landscapes,
Lama Landscape Architects
met adviezen van Transport and
Mobility Leuven Jaar 2019

Grobbendonk

Ontwerpteam Ptarchitecten i.s.m.
Traject, M_Tech Jaar 2019

Halle

Ontwerpteam PosadMaxwan, 2DVW,
Deltares, ve-r, Generation.Energy
Jaar 2019

Heusden-Zolder

Ontwerpteam Ptarchitecten i.s.m.
Traject, M_Tech Jaar 2019

Huldenberg

Ontwerpteam Ptarchitecten i.s.m.
Traject, M_Tech Jaar 2019

Lede

Ontwerpteam PosadMaxwan, 2DVW,
Deltares, ve-r, Generation.Energy
Jaar 2019

Lier

Ontwerpteam PosadMaxwan, 2DVW,
Deltares, ve-r, Generation.Energy
Jaar 2019

Lommel

Ontwerpteam BUUR Jaar 2019

Moorslede

Ontwerpteam Maat-ontwerpers,
Voorland, Tractebel i.s.m. Hans
Leinfelder Jaar 2019

Ninove

Ontwerpteam BUUR i.s.m. ProFlow Jaar
2019

Olen

Ontwerpteam Ptarchitecten i.s.m.
Traject, M_Tech Jaar 2019

Opwijk

Ontwerpteam Blauwdruk Stedenbouw,
Palmbout Urban Landscapes,
Lama Landscape Architects
met adviezen van Transport and
Mobility Leuven Jaar 2019

Sint-Katelijne-Waver

Ontwerpteam Blauwdruk Stedenbouw,
Lama landscape architects, Palm-
bout Urban Landscapes, Transport
and Mobility Leuven Jaar 2019

Wervik

Ontwerpteam Ptarchitecten i.s.m.
Traject, M_Tech Jaar 2019

Zulte

Ontwerpteam Maat-ontwerpers,
Voorland, Tractebel i.s.m. Michiel
Dehaene, Kobe Boussauw
Jaar 2019

Oproep aan geïnteresseerden

OAG 1601

Publicatiedatum 24.11.2016 **Titel** Projectregisseurs Meesterproef 2017 Erfgoed en Herbestemming
Opdrachtgever Team Vlaams Bouwmeester en Agentschap Onroerend Erfgoed

OAG 1701

Publicatiedatum 24.03.2017 **Titel** Projectregisseurs Pilootprojecten 'Studenten maken stad' **Opdrachtgever** Team Vlaams Bouwmeester

OAG 1702

Publicatiedatum 13.04.2017 **Titel** Toekomstvisie kabinetsgebouwen Martelarenplein **Opdrachtgever** VO Agentschap Facilitair Bedrijf

OAG 1703

Publicatiedatum 02.05.2017 **Titel** Een nieuwe kern voor Den Hout
Opdrachtgever PMV namens de stille handelsvennootschap 'Vaartstraat – Den Hout'

OAG 1704

Publicatiedatum 11.09.2017 **Titel** Ontwerpend onderzoek voor het pilootproject KOTMET **Opdrachtgever** Br(ik – Abattoir nv – Lieven Baro, PREO bvba

OAG 1705

Publicatiedatum 11.09.2017 **Titel** Ontwerpend onderzoek voor het pilootproject k-DRUUM **Opdrachtgever** Br(ik – k-DRUUM – Lieven Baro, PREO bvba

OAG 1706

Publicatiedatum 30.10.2017 **Titel** Ontwerpend onderzoek multi-functioneel voetbalstadion te Kortrijk **Opdrachtgever** Leiedal – Stadsbestuur Kortrijk – Koninklijke Voetbalclub Kortrijk (KVK)

OAG 1801

Publicatiedatum 17.01.2018 **Titel** Opmaak innovatief 'zoneringsplan publieke ruimte' voor Lageweg Hoboken **Opdrachtgever** Stadsbestuur Antwerpen

OAG 1802

Publicatiedatum 26.01.2018 **Titel** 'Voorbij de verkavelingsdroom' Ontwerpend onderzoek vernieuwende woonvormen **Opdrachtgever** Team Vlaams Bouwmeester

OAG 1803

Publicatiedatum 16.03.2018 **Titel** Haalbaarheidsonderzoek Sint-Maartensscholen vzw Ieper **Opdrachtgever** Sint-Maartensscholen vzw – Stadsbestuur Ieper – Provincie West-Vlaanderen

OAG 1804

Publicatiedatum 07.06.2018 **Titel** Studie landschappelijke integratie van hoogspanningsverbindingen **Opdrachtgever** Afdeling Gebiedsontwikkeling, Omgevingsplanning en -projecten (Departement Omgeving) – Elia

OAG 1805

Publicatiedatum 09.11.2018 **Titel** Ontwerpend onderzoek hergebruik hoeves **Opdrachtgever** Provincie Oost-Vlaanderen, dienst Landbouw en Platteland

OAG 1806

Publicatiedatum 10.12.2018 **Titel** Verkenningsteam Pilootprojecten Luwe Buurten **Opdrachtgever** Team Vlaams Bouwmeester – Fietsberaad Vlaanderen

OAG 1901

Publicatiedatum 15.02.2019 **Titel** Omgevingsanalyse Boortmeerbeek **Opdrachtgever** Gemeentebestuur Boortmeerbeek

OAG 1902

Publicatiedatum 25.03.2019 **Titel** Een sterke kern voor Herne **Opdrachtgever** Gemeentebestuur Herne

OAG 1903

Publicatiedatum 08.04.2019 **Titel** Verkenningsteam 'Verkavelingswijken in transformatie' **Opdrachtgever** Departement Omgeving en Team Vlaams Bouwmeester

OAG 1904

Publicatiedatum 24.05.2019 **Titel** Een terras aan de Zenne **Opdrachtgever** Vlaamse Milieumaatschappij, stadsbestuur Halle en provincie Vlaams-Brabant

OAG 1905

Publicatiedatum 28.05.2019 **Titel** Meters en peters voor de Meesterproef 2019 Sociaal Wonen **Opdrachtgever** Team Vlaams Bouwmeester, VMSW en VVH

OAG 1906

Publicatiedatum 19.08.2019 **Titel** Masterplan woonzorgsite WZC Sint-Antonius te Grembergen **Opdrachtgever** vzw Zorg-Saam Zusters Kindsheid Jesu

OAG 1907

Publicatiedatum 20.08.2019 **Titel** Een OPEK voor de toekomst **Opdrachtgever** Tpak-t-infra vzw

OAG 1908

Publicatiedatum 27.08.2019 **Titel** Toekomstperspectief voor Doel **Opdrachtgever** Departement Mobiliteit en Openbare Werken (MOW) Vlaamse Overheid

OAG 1909

Publicatiedatum 11.09.2019 **Titel** Een strategische ontwikkelingsvisie voor Borgloon **Opdrachtgever** Stadsbestuur Borgloon

OAG 1910

Publicatiedatum 25.09.2019 **Titel** 30 recent afgestudeerde ontwerpers voor de Meesterproef 2019 Sociaal Wonen **Opdrachtgever** Team Vlaams Bouwmeester, VMSW en VVH

OAG 1911

Publicatiedatum 25.09.2019 **Titel** Verkennend onderzoek naar de transformatie van het 20ste-eeuwse randgebied van en rond Brussel **Opdrachtgever** Labo Ruimte

OAG 1912

Publicatiedatum 02.10.2019 **Titel** Een toekomstvisie voor Lange Akker te Zele **Opdrachtgever** Gemeentebestuur Zele

OAG 1913

Publicatiedatum 18.10.2019 **Titel** Een toekomstvisie voor Kwade Gat te Wommelgem **Opdrachtgever** Gemeentebestuur Wommelgem

OAG 1914

Publicatiedatum 22.10.2019 **Titel** Toekomstvisie recreatiegebied Zoet Water en omgeving **Opdrachtgever** Gemeentebestuur Oud-Heverlee

OAG 1915

Publicatiedatum 20.11.2019 **Titel** Een duurzame ontwikkelingsstrategie voor Haasrode **Opdrachtgever** Gemeentebestuur Oud-Heverlee

Still uit *Plannen voor plaats*, 2017, een film van Nic Balthazar (fotografie Engel Doyen).

Ruimte voor mens en natuur

- 30.08.2016
Plaats Antwerpen **Onderwerp** Panel-gesprek UN Habitat Quito
- 08.09.2016
Plaats Berchem **Onderwerp** Rondetafel gebouwen
- 12.09.2016
Plaats Brugge **Organisatie** Stad Brugge, Archipel en VormingPlus **Onderwerp** Stadsdebat 'Brugge maakt ruimte'
- 14.09.2016
Plaats Brussel **Organisatie** MO magazine **Onderwerp** Debat 'Van wie is de stad'
- 20.09.2016
Plaats Drongen **Organisatie** Durabrik **Onderwerp** Lezing 'Land use and density'
- 20.09.2016
Plaats Rotselaar **Organisatie** Gemeentebestuur Rotselaar **Onderwerp** Ruimte maken voor mens en natuur
- 22.09.2016
Plaats Leuven **Organisatie** BUUR **Onderwerp** Bouwmeesterdebat naar aanleiding van tienjarig bestaan BUUR
- 24.09.2016
Plaats Leuven **Organisatie** Orde van Architecten en NAV **Onderwerp** Persconferentie n.a.v. 'Mijn huis, mijn architect'
- 25.09.2016
Plaats Leuven **Organisatie** Stadsbestuur Leuven **Onderwerp** Lezing in het kader van stadsfestival 'Utopia'
- 26.09.2016
Plaats Brugge **Organisatie** VO Departement Ruimte Vlaanderen **Onderwerp** Lezing tijdens tweedaagse Departement
- 30.09.2016
Plaats Brugge **Onderwerp** Ruimte maken voor mens en natuur
- 01.10.2016
Plaats Gent **Organisatie** Groen Gent **Onderwerp** Ruimte maken voor mens en natuur
- 03.10.2016
Plaats Brussel **Organisatie** Universitaire Stichting Brussel **Onderwerp** Lezing in het kader van lunchdebatten 'World of Cities'
- 05.10.2016
Plaats Roeselare **Organisatie** Woon-dienst Roeselare **Onderwerp** Presentatie op infoavond
- 12.10.2016
Plaats Gent **Organisatie** Vastgoedgroep Ceusters **Onderwerp** Ruimte maken voor mens en natuur
- 14.10.2016
Plaats Kruibeke **Organisatie** Provincie Oost-Vlaanderen en Interwaas **Onderwerp** Masterclass 'Ruimtelijke ordening en klimaat' op Wase Klimaatop
- 15.10.2016
Plaats Beersel **Organisatie** Jong CD&V **Onderwerp** Debat op herfststop
- 17.10.2016
Plaats Brussel **Organisatie** CD&V-fractie **Onderwerp** Studiedag 'Nieuwe woonvormen' Vlaams Parlement
- 20.10.2016
Plaats Antwerpen **Organisatie** VO Het Facilitair Bedrijf **Onderwerp** Lezing op Vastgoedforum Vlaamse overheid
- 21.10.2016
Plaats Leuven **Organisatie** Metaforum KU Leuven **Onderwerp** Symposium 'Lutopia, stad van de toekomst'
- 23.10.2016
Plaats Gent **Organisatie** Mechelse stadsluist Open Vld-Groen-M+ **Onderwerp** Lezing op fractiedag
- 24.10.2016
Plaats Brussel **Organisatie** CIFAL Flanders **Onderwerp** Workshop rond 'sustainable urban development' in de Vlaamse context op UN Day Flanders
- 25.10.2016
Plaats Turnhout **Organisatie** Stadsregio Turnhout **Onderwerp** Presentatie en groepsgesprek op inspiratieavond 'Wonen in de verkaveling, een toekomst?'
- 27.10.2016
Plaats Brussel **Organisatie** Departement Kanselarij en Bestuur en Agentschap Wonen **Onderwerp** Workshop op transitiearena 'Slim wonen en leven'
- 04.11.2016
Plaats Brussel **Organisatie** Universiteit Hasselt en Ruimte **Onderwerp** Debat naar aanleiding van het thema-nummer 'Participeren' van het tijdschrift Ruimte
- 07.11.2016
Plaats Gent **Onderwerp** Informele Top van Vlaanderen
- 09.11.2016
Plaats Vorst **Organisatie** Ecolo **Onderwerp** Presentatie en deelname aan debat over verdichting Ecolo Vorst
- 10.11.2016
Plaats Brussel **Organisatie** Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten (VVSG) **Onderwerp** Keynote op lerend netwerk vrijetijdscoördinatoren thema 'Ruimte voor vrije tijd'
- 14.11.2016
Plaats Leuven **Organisatie** Boerenbond **Onderwerp** Lezing 'Verdichting en kernversterking als middel tot natuurcreatie en landbouw-consolidatie' op Bondsraad
- 16.11.2016
Plaats Oostende **Organisatie** Vlaamse overheid **Onderwerp** Tedtalk 'Vlaanderen 2050' op seminar voor afdelingshoofden
- 19.11.2016
Plaats Gent **Organisatie** TAAT **Onderwerp** Deelname moderated meeting TAAT (Theatre as architecture and architecture as theatre)
- 22.11.2016
Plaats Brussel **Onderwerp** Debat Kaaitheater
- 25.11.2016
Plaats Aalst **Organisatie** Stad Aalst **Onderwerp** Lezing op klimaatbeurs stadslab Aalst
- 28.11.2016
Plaats Brussel **Organisatie** Indigo project (Innovating spatial development planning by differentiating land ownership and governance) **Onderwerp** Korte presentatie voor Stakeholder Advisory Committee
- 29.11.2016
Plaats Brussel **Organisatie** N-VA-fractie Vlaams Parlement **Onderwerp** Presentatie visie
- 03.12.2016
Plaats Gent **Organisatie** Natuurpunt **Onderwerp** Lezing op algemene vergadering
- 06.12.2016
Plaats Aalst **Organisatie** Fietsberaad **Onderwerp** Keynote op studiedag 'Fietsvriendelijke handelskernen'
- 09.12.2016
Plaats Brussel **Organisatie** Cofinimmo **Onderwerp** Presentatie op Friday conference
- 12.12.2016
Plaats Leuven **Organisatie** Landelijke Gilden **Onderwerp** Presentatie voor nationaal bestuur
- 13.12.2016
Plaats Gent **Organisatie** Pixii – Kennisplatform Energieneutraal Bouwen **Onderwerp** Lezing op 'Expert day Renovatie van appartementsgebouwen'

13.12.2016 Plaats Brussel Organisatie BBL Onderwerp Presentatie op studienamiddag 'Meer doen met bouwgrond: op naar een hoger ruimtelijk rendement'	16.02.2017 Plaats Oud-Heverlee Organisatie Gemeente Oud-Heverlee Onderwerp Toelichting over het Witboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen voor Gecoro en verkeersraad	14.03.2017 Plaats Cannes Organisatie hooox, Real Estate Communication Onderwerp Presentatie op Surreal estate conference Mipim	05.04.2017 Plaats Beveren Organisatie Stad Beveren Onderwerp Lezing 'Kern-versterking, verdichting en bodemgebruik'	26.04.2017 Plaats Leuven Organisatie Team Vlaams Bouwmeester en het agentschap Onroerend Erfgoed Onderwerp Debat 'Herbestemmen, een antwoord op het BRV?' in het kader van de Week van de herbestemming	01.06.2017 Plaats Melsbroek Organisatie BBA Onderwerp Lezing 'Kernversterking, verdichting en bodemgebruik'	13.06.2017 Plaats Destelbergen Organisatie Intercommunale Veneco Onderwerp Lezing op jaarvergadering	08.09.2017 Plaats Antwerpen Organisatie Team Vlaams Bouwmeester en Agent-schap Onroerend Erfgoed Onderwerp Presentatie op studiedag 'Erfgoed en herbestemming'
12.01.2017 Plaats Deinze Organisatie ECG Federatie van gemeentesecretarissen Onderwerp Lezing op nieuwjaars-event	17.02.2017 Plaats Brussel Organisatie Design Express Onderwerp Ontbijtlezing op Batibouw	17.03.2017 Plaats Brugge Organisatie Milieu-raad Brugge Onderwerp Lezing en deelname debat op klimaat- en energie-event	12.04.2017 Plaats Bonheiden Organisatie Gemeente Bonheiden Onderwerp Lezing in het kader van RUP Bonheiden-Centrum	27.04.2017 Plaats De Pinte Organisatie Gemeente De Pinte Onderwerp Lezing op Open Gecoro De Pinte	02.06.2017 Plaats Gent Organisatie Steunpunt Duurzaam Wonen en Bouwen Onderwerp Lezing op studiedag 'Future-proofed Wonen!'	14.06.2017 Plaats Brugge Organisatie Gecoro Brugge Onderwerp Presentatie op Gecoro over Witboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen	18.09.2017 Plaats Hasselt Organisatie UHasselt Faculteit Architectuur en Kunst Onderwerp Werksessie en lezing opening van het academiejaar
24.01.2017 Plaats Brussel Organisatie Vlaams Parlement Open Vld-fractie Onderwerp Uiteenzetting tijdens fractievergadering	21.02.2017 Plaats Oostende Organisatie RESOC Noord-West-Vlaanderen Onderwerp Presentatie op inspiratiemoment 'Ruimte voor bedrijvigheid in Noord-West-Vlaanderen'	18.03.2017 Plaats Deinze Organisatie ACV Oost-Vlaanderen Onderwerp Presentatie op Provinciale studiedag Ruimte 2050	18.04.2017 Plaats Leuven Organisatie KU Leuven, Bib Leuven, 30CC, Davidsfonds, Vormingsplus Oost-Brabant, Masereelfonds en UPV vzw Onderwerp Lunchlezing in het kader van lezingenreeks 'Tussen de soep en de feiten'	02.05.2017 Plaats Lubbeek Organisatie Milieu-adviesraad / Natuurpunt Lubbeek Onderwerp Lezing over het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen en de 'betonstop' op Open Milieu-adviesraad	08.06.2017 Plaats Leuven Organisatie Univer-siteit Antwerpen, KU Leuven, Universiteit Gent, de Vlaamse Landmaatschappij (VLM), Politeia en VVSG Onderwerp Workshop 'Ruimte-verdichting' op Studiedag bestuurskracht platteland	15.06.2017 Plaats Torhout Organisatie Stadsbestuur Torhout Onderwerp Toelichting op publieksmoment over Open Oproep project 3206 stadsver-nieuwing Torhout	18.09.2017 Plaats Herselt Organisatie Gemeente Herselt Onderwerp Lezing in het kader van nieuw RUP'wonen in de kernen van Herselt'
25.01.2017 Plaats Antwerpen Organisatie Ekonomika alumni Onderwerp Lezing 'Hoe winnen we allemaal bij een andere ruimtelijke ordening?' op nieuwjaarsevent	23.02.2017 Plaats Brussel Organisatie VVSG Onderwerp Gesprek met burge-meesters in het kader van de Commissie Landelijk Gemeenten	20.03.2017 Plaats Kortesseem Organisatie Regionaal Landschap Haspengouw & Voeren Onderwerp Lezing op Algemene Vergadering	19.04.2017 Plaats Meeuwen-Gruitrode Organisatie Gemeenten Opglabbeek en Meeuwen-Gruitrode Onderwerp Lezing op inspiratieavond in het kader van de fusie	05.05.2017 Plaats Leuven Organisatie KVLV Onderwerp Lezing over de Vlaamse ruimtelijke ordening op KVLV-forum ECO-LOGICA	08.06.2017 Plaats Hoboken Organisatie beweging.net Antwerpen Onderwerp Lezing en panelgesprek op infoavond 'Leven zonder files'	16.06.2017 Plaats Brussel Organisatie Montea Onderwerp Presentatie op brainstorm managementteam vastgoedgroep Montea	19.09.2017 Plaats Gent Organisatie beweging.net Gent Onderwerp Uiteenzetting over de rol die een stad als Gent kan spelen in het Vlaanderen van morgen
30.01.2017 Plaats Westerlo Organisatie Livios.be in samenwerking met Mediahuis Onderwerp Deelname aan panel-gesprek	23.02.2017 Plaats Merelbeke Organisatie KVLV-AGRA Onderwerp Presentatie op provinciale Agradag Oost-Vlaanderen	21.03.2017 Plaats Zedelgem Organisatie Gemeente Zedelgem Onderwerp Lezing over kernversterking	20.04.2017 Plaats Brussel Organisatie Post-universitaire opleiding Inspiration Class Real Estate: Maatschappelijk vastgoed Onderwerp Gastcollege over de herbestemming van cul-tureel en religieus erfgoed en de maatschappelijke, economische en sociale meerwaarde ervan	05.05.2017 Plaats Brussel Organisatie Z33 Onderwerp Nuclear Culture round table	09.06.2017 Plaats Ename Organisatie Herman De Croo centrum Onderwerp Lezing en panelgesprek op colloquium 'Bouwstop? Naar een nieuw ruimtelijk beleid in Vlaanderen'	20.06.2017 Plaats Waasmunster Organisatie CD&V Waasmunster Onderwerp Lezing op dialoogmoment 'Een leven lang wonen in Waasmunster, droom of realiteit?'	21.09.2017 Plaats Tallin Organisatie Ministerie van cultuur Estland Onderwerp Lezing op European Forum for Architecture Policies (EFAP) conferentie
03.02.2017 Plaats Aalter Organisatie Taptoe Onderwerp Colloquium over 'bouwstop'	23.02.2017 Plaats Beerse Organisatie Stadsregio Turnhout Onderwerp Presentatie visie kernversterking in het kader van project 'Den Hout' in Beerse	23.03.2017 Plaats Genk Organisatie Regionaal Landschap Kempen en Maasland Onderwerp Lezing op netwerk-moment en Algemene Vergadering	20.04.2017 Plaats Brussel Organisatie Post-universitaire opleiding Inspiration Class Real Estate: Maatschappelijk vastgoed Onderwerp Gastcollege over de herbestemming van cul-tureel en religieus erfgoed en de maatschappelijke, economische en sociale meerwaarde ervan	09.05.2017 Plaats Brussel Organisatie Sector-raad Kunst en Erfgoed Onderwerp Groepsgesprek in het kader van het Witboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen	09.06.2017 Plaats Ename Organisatie Herman De Croo centrum Onderwerp Lezing en panelgesprek op colloquium 'Bouwstop? Naar een nieuw ruimtelijk beleid in Vlaanderen'	21.06.2017 Plaats Vilvoorde Organisatie beweging.net Brussel-Halle-Vilvoorde Onderwerp Lezing op infoavond 'Hoe en waar wonen in de toekomst?'	26.09.2017 Plaats Lier Organisatie Stadsbestuur Lier Onderwerp Toelichting over visie op ruimtelijke ordening
06.02.2017 Plaats Schoten Organisatie Gemeente Schoten Onderwerp Presentatie en debat op Schotense klimaattafel	02.03.2017 Plaats Gent Organisatie Archipel Onderwerp Vraaggesprek 'Impact van een visie', over bouwmeesterschap in Vlaanderen, met b0b Van Reeth	24.03.2017 Plaats Brugge Organisatie Provincie West-Vlaanderen Onderwerp Lezing op WinVorm-sessie	21.04.2017 Plaats Geraardsbergen Organisatie 't Uilekot vzw en Climaxi Onderwerp Debat 'Lezen in de lente - Alles moet weg'	05.05.2017 Plaats Brussel Organisatie Z33 Onderwerp Nuclear Culture round table	09.06.2017 Plaats Ename Organisatie Herman De Croo centrum Onderwerp Lezing en panelgesprek op colloquium 'Bouwstop? Naar een nieuw ruimtelijk beleid in Vlaanderen'	22.06.2017 Plaats Brussel Organisatie Postgraduaat Vastgoedkunde KU Leuven Onderwerp Presentatie op 'Broodje vastgoed'	28.09.2017 Plaats Brussel Organisatie De Warande Onderwerp Werklunch
08.02.2017 Plaats Mortsel Organisatie Stadsregio Antwerpen Onderwerp Lezing 'Slim verdichten' en debat	04.03.2017 Plaats Leuven Organisatie Groen Leuven Onderwerp Algemene inleiding op Stadscongres 'een stad voor alle generaties'	28.03.2017 Plaats Mechelen Organisatie OVAM Onderwerp Lezing	22.04.2017 Plaats Roeselare Organisatie Kennis-centrum Arhus Onderwerp Panel-gesprek Stadsmatinee sessie 9: Stedelijke governance, van besturen naar leiden	05.05.2017 Plaats Brussel Organisatie Z33 Onderwerp Nuclear Culture round table	09.06.2017 Plaats Ename Organisatie Herman De Croo centrum Onderwerp Lezing en panelgesprek op colloquium 'Bouwstop? Naar een nieuw ruimtelijk beleid in Vlaanderen'	23.06.2017 Plaats Kortenberg Organisatie Landelijk Vlaanderen Onderwerp Ruimtedebat op Algemene Vergadering	28.09.2017 Plaats Sterrebeek Organisatie STERREBEEK2000 Onderwerp Lezing op infoavond 'Hoe en waar wonen in de toekomst? Komt er een betonstop?'
12.02.2017 Plaats Ternat Organisatie Archeduc, De Ploter en Netwerk Bewust Verbruiken Onderwerp Presentatie 'Denk groot, woon klein' op Simplify Life inspiratiedag	07.03.2017 Plaats Tielt Organisatie Vlaemynck Business Center (VBC) Onderwerp Lezing 'Verdichting en kern-versterking' op infoavond voor bouwpromotoren en architecten	28.03.2017 Plaats Herentals Organisatie VOKA Kempen Onderwerp Lezing op launch event Real Estate Community	24.04.2017 Plaats Brussel Organisatie Ruimte Vlaanderen / perspective.brussels / DGO de l'aménagement du territoire, du logement, du patrimoine et de l'énergie Onderwerp Voorstelling ambitienota en panelgesprek op Intergewestelijk Informatieforum Ruimtelijke Ordening	05.05.2017 Plaats Brussel Organisatie Z33 Onderwerp Nuclear Culture round table	09.06.2017 Plaats Ename Organisatie Herman De Croo centrum Onderwerp Lezing en panelgesprek op colloquium 'Bouwstop? Naar een nieuw ruimtelijk beleid in Vlaanderen'	26.06.2017 Plaats Sijsele Organisatie Immo De Leyn Onderwerp Lezing op event 'Beton-stop! - Mag u straks nog bouwen op uw grond?'	02.10.2017 Plaats Hasselt Organisatie Beweging.net Limburg Onderwerp Lezing 'Kernversterking, verdichting en bodemgebruik' op info- en inspiratieavond
15.02.2017 Plaats Dendermonde Organisatie Regionaal Landschap Schelde-Durme Onderwerp Lezing over ruimtegebruik in Vlaanderen op Algemene vergadering	08.03.2017 Plaats Kortrijk Organisatie Stad Kortrijk Onderwerp Presentatie en deelname stadsdebat over de toekomst van Kortrijk	29.03.2017 Plaats Herentals Organisatie Gecoro Herentals Onderwerp Lezing en panelgesprek op gespreksavond kernversterking	25.04.2017 Plaats Brussel Organisatie Ruimte Vlaanderen / perspective.brussels / DGO de l'aménagement du territoire, du logement, du patrimoine et de l'énergie Onderwerp Voorstelling ambitienota en panelgesprek op Intergewestelijk Informatieforum Ruimtelijke Ordening	05.05.2017 Plaats Brussel Organisatie Z33 Onderwerp Nuclear Culture round table	09.06.2017 Plaats Ename Organisatie Herman De Croo centrum Onderwerp Lezing en panelgesprek op colloquium 'Bouwstop? Naar een nieuw ruimtelijk beleid in Vlaanderen'	27.06.2017 Plaats Brussel Organisatie NAV Onderwerp Toelichting en debat op Algemene Vergadering	04.10.2017 Plaats Brussel Organisatie ING Onderwerp Debat 'Sustainability in real estate development'
16.02.2017 Plaats Gent Organisatie Provincie Oost-Vlaanderen Onderwerp Lezing 'Kernversterking, verdichting en bodemgebruik' op provinciale kwaliteitskamer	13.03.2017 Plaats Gent Organisatie POM Oost-Vlaanderen Onderwerp Presentatie op inspiratiesessie ruimtegebruik in Vlaanderen	30.03.2017 Plaats Mechelen Organisatie Infopunt Publieke Ruimte Onderwerp Inleiding openings sessie en keynote op avondzitting Congres Publieke Ruimte 2017 – 'Vooruitkijken'	25.04.2017 Plaats Gent Organisatie Team Vlaams Bouwmeester en het Agentschap Onroerend Erfgoed Onderwerp Debat 'Is erfgoed nog betaalbaar' in kader van de Week van de herbestemming	05.05.2017 Plaats Brussel Organisatie Z33 Onderwerp Nuclear Culture round table	09.06.2017 Plaats Ename Organisatie Herman De Croo centrum Onderwerp Lezing en panelgesprek op colloquium 'Bouwstop? Naar een nieuw ruimtelijk beleid in Vlaanderen'	29.06.2017 Plaats Leuven Organisatie Vrienden van Heverleebos en Meerdaal-woud, in samenwerking met de Provincie Vlaams-Brabant Onderwerp Debatavond 'Kernversterking. Is Hoogbouw een optie?'	05.10.2017 Plaats Brussel Organisatie BNP Paribas Fortis Onderwerp Lezing op Real Estate Day

05.10.2017 Plaats Izegem Organisatie Stads- bibliotheek en dienst RO Izegem Onderwerp Lezing ‘Meer doen met minder’	26.10.2017 Plaats Oudenburg Organisatie Gecoro’s Oudenburg, Gistel, Jabbeke en Ichtegem Onderwerp Lezing over ruimtegebruik	30.11.2017 Plaats Gent Organisatie KU Leuven Onderwerp Gastcollege voor de opleiding stads- en gebieds- ontwikkeling	28.02.2018 Plaats Mol Organisatie Gemeente- bestuur Mol Onderwerp Debat na vertoning film Plannen voor plaats	21.04.2018 Plaats Wevelgem Organisatie Gemeentebestuur Wevelgem Onderwerp Debat gemeentelijk beleid stedenbouw/wonen	12.09.2018 Plaats Gent Organisatie Jong Vld Onder- werp Presentatie en panelgesprek ‘steden van de toekomst’	08.10.2018 Plaats Leuven Organisatie Statix Onder- werp Openingslezing academiejaar	12.11.2018 Plaats Geraardsbergen Organisatie Stadbestuur Geraardsbergen Onderwerp Lezing en groepsgesprek event in het kader van project ‘Stad van de toekomst/toekomst van de stad’
05.10.2017 Plaats Izegem Organisatie Regionaal samenwerkingsverband Midwest Onderwerp Lezing	07.11.2017 Plaats Leuven Organisatie Postgraduaat Vastgoedkunde KU Leuven Onder- werp Gastles over stedelijkheid en grondgebruik	01.12.2017 Plaats Wervik Organisatie Gemeente- bestuur Wervik Onderwerp Presen- tatie in het kader van nieuw RUP Leiekant	28.02.2018 Plaats Grimbergen Organisatie Departement Omgeving Afdeling Partnerschappen met Besturen en Maatschappij Onderwerp Presentatie op cursus voor natuur- en milieueducatie en duurzame ontwikkeling	23.04.2018 Plaats Haacht Organisatie Gemeente- bestuur Haacht Onderwerp Debat na vertoning film Plannen voor plaats	13.09.2018 Plaats Herentals Organisatie KU Leuven Onderwerp Toelichting op studiedag over wonen, vergrijzing en zorg op het platteland	09.10.2018 Plaats Gent Organisatie Turnstone Onder- werp Keynote spreker op de officiële opening van een Biotech-park	19.11.2018 Plaats Brussel Organisatie curieus Onderwerp Debat na screening film Plannen voor plaats
09.10.2017 Plaats Leuven Organisatie Stad en Architectuur vzw Onderwerp Lezing over duurzame stadsontwikkeling	08.11.2017 Plaats Sint-Pieters-Woluwe Organisatie Adeb-VBA Onderwerp Presentatie op meeting werkgroep ‘Radical innovation council’	05.12.2017 Plaats Brussel Organisatie Vlaams Energie Agentschap Onderwerp Groepsgesprek over energie- transitie op Transitiecafé	06.03.2018 Plaats Lommel Organisatie Stads- bestuur Lommel Onderwerp Lezing over verdichting	24.04.2018 Plaats Brussel Organisatie Vlaamse vereniging voor Ruimte en Planning (VRP) Onderwerp Toelichting op congres ‘Open ruimte en wonen: ideale maten’	19.09.2018 Plaats Haaltert Organisatie CD&V Haaltert Onderwerp Gespreksavond Oranje Tafel Haaltert: Betonstop en visie ruimtelijke ordening Vlaanderen	11.10.2018 Plaats Utrecht Organisatie Rijks- overheid Onderwerp Bijdrage op ‘Here comes the sun’ bijeenkomst	23.11.2018 Plaats Brussel Organisatie Cera Onderwerp Lezing in reeks Horizon 2050
12.10.2017 Plaats Gent Organisatie VVSG Onderwerp Sessie over verdichting en woon- beleid op VVSG Trefdag	09.11.2017 Plaats Temse Organisatie Streekoverleg Waas-Dender Onderwerp Lezing over duurzaam ruimtegebruik op inspiratiemoment ‘verweving en multifunctionaliteit’	08.12.2017 Plaats Oostende Organisatie Confe- deratie van Immobiliënberoepen (CIB) Vlaanderen Onderwerp Keynote op 18de vastgoedcongres ‘Vastgoed 2030-2050, een ruime toekomstblik op de vastgoedmarkt’	16.03.2018 Plaats Antwerpen Organisatie Gorduna vzw Onderwerp Lezing ‘Kernversterking, verdichting en erfgoed’ op colloquium	25.04.2018 Plaats Brussel Organisatie Febelfin Onderwerp Presentatie ‘Future living’ op event Febelfin connect	20.09.2018 Plaats Lochristi Organisatie Gemeentebestuur Lochristi Onderwerp Lezing ‘Betonstop en doordacht ruimtegebruik’	11.10.2018 Plaats Antwerpen Organisatie Vlario en stichting Rioned Onderwerp Debat rond ‘ruimtelijke klimaatgevolgen’ op studiedag	27.11.2018 Plaats Sint-Truiden Organisatie Vormingplus Limburg Onderwerp Presentatie na screening film Plannen voor plaats
12.10.2017 Plaats Vorst Organisatie IFMA, UGent en bouwdata.net Onderwerp Lezing ‘The sustainable architect in 2030’ op DCU 2017 – Design, Construct and Use	09.11.2017 Plaats Tielt Organisatie Koninklijke confederatie landmeters-experten West-Vlaanderen Onderwerp Lezing op ledenvergadering	12.01.2018 Plaats Boom Organisatie Regionaal Landschap Rivierenland Onderwerp Presentatie in het kader van ont- werpend onderzoek Noeveren	16.03.2018 Plaats Brussel Organisatie VVSG Platform centrummanagement Onderwerp Presentatie op platform- bijeenkomst ‘Waar hoort de winkel?’	27.04.2018 Plaats Gentbrugge Organisatie Schelstraete Delacourt associates Onderwerp Gastspreker op ‘Friday friends’	25.09.2018 Plaats Aalst Organisatie Energie- landschap Denderland Onderwerp Presentatie en panelgesprek op slotevent	15.10.2018 Plaats Beveren-Waas Organisatie Rotary Beveren-Waas Onderwerp Lezing	29.11.2018 Plaats Leuven Organisatie Vlinter Onderwerp Debat en workshop naar aanleiding van oprichting kwaliteitscel Vlinter
12.10.2017 Plaats Drogenbos Organisatie Ruis- broek droomt Onderwerp Gespreks- avond ‘Land van Ruusbroec’	10.11.2017 Plaats Antwerpen Organisatie VIBE en BBL Onderwerp Panelgesprek: ‘Visie en benadering van kern- verdichting’ op VIBE-congres	16.01.2018 Plaats Beerse Organisatie Gemeente- bestuur Beerse Onderwerp Participatieavond Den Hout 2040	18.03.2018 Plaats Turnhout Organisatie Culturele centra van de Kempen Onderwerp Lezing op actualiteitsmagazine ‘De Persclub’	03.05.2018 Plaats Brugge Organisatie Archipel en Triennale Brugge Onderwerp Presen- tatie in lezingenreeks ‘Liquid City’	25.09.2018 Plaats Gent Organisatie HoGent Onderwerp Spreker op opening academiejaar voor vastgoedstudenten	18.10.2018 Plaats Brussel Organisatie Ecocampus en Copernicus alliance Onder- werp Keynote en debat op Future forward summit	29.11.2018 Plaats Leuven Organisatie KU Leuven Onderwerp Lezing in het kader van cursus ‘Modernity and Architecture of the City’
14.10.2017 Plaats Berchem Organisatie Fietsers- bond vzw Onderwerp Lezing op ledendag	16.11.2017 Plaats Zulte Organisatie Gemeente- bestuur Zulte Onderwerp Presentatie op infoavond over het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen	20.03.2018 Plaats Brussel Organisatie Vereniging Vlaamse Academici Brussel Onder- werp Debat na filmvoorstelling	20.03.2018 Plaats Brussel Organisatie DLA Plaats Neerpelt Organisatie Gemeente- bestuur Neerpelt en Overpelt Onderwerp Lezing in het kader van Open Oproep project 3305 Haspershoven	14.05.2018 Plaats Hanoi Organisatie Flanders Investment & Trade Onderwerp Presentatie op ‘Seminar on Urban Planning and Smart Cities in a Vietnamese context’	26.09.2018 Plaats Gent Organisatie Symbiosis stichting Onderwerp Voordracht op lancering stichting	23.10.2018 Plaats Brussel Organisatie BMP/PMC Onderwerp lezing op event over kwali- teit en duurzaamheid in de bouw	30.11.2018 Plaats Oostkamp Organisatie Natuur- punt Oostkamp, regionale koepel ‘Natuurpunt Brugs Ommeland’ en gemeente Oostkamp Onderwerp Groepsgesprek op informatie- avond over te toekomst van het ruimtelijk beleid in Oostkamp en Vlaanderen
19.10.2017 Plaats Willebroek Organisatie Willebroek Onderwerp Lezing op studiedag voor jongeren ‘Wille- broek 2030: Hoe leven we? Hoe ziet Willebroek er uit? Waarom?’	20.11.2017 Plaats Diest Organisatie Milieuraad en Natuurpunt Diest Onderwerp Lezing	27.03.2018 Plaats Gent Organisatie HoGent Onder- werp Sessie ‘Toekomst van wonen in Vlaanderen’ voor Postgraduaat Trendanalyse en Implementatie	28.03.2018 Plaats Brussel Organisatie DLA Plaats Neerpelt Organisatie Gemeente- bestuur Neerpelt en Overpelt Onderwerp Lezing in het kader van Open Oproep project 3305 Haspershoven	22.05.2018 Plaats Vilnius Organisatie Vlaamse regering Onderwerp Presentatie op seminarie ‘Contemporary Architecture in Historic cities’ Centres, World Heritage Sites’	02.10.2018 Plaats Hasselt Organisatie SERR Limburg Onderwerp Lezing	25.10.2018 Plaats Gent Organisatie Designmuseum Gent Onderwerp Korte lezing op opening expo ‘Fyber fixed’	04.12.2018 Plaats Antwerpen Organisatie Orde van Den Prince Antwerpen-Land van Ryen Onderwerp Lezing
20.10.2017 Plaats Genk Organisatie Architectuur- wijzer Onderwerp Lezing op slote- vent expo ‘Building and living in communities’	23.11.2017 Plaats Antwerpen Organisatie Vast- goedalumni Antwerp Management School Onderwerp Lezing in lezingen- reeks Van Straelen over Circulaire Economie / Urban Metabolism – ‘Antwerpen, de circulaire stad van morgen’	20.03.2018 Plaats Brussel Organisatie Vereniging Vlaamse Academici Brussel Onder- werp Debat na filmvoorstelling	28.05.2018 Plaats Brussel Organisatie DLA Plaats Neerpelt Organisatie Gemeente- bestuur Neerpelt en Overpelt Onderwerp Lezing in het kader van Open Oproep project 3305 Haspershoven	02.10.2018 Plaats Gent Organisatie Vlaamse stichting verkeerskunde Onderwerp Presentatie op de Dag van de mobiliteitsprofessional	02.10.2018 Plaats Hasselt Organisatie SERR Limburg Onderwerp Lezing	30.10.2018 Plaats Zelzate Organisatie Departement Omgeving Onderwerp Gespreksavond over de nabestemming van Klein- Rusland	08.11.2018 Plaats Brussel Organisatie De Nieuwe Opdrachtgevers en de Kunstcel van het Departement Cultuur, Jeugd & Media Onderwerp Keynote en panelgesprek op inspiratiedag: ‘Kunst en het veranderende land- schap’
24.10.2017 Plaats Kortrijk Organisatie Stad Kortrijk Onderwerp Lezing op 3de stadsdebat	29.11.2017 Plaats Leuven Organisatie KU Leuven Onderwerp Lezing Van Cauteren- leerstoel	27.03.2018 Plaats Gent Organisatie HoGent Onder- werp Sessie ‘Toekomst van wonen in Vlaanderen’ voor Postgraduaat Trendanalyse en Implementatie	28.05.2018 Plaats Brussel Organisatie DLA Plaats Neerpelt Organisatie Gemeente- bestuur Neerpelt en Overpelt Onderwerp Lezing in het kader van Open Oproep project 3305 Haspershoven	02.10.2018 Plaats Gent Organisatie Vlaamse stichting verkeerskunde Onderwerp Presentatie op de Dag van de mobiliteitsprofessional	02.10.2018 Plaats Hasselt Organisatie SERR Limburg Onderwerp Lezing	08.11.2018 Plaats Brussel Organisatie De Nieuwe Opdrachtgevers en de Kunstcel van het Departement Cultuur, Jeugd & Media Onderwerp Keynote en panelgesprek op inspiratiedag: ‘Kunst en het veranderende land- schap’	
24.10.2017 Plaats Gent Organisatie Departement Mobiliteit en Openbare Werken Onderwerp Spreker slotmoment Kennisdag Projectmanagement	30.11.2017 Plaats Brussel Organisatie Horst arts & music festival Onderwerp Lezing rond ‘Plaats maken voor subculturen en nachtleven in huidige stedelijke ontwikkelingen’	20.03.2018 Plaats Brussel Organisatie Vereniging Vlaamse Academici Antwerpen Onderwerp Lezing	17.04.2018 Plaats Gent Organisatie CD&V Gent Onderwerp Presentatie en debat op event ‘Bouwen in en aan de toekomst in Gent’	10.07.2018 Plaats Leuven Organisatie KU Leuven Onderwerp Lezing over urbanisatie voor summer school	02.10.2018 Plaats Hasselt Organisatie SERR Limburg Onderwerp Lezing	12.11.2018 Plaats Brussel Organisatie Re-Bel initiative Onderwerp Presentatie en debat op event ‘Mobility and urban development: all powers to the regions?’	
25.10.2017 Plaats Mechelen Organisatie Natuur- punt Onderwerp Panelgesprek op brainstormavond Natuur(punt) Beheer in 2050	29.11.2017 Plaats Leuven Organisatie KU Leuven Onderwerp Lezing Van Cauteren- leerstoel	20.02.2018 Plaats Antwerpen Organisatie Vereniging Vlaamse Academici Antwerpen Onderwerp Lezing	06.04.2018 Plaats Brussel Organisatie Eubelius Onderwerp Uiteenzetting op lunch- seminarie focusgroep Mobiliteit	10.07.2018 Plaats Leuven Organisatie KU Leuven Onderwerp Lezing over urbanisatie voor summer school	02.10.2018 Plaats Hasselt Organisatie SERR Limburg Onderwerp Lezing	13.12.2018 Plaats Brussel Organisatie RE-ST en het Vlaams Architectuurinstituut (VAi) Onderwerp Lezing en debat ‘Waarom nog architecten?’	
				12.07.2018 Plaats Brussel Organisatie A+ Onderwerp Debat	03.10.2018 Plaats Brussel Organisatie Orde van architecten Onderwerp Debat naar aanleiding van de ondertekeningseremonie van de verklaring van Davos	14.12.2018 Plaats Kortrijk Organisatie Vives hoge- school Onderwerp Gastcollege post- graduaat duurzame ontwikkeling	
				07.09.2018 Plaats Sint-Amandsberg Organisatie NAV Onderwerp Panelgesprek over ‘het nieuwe wonen’	04.10.2018 Plaats Nijmegen Organisatie Architectuurcentrum Nijmegen Onderwerp Inleiding bij vertoning film		
					04.10.2018 Plaats Antwerpen Organisatie Provincie Antwerpen Onderwerp Panelgesprek studiedag Groen en Gezondheid		

09.01.2019
Plaats Brussel Organisatie Departement Landbouw en Visserij **Onderwerp** Presentatie op inspiratiedag nieuwe beleidsnota

20.01.2019
Plaats Mechelen Organisatie Cultuurcentrum Mechelen **Onderwerp** Praatgast 'Open boek'

30.01.2019
Plaats Gent Organisatie Die Keure **Onderwerp** Lezing 'Kwantitatieve krimp als bron van kwalitatieve groei' op lancering tijdschrift STORM

04.02.2019
Plaats Brussel Organisatie Departement Omgeving **Onderwerp** Keynote op jaarlijks congres over ecosysteemdiensten in Vlaanderen

04.02.2019
Plaats Brussel Organisatie Leefmilieu Brussel **Onderwerp** Lezing in het kader van traject 'Visie 2050'

07.02.2019
Plaats Sint-Niklaas Organisatie vzw VMx **Onderwerp** Lezing op studiemiddag voor milieucoördinatoren

11.02.2019
Plaats Brussel Organisatie one.brussels **Onderwerp** Debat op workshop mobiliteit /publieke ruimte/architectuur

14.02.2019
Plaats Amsterdam Organisatie Academie van Bouwkunst Amsterdam **Onderwerp** Lezing naar aanleiding van de publicatie Tweede Natuur – een langzame, natuurlijke transformatie als alternatief voor sloop

16.02.2019
Plaats Leuven Organisatie Departement Omgeving/VVSG/VRP **Onderwerp** Keynote op atrium voor nieuwe schepenen

21.02.2019
Plaats Brussel Organisatie Palindroom **Onderwerp** Debat 'Ecologische impact van de bouwsector' op Batibouw

08.03.2019
Plaats Brussel Organisatie Turn On architectuurfestival **Onderwerp** Keynote Turn on 2019 via videoconferentie

14.03.2019
Plaats Brussel Organisatie vlaamsparlement.tv **Onderwerp** Debat over betonstop

22.03.2019
Plaats Neuss, Duitsland Organisatie Vlaamse vertegenwoordiging in Duitsland en VAI **Onderwerp** Keynote en debat panel architectuurbeleid op expertenmeeting Vlaamse week NRW

25.03.2019
Plaats Brussel Organisatie Jo Vandeurzen, Vlaams minister van Welzijn, Volksgezondheid en Gezin en het Agentschap Zorg en Gezondheid **Onderwerp** Panelgesprek op inspiratiedag 'Zorgzame buurten'

26.03.2019
Plaats Antwerpen Organisatie Faculteit Ontwerpwetenschappen UA **Onderwerp** Presentatie en debat 'De stad als oplossing?'

29.03.2019
Plaats Halle Organisatie Stadsbestuur Halle **Onderwerp** Keynote op inspiratieweek voor de nieuwe meerjarenplanning

02.04.2019
Plaats Gent Organisatie Vakgroep Architectuur & Stedenbouw UGent i.s.m. studentenvereniging De Loeiende Koe **Onderwerp** Panelgesprek met Bouwmeesters in het kader van Jokerweek 'Cyclorama'

04.04.2019
Plaats Gent Organisatie KU Leuven **Onderwerp** Keynote op netwerkevent 'Imagineer de City. Hoeveel ruimte biedt het klimaat nog aan de mens?'

04.04.2019
Plaats Lokeren Organisatie Interwaas, Solva en Veneco **Onderwerp** Panelgesprek op lancering regionale kwaliteitskamer VakWerK

24.04.2019
Plaats Antwerpen Organisatie Gompel & Svacina **Onderwerp** Lezing 'Van ruimte, energie en mobiliteit naar klimaattransitie' op studienamiddag 'Ruimtelijk gedrag en middenklasse'

26.04.2019
Plaats Gent Organisatie OVAM en VLAIO **Onderwerp** Lezing op studiedag 'Haal meer uit uw brownfield'

30.04.2019
Plaats Zoersel Organisatie Gemeentebestuur Zoersel **Onderwerp** Lezing

02.05.2019
Plaats Kortenberg Organisatie Groen Kortenberg **Onderwerp** Debat na vertoning film Plannen voor plaats

03.05.2019
Plaats Oostende Organisatie VVSG **Onderwerp** Keynote voor de openingszitting van het thema 'adaptatie' en publieksmoment op Energie- en klimaatdag

03.05.2019
Plaats Oostende Organisatie Milieuzorg op school (MOS) **Onderwerp** Uiteenzetting op klimaattevent

14.05.2019
Plaats Depot Leuven Organisatie Stad Leuven **Onderwerp** Publieksvoorstelling 25 jaar stadsvernieuwing Leuven

16.05.2019
Plaats Brussel Organisatie Felnet **Onderwerp** Lezing op studievoormiddag over klimaat

21.05.2019
Plaats Antwerpen Organisatie OVAM **Onderwerp** Keynote op openingsdag Aquaconsol-congres

21.05.2019
Plaats Antwerpen Organisatie Child in the city foundation **Onderwerp** Keynote op internationaal seminarie 'Children in the sustainable city'

22.05.2019
Plaats Brussel Organisatie Koninklijke Vlaamse Academie van België **Onderwerp** Lezing 'Cultuur en migratie in relatie tot bodemgebruik, verdichting en kernversterking' en panelgesprek op sessie lente-cyclus

27.05.2019
Plaats Lausanne Organisatie University of Lausanne **Onderwerp** Lezing en panelgesprek 'Villes Vertes Verticales' op Architecture meeting Lausanne

03.06.2019
Plaats Breda Organisatie Breda University of Applied Sciences [BUAs] en Stadsbestuur Breda **Onderwerp** Lezing

05.06.2019
Plaats Hasselt Organisatie PXL Hogeschool en Generatieclub **Onderwerp** Presentatie en panelgesprek op congres 'De toekomst op mensenmaat'

08.06.2019
Plaats Leuven Organisatie Cera **Onderwerp** Lezing voor regionale adviesraden

12.06.2019
Plaats Brussel Organisatie ACE Architects Council of Europe **Onderwerp** Videopresentatie ECAP conferentie 'Future shapers'

12.06.2019
Plaats Mechelen Organisatie VUB **Onderwerp** Keynote en debat seminarie 'Transformation of the City'

13.06.2019
Plaats Grobbendonk Organisatie Gemeentebestuur Grobbendonk **Onderwerp** Lezing na vertoning film Plannen voor plaats

16.06.2019
Plaats Antwerpen Organisatie ANNA3 **Onderwerp** Lezing op vernissage zomertentoonstelling

19.06.2019
Plaats Brussel Organisatie DVV Westhoek **Onderwerp** Panelgesprek op congres Vlaamse Plattelandsgemeenten

10.09.2019
Plaats Halle Organisatie Colruyt Group **Onderwerp** Groepsgesprek na vertoning film op Colruyt Group Academy

11.09.2019
Plaats Antwerpen Organisatie Behoud de Begeerte **Onderwerp** Gesprek op voorstelling over het De Coninckplein

26.09.2019
Plaats Brussel Organisatie VLM **Onderwerp** Debat op Urban Grey conferentie

04.10.2019
Plaats Brussel Organisatie Samenlevingsopbouw **Onderwerp** Spreker op infosessie

08.10.2019
Plaats Deinze Organisatie Stadsbestuur Deinze **Onderwerp** Gastspreker op inspiratiesessie 'stads- en plattelandsontwikkeling' in het kader van de fusie Deinze-Nevele

10.10.2019
Plaats Genk Organisatie Architectuurwijzer **Onderwerp** Panelgesprek op opening tentoonstelling collectief wonen

12.10.2019
Plaats Antwerpen Organisatie Behoud de Begeerte **Onderwerp** Boekvoorstelling 'Waagstukken'

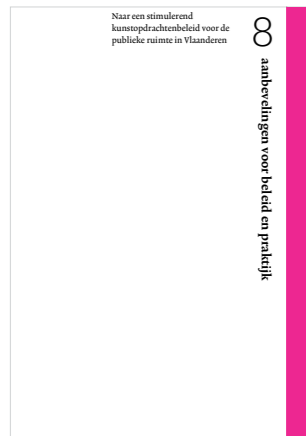
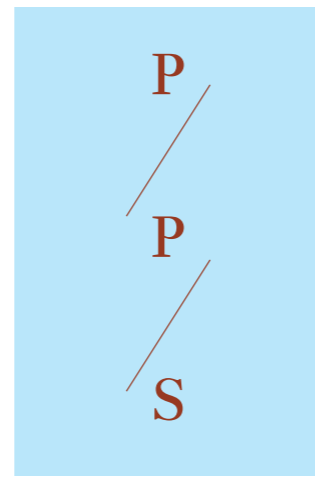
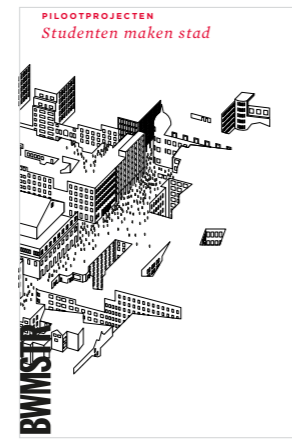
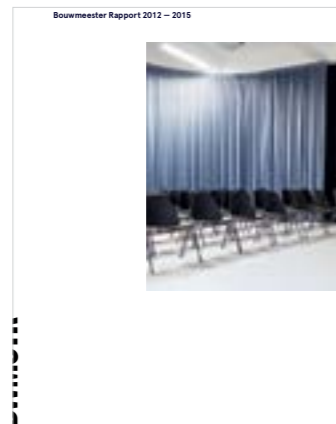
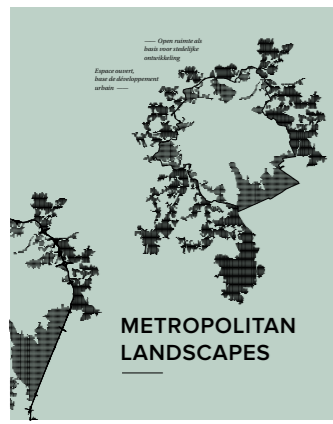
22.10.2019
Plaats Gent Organisatie UGent **Onderwerp** Uiteenzetting op congres 'betaalbaar wonen'

05.11.2019
Plaats Brussel Organisatie BNP Paribas Fortis **Onderwerp** Lezing 'Sustainability in Real Estate' op departementsdag

07.11.2019
Plaats Diegem Organisatie Kennisplatform Pixii en Managament Producties **Onderwerp** Openingspresentatie Circulair Real Estate 2019

19.11.2019
Plaats Brussel Organisatie Vlaams-Nederlands Huis deBuren en de Vrije Universiteit Brussel **Onderwerp** Presentatie en gesprek op gespreksavond Werkelijkheid en verbeelding / Klimaat

25.11.2019
Plaats Den Haag Organisatie Conix RDBM **Onderwerp** Lezing en debat

Publicaties & onderzoeksrapporten

Publicaties

Metropolitan Landscapes. Open ruimte als basis voor stedelijke ontwikkeling / Espace ouvert, base de développement urbain, NL/FR, uitgave i.s.m. VLM, ANB, Ruimte Vlaanderen, Brussels Urban Development en bMa, 2016.

Bouwmeester Rapport 2012-2015. Team Vlaams Bouwmeester, 2016.

Pilotprojecten Studenten Maken Stad, uitgave i.s.m. Brik en bMa, 2016.

Vuistregels voor meerwaarde. Publiek-private samenwerking, uitgave i.s.m. Vlaams Kenniscentrum PPS en PMV, 2016.

Ruimte voor mens en natuur. Meerjarenprogramma 2017-2020. Team Vlaams Bouwmeester, 2017.

Creating Space for People and Nature. Multi-annual programme 2017-2020. Team Vlaams Bouwmeester, 2017.

De Lage Landen 2020-2100, een toekomstverkenning, onderzoeksrapport voor het LABO RUIJTE traject i.s.m. Departement Omgeving, het Nederlandse Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en het Nederlandse College van Rijksadviseurs, 2017.

Designing the Future, uitgave i.s.m. AWB, OVAM, VRP en IABR, 2018.

5 Pilotprojecten Kunst in Opdracht 'Meer dan object' – 8 aanbevelingen voor beleid en praktijk, brochure, uitgave i.s.m. Departement CJSM en Kunstenpunt, 2018.

Pilotprojecten Productief Landschap, uitgave i.s.m. ILVO, Departement Landbouw & Visserij en Departement Omgeving, 2018.

Manifest voor een productief landschap. Pilotprojecten Productief Landschap, uitgave i.s.m. ILVO, Departement Landbouw & Visserij en Departement Omgeving, 2018.

Pilotprojecten Studenten Maken Stad. 2 pilotprojecten, 6 visies, 5 aanbevelingen, uitgave i.s.m. Brik en bMa, 2019.

Open Oproep. 20 jaar architectuur in publieke opdracht, tentoonstellingsgids, uitgave i.s.m. Vakgroep Architectuur en Stedenbouw UGent, 2019.

Onderzoeksrapporten

Beschikbaar via www.vlaamsbouwmeester.be

Stedelijk Systeem Kust?, onderzoeksrapport voor het LABO RUIJTE traject i.s.m. Departement Omgeving, OVAM en Provincie West-Vlaanderen, 2017.

Verkenkend onderzoek Klimaatwijken, onderzoeksrapport i.s.m. Departement Omgeving, 2017.

De juridische en fiscale oorzaken van ondoordacht ruimtegebruik. 12 beleidsacties voor een zuiniger, duurzamer en kwalitatiever ruimtegebruik, onderzoeksrapport i.s.m. Departement Omgeving, 2018.

Ruimte voor de energietransitie, onderzoeksrapport voor het LABO RUIJTE traject i.s.m. Departement Omgeving, 2018.

Metabolisme van Antwerpen, stad van stromen, onderzoeksrapport voor het LABO RUIJTE traject i.s.m. Departement Omgeving, OVAM, Stad Antwerpen en Havenbedrijf Antwerpen nv, 2018.

Team Vlaams Bouwmeester

Leo Van Broeck

Vlaams Bouwmeester
01.09.2016 – heden

Stefan Devoldere

Adjunct Vlaams Bouwmeester
01.01.2011 – 12.03.2015
Waarnemend Vlaams
Bouwmeester
13.03.2015 – 31.08.2016

Eva Amelynck

15.09.2011 – heden

Annelies Augustyns

13.02.2008 – heden

Jouri De Pelecijn

06.11.2017 – heden

Stijn De Vleeschouwer

01.09.2001 – 01.04.2009
14.05.2012 – heden

Pieter Degrendele

20.10.2004 – heden

Mario Deputter

01.03.1998 – 01.12.2016
01.04.2017 – heden

Christa Dewachter

01.01.2009 – heden

Tania Hertveld

01.11.2001 – heden

Julie Mabilde

01.05.2013 – heden

Kathleen Machtelinckx

15.02.2009 – heden

Anne Malliet

01.07.2001 – heden

Celine Oosterlynck

07.01.2013 – heden

Cateau Robberechts

10.01.2006 – heden

Sofie Troch

03.01.2007 – 30.08.2014
01.09.2015 – 31.01.2016

Hedwig Truyts

15.05.2017 – heden

Oda Walpot

01.01.2017 – heden

Externe projectbegeleiders**Elke Vanempten**

Pilootprojecten Productief
Landschap
01.01.2014 – 31.12.2018

Caroline Newton

Pilootprojecten Terug in Omloop
01.01.2015 – 06.2018

An Eijkelenburg

Pilootprojecten Terug in Omloop
06.2018 – heden

Niek De Roo

Projectbureau Herbestemming
Kerken
01.01.2016 – heden

Bouwmeester Rapport 2016-2019 is een uitgave van het Team Vlaams Bouwmeester.

Redactieraad Team Vlaams Bouwmeester

Pieter Degrendele, Tania Hertveld, Julie Mabilde, Cateau Robberechts

Coördinatie, redactie en productiebegeleiding

Joeri De Bruyn (Public Space, Mechelen) in samenwerking met Cateau Robberechts

Grafisch ontwerp

Raoul Wassenaar

Druk

Drukkerij Die Keure, Brugge

Cover

Foto Tim Van de Velde (Open Oproep 2004 Crematorium Siesegem Aalst, Kaan Architecten)
Verso: Eva Le Roi (fragmenten van de illustratie voor *Meerjarenprogramma 2017-2020. Ruimte maken voor mens en natuur*, Brussel, Team Vlaams Bouwmeester, 2017)

© 2020 Team Vlaams Bouwmeester, auteurs, fotografen, illustratoren en architecten. Niets uit deze publicatie mag door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook worden veelevoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de wettelijke voorschriften inzake copyright na te leven, maar kon niet altijd met zekerheid de herkomst van de gereproduceerde documenten achterhalen. Eenieder die meent nog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht zich tot de uitgever te wenden.

ISBN 9789040304125
D/2020/3241/102
NUR 648

VU Leo Van Broeck, Vlaams Bouwmeester,
Havenlaan 88, 1000 Brussel.

www.vlaamsbouwmeester.be

BWMSTR
Team
Vlaams
Bouwmeester

TER DILFT

CULTUURCAFE

ACADEMIE

CULTUUR
CAFE

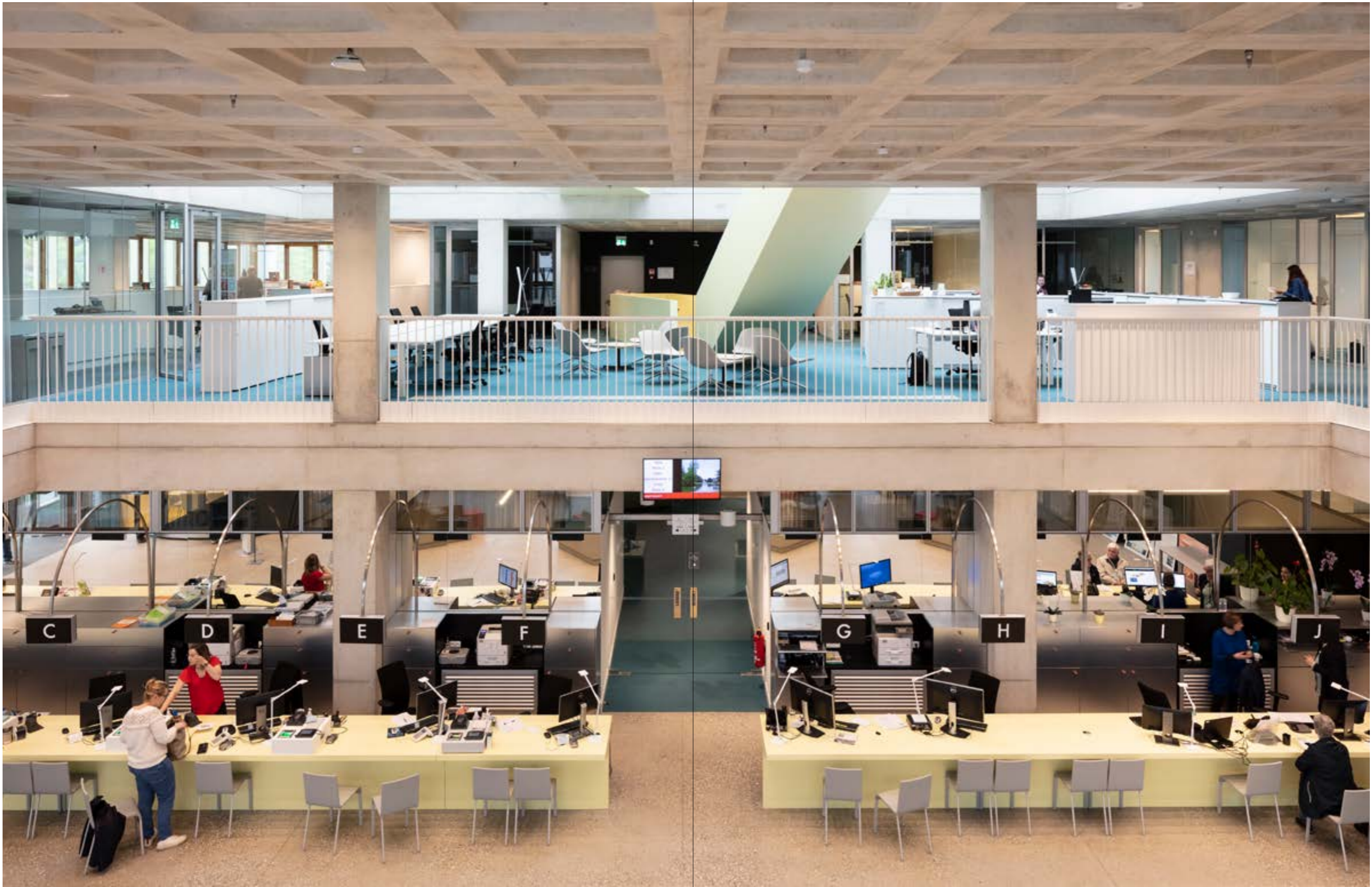

OO 1922 SSBO Ter Zee en Koninklijk Technisch Atheneum 1 Oostende, Tom Van Mieghem, Ghislain Lams, 2016. © Tim Van de Velde

De Bouwmeester ondersteunt het publieke opdrachtgeverschap en adviseert de Vlaamse overheid bij de ontwikkeling van een sterke architecturale en ruimtelijke visie. Deze derde editie van het *Bouwmeester Rapport* blikt terug op de werking van het Team Vlaams Bouwmeester tijdens de periode 2016–2019. Naast een stand van zaken van de Open Oproep selectieprocedure voor ontwerpers, komen talloze andere aspecten van de werking aan bod in een gevarieerde bloemlezing. Centraal staat de vraag wat ruimtelijk ontwerp vermog in het licht van urgente maatschappelijke uitdagingen. De leden van de eerste Vlaams Bouwmeester expertengroep en andere auteurs leverden bijdragen over de thema's die de voorbije jaren hoog op de agenda van het bouwmeesterschap stonden. Teamleden getuigen over nieuwe projecten, trajecten en coalities, en over de uitbreiding van het instrumentarium.